

ІСТОРІЯ РУСІВ

Нерозгадані таємниці «Історії Русів»
Іван Крип'якевич. Історія Русів.

За майже двохсотлітній період свого існування «Історія Русів» була опублікована двічі: один раз малим тиражем російською мовою в 1846 році в Москві, вдруге — 1956 року в Нью-Йорку. Свого часу вона таємно поширювалася в списках, за неї платили несосвітненні гроші, всі, хто її прочитав, зазнали її чару. «Історією Русів» користувався Тарас Шевченко при написанні багатьох своїх патріотичних творів, а також Пушкін («Полтава»), Гоголь («Тарас Бульба») та багато-багато інших письменників, істориків, політичних діячів. «Історія Русів» — це твір історичний і політичний, суворо реалістичний і легендарний, романтичний; це — дзвін на сполох, заклик українцям до єднання, визволення, це — історично справедливий погляд на наше минуле.

КІЛЬКА СЛІВ ПЕРЕКЛАДАЧА

Дуже тяжко читати цю книжку. Адже вона про тебе, про мене, про нас. В багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, коригуючи наш поступ. «Історія Русів» — це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав. Як би ми з вами не намагались щось змінити і переінакшити, все це можливо в міру нашого розуму і потуги, але нездоланна сила інерції тисячолітнього буття, нашого генотипу і нашого характеру присутня буде в наших найсміливіших дерзаннях.

Твердіше дивімося в дзеркало. Твердіше в тому розумінні, що не одхиляймося од свічада, коли воно твердить нам неприємні речі. Але і не цураймося його, коли справедливі твердження нам приємні. Це нам буде легше робити. Дуже багато ми не знаємо про себе — ця книжка має властивість нам дещо розтлумачувати. І вперше, і вдруге, і втретє. Ми гірші, аніж ми думали про себе в найприкріший час петрівчаної ночі, але ж ми і кращі, аніж видаємося собі в мить золотої ейфорії. Ми тверді, пружкі, відчайдушні, сентиментальні і романтичні. Часом надто жорстокі, а часом слиняві лінюхи і надзвичайно безалаберні люди.

Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора.

*Чому у нас відступників так багато
І чом для них відступство не страшне, —*

колись скрушно і трагічно брав голову у руки Іван Франко. Тому, хто намагатиметься зчитувати рентгенограму сучасних вчинків нашого народу, знадобляться ці гарячі сторінки про минуле.

Трохи більше як півтора століття проминуло з того часу, коли Осип Бодянський видав «Історію Русів» в оригіналі у Москві, і скоро буде півстоліття, як вийшла вона українською

мовою у Нью-Йорку. Обидва тиражі незначні. Раритет в обох випадках. Спробуй, бібліофіле, книжнику непогамовний, дістань цю книжку. Обидві вони були переді мною, коли я взявся відтворити цю видатну пам'ятку культури сучасною літературною мовою. Американський переклад Вяч. Давиденка за редакцією і вступною статтею Олександра Оглоблина з обкладинкою Якова Гніздовського вийшов у Нью-Йорку в 1956 році у видавництві «Вісник» — ООЧСУ. Редакція від себе додатково супроводила це видання ще і таким розтлумоченням свого завдання: «Готуючи до друку українське видання, редакція намагалася якнайбільше наблизити цей твір до сучасного українського читача і разом якнайменше відійти від його первісного оригінального тексту. Це не було легким завданням. Мова-бо «Історії Русів» — це не просто російська літературна мова кінця XVIII століття, як твердив дехто з дослідників цієї визначної історичної пам'ятки. Це — мова, якою писала тоді українська шляхетська інтелігенція — з багатою домішкою українізмів у зворотах і чисто українських слів. Чимало є в ній української військової, соціально-політичної і побутової стародавньої термінології, приповідок, пісень, навіть цілих речень, писаних народною українською мовою».

Редакція вважала, що мова, на яку був перекладений текст «Історії Русів», не була в стислому значенні сучасною українською літературною мовою. Мені ж хотілося наблизити книжку до сучасного читача, і я намагався позбутися пересадів старожитньої лексики, надміру діалектизмів, переважно галицизмів, і, звичайно, позбутися деяких пропусків слів, деяких неточностей. Коротше кажучи, я намагався бути ближчим до сучасного читача, аніж ставив собі за завдання автор перекладу 1956 року.

«Предкладати — пропонувати, сливе — майже, передніше — раніше, ознаймував — оголосив, переємник — спадкоємець, скудота — злиденність, нагани — дорікання, драпіжницькі — хижачькі» і таке інше; цей парний ряд слів, в якому я зупинявся на другому варіанті, свідчить про мій свідомий намір осучаснити текст. А все ж він лишається певною мірою важкуватим, бо збережений синтаксис і старі призабуті форми дієприкметників, а «тая» та «сей», майже послідовно вживані, додають свого специфічного аромату...

ІВАН ДРАЧ

ІСТОРІЯ РУСІВ

Давно вже малоросіяни бажали бачити друкованою «Історію Русів, або Малої Росії, твір Преосвященного ГЕОРГІЯ КОНИСЬКОГО».

Багато слів було час від часу, що той чи другий збираються видати її, навіть друкують; але до сих пір її як нема, так нема! Маючи кілька списків цієї історії, я вибрав ліпший з-поміж них, підвів до нього з інших різночитання, а потім запропонував Імператорському Товариству Історії і Старожитностей Російських видати його в світ, що і здійснюється нині. Час від часу я маю намір те саме зробити і з іншими писемними джерелами Малої Росії, літописами, записками, описами і т. ін., напр., з Шафонським, Симановським та інш. А тому я просив би всіх, хто тільки має і бажає бачити за короткий час ці та подібні до них пам'ятники надрукованими, надсилати їх мені як секретареві Товариства для зняття з них списків і негайного поміщення в «ЧТЕНІЯХЪ». Щира вдячність і признання сучасників, які займаються історією, а також і самого потомства, буде найкращою нагородою тим, хто відгукнеться на цей заклик. Пора вже, давно пора не затаювати подібного скарбу і тим, оскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії Південних Русів для всіх і кожного, особливо ж самих Руських. Добре, що є певна і скоро нагода виконати цей священний обов'язок справжнього сина свого народу і батьківщини.

О. Бодянський

Лютого 9, 1846, Москва.

ПЕРЕДМОВА

Історія Малої Росії до пори нашестя на неї Татар з ханом їхнім Батием злучена з Історією всієї Росії або ж вона і є єдина Історія Російська; бо ж відомо, що початок сеї історії, разом з початком правління Російського, береться од Князів і Князівств Київських, з прилученням до них лише одного Новгородського Князя Рюрика, і триває до навали Татар безперервно, а від сього часу буття Малої Росії в Загальній Російській Історії ледве згадується; по визволенню ж її від Татар Князем Литовським Гедиміном і зовсім вона в Російській Історії замовчана. Саме тому пропонована тут Історія Малоросійська писана на два періоди, тобто до нашестя Татарського екстрактом, а від того нашестя — широко і докладно.

Істориків та Літописців сеї доби було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких пюндрувань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини взято цю Історію із літописів і записок Білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і од руїн Малоросійських віддаленої.

Вченістю відомий і знатністю славний Депутат Шляхетства Малоросійського пан Полетика, коли виряджався у справах Депутатства до тої великої Імперської Комісії для створення проекту нового укладу, то мав конечну потребу роздобути вітчизняну Історію. Він удався з приводу цього до первісного навчителя свого, Архієпископа Білоруського Георгія Кониського, котрий був питомим Малоросіянином і впродовж значного часу перебував у Київській Академії Префектом і Ректором.

І сей-бо Архірей передав Панові Полетиці Літопис, або ж Історію цю, запевнюючи архіпастирськи, що вона ведена з давніх літ в кафедральному Могильовському монастирі тямущими людьми, які здобували потрібні відомості від учених мужів Київської Академії і різних найповажніших Малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман Малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свого, гетьмана Зіновія Хмельницького, і самі журнали достопам'ятностей і діянь національних, та й до всього вона знову ним переглянута і виправлена.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами Малоросійськими і знайшовши її од тих найліпшою, завше дотримувався її у довідках і писаннях по Комісії. І так ся Історія, пройшовши "стільки умів видатних, здається, мусить бути достовірною. Лише воєнні дії видадуться, можливо, декому сумнівними, бо ж занадто численні. Та, міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах. Одна Польща доказом всьому тому. Вона лише тоді була могутньою і страшною, коли мала у себе війська Малоросійські; а лише скоро їх позбулася, відразу занепадати почала, а наслідки ті відомі. Історики Польські та Литовські, справедливо запідозрювані у вигадках та самохвальстві, описуючи діяння народу Руського, що начебто у підданстві польському пробував, затьмарювали всіляко великі подвиги його, учинювані на користь спільної вітчизни своєї і Польської. Навіть самі постанови та привілеї їхні у сій вітчизні затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства. А коли дійшла повість їхня до часів гонінь і тиранства Польських, на народ Руський учинений з приводу вигаданої від них Унії, а саме як дійшло до визволення народу свого з кормиги Польської власною його мужністю і майже безприкладною хоробрістю, то тут виригнули письменники тії всі свої лайки і всілякого роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непостійним і бунтівливим хлопством, що по сваволі і буйнощах своїх бунти і заколоти вчиняло. Але діла Гетьманів Руських Косинського, Наливайка, Остряниця і, нарешті, великі діла Хмельницького, листування їхні і декларації доводять вельми тому противне, і всіляка людина здорового глузду добачить в них істину несумнівну і подвиги шляхетні і справедливі; побачить при тому і визнає розумний, що всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що для того воно споряджено самою природою, або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом.

Про мужність і заповзятливість народу Руського даємо пораду творцям байок та критикам заглянути в Історії Грецькі, Римські та інші іноземні; і вони їм покажуть Кагана, Кия, Оскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих Володарів, або Князів Руських, що воювали славно з воїнством Руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні Константинополь і Рим нападали. І хіба такий народ, який пожив дещо в поєднанні з Поляками і Литовцями у повсякчасних майже війнах за їхню і за свою вітчизну, чи ж міг він загубити природну свою хоробрість, яка згодом і над самими Поляками і Литовцями зрештою доволі себе показала?

Але, незважаючи на все те, варто з жалем сказати, що занесені деякі безглузді речі і наклепи в самі літописи Малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими Русами, що необачно наслідували безсоромних і злосливих Польських і Литовських байкотворців. Так, приміром, в одній шкільній історійці виводиться на сцену зі Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії, нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться Польськими Королями нові поселення і засновуються Українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна, і Козаків на Русі не бувало. Але, видно, пан письменник такої нікчемної історійки не бував ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, Руських міст найдавніших або принаймні далеко давніших од його Королів Польських, себто: Черкаса, Крилова, Мишурина та старого Кодака над рікою Дніпром,

Чигирин над Тясмином, Умані над Россю, Ладижина і Чагарлика над Бугом, Могилева, Рашкова й Дубосар над Дністром, Кам'яного

Затону і Білозерська у гирлі Лиману. З тих міст були деякі провінціальними та обласними Руськими містами впродовж багатьох віків. Але в нього все те пустеля, і Князі Руські, що виводили великі флотилії свої в Чорне море із ріки Дніпра, себто з тих самих країн, які воювали на Грецію, Синоп, Трапезонт і на самий Царгород з військами саме тих областей, ним у непам'ять пущено; рівно як і сама Малоросія повернута кимось з Польського володіння без зусилля і по добрій волі, а тридцять чотири кривавих герці, що були при тому од військ Руських супроти Поляків та Королів їхніх і посполитого рушення, не заслуговують на те, щоб визнати за народом сим та його вождями за подвиги їхні і геройство належну справедливість. Одначе хто що не кажи, а кінець діло вінчає завжди. Прийди і виждь!

ІСТОРІЯ РУСІВ, або МАЛОЇ РОСІЇ

Народ Слов'янський, що походить од племені Афета, Ноевого сина, названий Слов'янами за родоначальником і Князем своїм Славеном, нащадком Росса Князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії од часів Вавілонського змішання мов, став мешкати од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на Сході до ріки Вісли і моря Варязького на Заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на Півдні до Північного океану і Балтійського моря на Півночі. Доказом тому о Історія Преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які всі були Академіками, або Членами тої головної школи, яку в Слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом Грецьким, невдовзі по запровадженню там релігії Християнської. А взята вона з книг Священних Біблій і з старовинної багатой бібліотеки, в Києві зібраної, яка в пору нашестя варварів і од колишніх руїн загинула; від чого і самі школи ховалися в самих монастирях та підземних житлах навіть до днів Руського обраного Князя, або Гетьмана, Сагайдачного і Митрополита Київського Петра Могилы, які стародавню Академію Київську поновили.

Не меншим доказом означених меж Слов'янських суть спорожнілі міста і румовища, Слов'янською мовою пойменовані, і написи, їхніми літерами і наріччям писані на каменях, цвинтарях і статуях кам'яних; також назви рік, озер, гір та улусів, які розташовані в степах Кримських, Заволжанських і на острові Тамані, або на стародавньому Тмутаракані, — все це очевидно свідчить про Слов'янське тамтешнє поселення. А зауважені деякими письменниками в тих межах чужеплемінні Слов'янам народи, а саме: Кімеріани, або Готи, Маїоти, Гунни та інші, — нарівні з ордами Понтійського Царя Мітрідата були перехожими через Слов'янську землю та іноземні колонії, які найшли сюди зі Сходу та Півночі і по короткому тут перебуванню в країні південні і західні відійшли. Та і самі Греки і Генуезці, які вважалися мешканцями над Чорним і Азовським морем, були не чимсь іншим, як купцями, які оселилися за згодою Слов'ян на їхніх приморських землях заради обопільної торговельної вигоди; а війни Слов'ян з містами їхніми Херсоном, Феодосією та Босфором означають хіба короточасні сусідські чвари, що закінчувалися згодою.

Історики суміжних зі Слов'янами народів: Птолемей, Геродот, Страбон, Діодор та інші — приписували Слов'янам давність сиву, за 1610 років до Різдва Христового відому, мовлять, що вони, ведучи з сусідами безнастанні війни та переслідуючи чужоплемінні народи, які переходили їхньою землею, зайшли і переселили колонії свої за ріку Дунай, до моря Адриатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одра; а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, їхнім наріччям так пойменовану. Але дають ці історики

Слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу їхнього життя і вигляду народного, приміром, Східних Слов'ян називали Скїфами, або ж Скїттами, тому що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; Південних — Сарматами, по гострих ящуриних очах з примружкою, і Русами, або Русняками, — за волоссям; Північних приморських Варягами називали через хижацтво і засідки, де чигали на перехожих; а всередині од тих мешканців, за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу — Роксоланами і Россами, а по Князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, — Москвитами і Москами, від чого згодом і Царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського.

Самі Слов'яни і того більше собі назв наробили. Болгарами називали тих, які мешкали над рікою Волгою; Печенігами тих, що живилися печеною їжею; Полянами і Половцями, що жили на полях або в степах безлісних; Древлянами — мешканців полісних, а Козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони вітчизни, якій служили у власній збруї, комплектуючись та переменяючись також своїми родинами. Та коли у пору війни виходили вони поза свої межі, то інші цивільного стану мешканці давали їм підмогу, і задля цього заведена була у них складка громадська, чи податок, прозваний нарешті з обуренням Даниною Козарам.

Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче Грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані Царем Грецьким Константином Мономахом з Козарів на Козаків, — і така назва назавжди вже у них залишилась. А описувані деякими письменниками війни Слов'ян з Печенігами, Половцями, Козарами та іншими слов'янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше, як міжусобні самих Слов'ян січі за межі обласні, за відгін худоби і за інші домагання і чвари Князів, що їх творили; а помилки від істориків виникли з причини множества різних назв, одному й тому самому народові приписуваних. Справедливість цього доводиться тим, що описувані вище чужоземні народи, себто Готи, Гунни та інші, знані з Історій та переказів, звідки вони вийшли і куди пішли; а про сих нічого того немає, і начеб з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого; такого Історія ніяк терпіти не повинна як вигаданого.

Таким чином, частина Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь — за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь — за великими снігами, що випадають у стороні північній. Провінційними поділами тої землі були Князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське і чільне, або Велике, Князівство Київське, котрому вся решта підлягала. Князі, або Верховні начальники, обирали були народом в одній особі, але на цілу династію, і нащадки обраного володіли за спадком. Із князів сих найзначніші за Історіями: Каган, що Грецію воював і облягав флотилією своєю та сухопутним військом столичне місто Константинополь, що врятувалось дивом Богоматері; Кий, засновник міста Києва і князівства свого імені; переможні у війнах Оскольд і Дір, що славно воювали з Греками та Генуезцями на морі і суші, що зруйнували славні міста Синоп і Трапезонт і наголову розбили війська ворожі над рікою Осолом; Ігор, що підступно побив Оскольда і Діра і сам був убитий Древлянами; Святослав, що підкорив собі Болгар Задунайських і жив там у місті Переяславці, в сучасному Рущуку; і Володимир, який першим хрестив усю Ро'сію.

І сей Володимир, понад означені Князівства, з'єднав всі інші Слов'янські Князівства, які розділилися були під різними назвами поміж його братами і родичами, був один над ними Самодержець і звався Великим Князем Руським і Цариком над усіма Князями; і, будучи могутнім і лихим у війнах, що безнастанно точилися з сусідами, набув од них і від народів віддалених великої поваги, чому ж всі Держави запобігали його дружби, а для утримування її пропонували йому свої віри або релігії. Але він, звідавши спершу їх, слушно віддав перевагу

перед усіма Християнській Грецького, або Єрусалимського обряду і року 988-го по Різдві Христовому, вирушивши з військом до приморського міста Херсона, хрестився, там од Греків і побрався з Грецькою Царівною Анною; а повернувши до Києва, хрестив родину свою і народ. Перед хрещенням же всі Слов'яни мали віру східних поган і, визнаючи єдиного Бога Вседержителя, вважали символом і житлом його сонце, а знаряддям гніву — його грім, або перун. Тому і вшановували сонце запалюванням вогню як його образу, вкидаючи туди початки од всього ростучого, а празник сей називаючи Купалою.

Хрещення Володимирове вважається третім в літописах Слов'янських; перше у них введене за днів Апостольських, благовістям Апостола Андрія Первозванного, що приплив був кораблем з Чорного моря і рікою Дніпром до тої Київської гори, котра по заснуванню міста Києва завше Андрієвою горою звалася і що на ній опісля збудовано в ім'я його церкву. Сей же апостол рікою Десною був тоді і в Новгороді-Сіверському, благовістив Євангелію і дивувався з того, як тамтешній люд лазні свої уживає, де, за словами його, розпалювала кожна людина себе, немов розпечений камінь, сікла себе хворостом до знемоги, а тоді, кидаючись з шумом в річкову воду, виходила звітіль жива й бадьора, начебто ніколи не розпалювана й не бита. Річки тії до упадку Чорного моря мали води вищі од нинішніх, і пороги на Дніпрі не були відкриті. Друге хрещення перевела баба Володимирова, Велика Княгиня Київська Ольга, що сама хрестилася в Царгороді і була наречена по хрещенню Оленою.

Після кону Володимира Першого незабаром скінчилося і об'єднання його царства. Сини та небожі Володимиріві поділили його на дванадцять Князівств, залишивши ж, одначе, по-старому найвищим над усіма Велике Князівство Київське, де найголовніші від інших Князів були: Ярослав Володимирович, який поширив і утвердив Християнство, уложив через обраних мужів Руські закони, заснував у Києві головну школу Богослов'я та інших красних наук з багатою, із Греції виписаною, бібліотекою і додержував першості своєї зі славою; Володимир Другий, названий Мономахом по дідові його з матириного боку, Імператорові Грецькому Константинові Мономахові, по якому і він визнаний од Грецької Імперії Царем Руським і одержав на те дідівську корону з усіма іншими Царськими регаліями. Та міжусобні війни за першість і наслідство, що постали були за розподілом Князівств і все тривали між Князями, спершу ослабили Велике Князівство Київське, а згодом і зовсім його розірвали, і з 1161 року назвалися Великими Князівствами: Галицьке в Чермнорусії, Володимирське на Клязьмі і, нарешті, Московське по місту Москві. Але й ті Князівства славилися першістю своєю до 1238 року; а від того року нашестя війною Мунгальських Татар під начальством Хана їхнього Батия, онука Чінгісханового, всі Князівства удільні і великі зруйнувало майже дощенту; міста їхні і села сплюндровано і багато спалено; Князі і воїнство вбито, а ті, що лишилися, розсіялись по віддалених Північних провінціях, і від того часу більша частина Руських Князівств підпала в Татарську неволю. І хоч Князівства знову постали, та перебували вони з Князями своїми в підданстві Татарських Ханів, які, стягаючи данину з народу, настановляли в них Князів і змінювали їх на свій розсуд, що тривало аж до 1462 року, у який Князь Московський Іван Васильович, Третій сього імені, скориставшись зі слабості Татар, які знемоглися від міжусобних війн та розділів, відмовив ханові Ахматові щорічної данини з народу і своєї покори; а внук сього Князя, Іван Васильович Четвертий, названий Грозним, злучивши багато Князівств Руських воедино, в році 1547-му перейменував себе з Князя на Царя і Самодержця Московського, і відтоді завше вже Царство Московське і його володарі сею назвою титулувались з перейменуванням, нарешті, Царства Московського на Російське, яке, на відміну від Чермної і Білої Русі, звалося Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названі тоді Малою Росією.

Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його Татар року 1240 більшої поразки, аніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту; Князі їхні та воїнство вибиті; міста зруйновано і спалено, і народ залишився під кормигою татарською, а дехто переховувався в Білорусії та в землі Древлянській чи

Поліссі; найзначніші ж родини з небагатьма Князівськими сімействами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, там перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми і з допомогою такою подвигнули Литовського володаря Князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності Татарської і злучити її зі своєю державою під одне право і начальство.

Тому Гедимін Князь року 1320-го, прийшовши в межі Малоросійські з воїнством своїм Литовським, з'єднаним з Руським, що перебувало під орудою воєвод Руських Пренцеслава, Світольда і Блуда та Полковників Громвала, Турнила, Перунада, Ладима й інших; вигнали з Малоросії Татар, перемігши їх у трьох битвах і на останній, головній, над річкою Ірпінь, де убиті Тимур і Дивлат, Князі Татарські, Принци Ханські. По тих перемогах поновив Гедимін правління Руське під начальством вибраних од народу осіб, а над ними поставив намісником своїм з Руської породи Князя Ольшанського, після якого були з тої ж породи багато інших намісників та воєвод; та найзначніший з-поміж них відомий Симеон Олександрович, воєвода і Князь Київський і Слуцький, який відновив у 1470 році церкви і монастирі Київські, які Батий сплюндрував і які понад двісті літ були порожніми. Права ж і звичаї Руські не лише підтвердив Гедимін тамошньому народові на всіх його просторах, але затіровадив їх на всіх своїм землях разом з письменами або грамотою Руською; чому і донині в Князівстві Литовському видно по стародавніх архівах і в приватних осіб старі привілеї та інші документи, писані письмом Руським, а корінне право Руське, відоме під іменем судних статей і в одну книгу зібране, Статутом звану, перекладено опісля з Руської на мову Польську, що і в самій тій книзі наприкінці надруковано.

Про таке об'єднання Русі з Литвою хоча і ведуть мову деякі письменники, що нібито Князь Литовський Гедимін учинив його силою зброї своєї, перемігши над рікою Ірпінь Князів Руських та їхнє воїнство, але це сталося з Князями Татарськими, а не Руськими, і перекручення тієї події внесено в історію вельми грубою помилкою; адже відомо з усіх літописів і найвірогідніших переказів, так би мовити, відчутним, що після підкорення Ханом Татарським Батием усіх Князівств Руських, перебували вони під владою Татарською: Великоросійські з 1238-го, а Малоросійські з 1240 року, отже, Литовському Князеві року 1320-го воювати було на Русі ні з ким іншим, хіба з Татарами; та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують Руський Народ з Литвою і Польщею, видно, що він об'єднувався і домовлявся, яко вільний і свобідний, а ніяк не завойований. Хоча й було трохи війська Руського поміж Татарами, що воювали з Гедиміном, а між начальників їх були, звичайно, і з Княжого роду; але вони змушені були бути поміж них за принукою своїх володарів, воюючи за їхні інтереси, всупереч своїм, звичайно, страху ради Татар, ладних сплюндрувати родини їхні і житла при найменшій підозрі. А що справді володіли Татари Малоросією нарівні з іншими Князівствами Руськими, про те, окрім записок та переказів і окрім залишків руйнацій, що їх Татари землі цій завдали, свідчать самі герби їхні Магометанські, які на давніх церквах і дзвіницях попід хрестами позалишалися, себто півмісяччя, Магометанством за святість шановані, які в пору Татарського володіння одні встановлені були на тих будівлях з принуки їхньої, а після повалення іґа Татарського залишені вони спочатку в підніжжі хреста на знак знищення святині Магометанської силою і знаменом хреста Господнього; згодом залишилось те звичаєвим вживанням майстрів, які хрести ті роблять заради їх прикраси.

І так Малоросія, перебуваючи в повному єднанні з Князівством Литовським, зробила Князівству сьому великі і важливі послуги, ратоборствуючи за нього з багатьма неприятельськими народами, а паче з неспокійними і погордливими Крижаками, Ливонцями і Пруссами, од яких чимало учинено надбань на користь Князівства Литовського як признання і подяка Литовцям за допомогу їхню Малоросіянам супроти Татар. А коли се Литовське Князівство року 1386-го, через Князя свого Ягайла, Ольгердового сина і потомка Гедимінового, з'єдналося в одну державу з Королівством Польським через одруження цього Князя з Гедвігою, Королевою Польською, наслідницею Польської Корони, по якій і Князь

той, хрещений того року, Лютого 14 дня, наставлений і визнаний як Король Польський під ім'ям Владислава Першого, то й Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналася тоді разом з Литвою в Королівство Польське на трактатах і умовах, що рівномірно всім трьом народам служили, в яких між розлогих засад головна полягала в сих пропам'ятних словах: «Приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних». Ту постанову час від часу кожний Король при коронації потверджував під назвою Пакта Конвента; і на підставі того за тогочасною урядовою формулою встановлені в трьох тих націях три рівні Гетьмани з правом намісників Королівських і Верховних воєначальників і з ім'ям: одного — коронного Польського, другого — Литовського, а третього — Руського.

На утримання Гетьманів та інших важливіших урядників визначено староства, або рангові села, та Інші вгіддя, а для резиденції Малоросійського Гетьмана призначено місто Черкас, що лежить понад Дніпром нижче Києва; провінційний же поділ землі був на воєводства і повіти, і Руських воєводств засновано тоді чотири: Київське, Брацлавське, Волинське та Чернігівське, сукупно з Сіверією, названою Сіверія Дукатус. Чини урядові та самі Гетьмани з урядниками міськими і земськими вибиралися з-поміж лицарства вільними голосами і затверджувалися Королем і Сенатом; а Сенат складався з осіб, вибраних Сеймом, або загальними зборами, які складали Депутати, посланці народу, що складався тоді з трьох класів: шляхетства, духовенства та поспільства.

Шляхетство, за прикладом всіх народів і держав, у природний спосіб складалося із заслужених, відмінних в землі родів, і завжди воно на Русі іменувалося лицарством, що обіймало в собі Болярів, які походили з Князівських родин, урядників по виборах і простих воїнів, званих Козаками з породи, які, видаючи з себе всі чини виборами і їх по виконанню урядів в попереднє звання вертаючи, творили один лицарський стан, споконвіку тако самим їхнім Статутовим правом затверджений, і вони мали вічистою власністю своєю одні землі з угіддями, а поспільством володіли по правах і рангах, і повинність посполитих була встановлена правами. А ті, що володіли ними стосовно влади їхньої над поспільством, вважалися і називалися отчичами, або вотчинниками, од слова й влади, взятих од стародавніх Патриціїв, себто батьків народних, які керували первісними родинами та громадами народними, з сумирністю і характером батьківськими.

Духовенство, виходячи з лицарства по обранню гідних, відокремлювалось лише на службу Божу, а по земству мало одне з ними право.

Поспільством вважалися купці та міщани, що мешкали по містах, а по селах вільні миряни, що платили військові оклади, та підданці Болярів та урядників.

Всі вони підлягали своїм Магістратам і Ратушам, в яких засідали обрані ними Війти та Лавники, і судилися за правами Магдебургії, здавна запровадженими в Польщі. При таких громадських постановах і релігія Руська Грецького, або Єрусалимського, сповідання зрівняна з Римською Католицькою в однакових правах і привілеях, яко вільна і спільниця і затверджена привілеями Королівськими і Сеймовими Конституціями.

Полуднева частина Русі, або Малоросії, себто Галичина зі своїми округами, не належить до складу нинішньої злуки Малоросії з Польщею, бо вона після навали Батия з Татарами і після виснаження і винищення Князів тамтешніх переходила спершу з рук в руки то до Угорських, то до Польських Королів; нарешті дісталася зовсім Польщі на домагання спадкове Королів тамтешніх, що побралися на Княжних Руських Галицьких. І Король Польський Казимир Третій, або Великий, 1339 року заволодів безперешкодно чільним її містом Львовом, Князем Київським Львом Даниловичем збудованим, і всією тією країною. Позабиравши в замках їхніх незліченні суми і коштовності неоціненні, ніби в придане своєї посесії, приєднав її до Польщі під одинакове з нею право і поділив тоді ж на губернії, або воєводства. Тому і вельми помиляються ті письменники, які, приписуючи все завоюванням Польським, вважають за одне нинішнє об'єднання з Польщею Литви і Малоросії з колишнім безпосереднім заволодінням Польщею Галичини, котра в цьому об'єднанні, в договорах і пактах, при тому укладених, не мала жодної участі.

Одначе Казимир Великий, об'єднуючи Галичину з Польщею, будучи в переконанні своєї справедливості і поважаючи Угорців, що завше нею цікавилися, зрівняв в усіх привілеях шляхетство і народ тамошній з шляхетством і народом Польським, а рівномірно і релігію Руську Грецького обряду з релігією Католицькою Римською, і утвердив все те своїми привілеями та пактами. І ся частина Малоросії, також як і вся та земля, ніколи зброєю Польською упокорена не була, а лише допомогою Польською і Литовською визволена од інших володарів і претендентів, якими були Татари і Угорці. Доказом тому є, між іншим, привілей Короля Казимира Великого, даний 1339 року, березня 17 дня такого змісту: «Обачивши утиски і фрасунки люду Руського, оскуділого Княжатами тутешніми, і як їх нівечать Королі Угорські, виродки нахабних Белів і Коломанів, які здавна землю ону собічили і нищили без слухних причин, але начальством і зрадами, захищаємо і приврочуємо люд той до Держави і Королівства на вічні часи, яко ж єсть він нам єдиноплемінний, від одної крові нашої Сарматичької породжений і нам теж кривною посесією приналежний, поневаж ми од предків наших і Княжни Галицької уроджені єсьми, і прето устовуємо, жеби земля Галицька з її князівствами, поділена на воєводства і повіти, прилучена і з'єднана зоставала за Короною і Державою Польською вічно і безповоротно і жеби оборона їй була певна і неодмовна. Лицарству ж Руському, війсками та околицями мешкаючому, мати права свої і свободи на добра і набутки зупельне, як се встановлено шляхетному Лицарству Польському, з яким єднотися тим, як з рівними і вільними у всіляких справах і урядах, і вибори судовії чинити, і в них судитися по одному праву коронному Польському. Теж і поспільству бути на одних правах і повинностях з поспільством Польським. А належатиме до віри, альбо Релігії, Католицької Руської, то мати її в одному з Релігією Католицькою Польською, яко ся здавна так вони були; а диспута о єдностях їхніх належить до капланства, а не мирського люду, яким бути межі собою злагодне і боронити отчизну і всілякий інтерес їй справувати кождому в своїй вірі свобідно і без зневаги».

Після об'єднання Малої Росії з Державою Польською першими в ній Гетьманами зоставлено нащадків природних Князів Руських Світольдів, Ольговичів, або Олельковичів, і Острозьких, які за правом спадщини, визнаним і завше шанованим Королями Польськими і Великими Князями Литовськими, урядували своїм народом уже в якості Гетьманів та воєвод за конституціями Королівства, а не за гідністю Князівською. І се продовжилось до припинення їхньої Династії по чоловічій лінії, що і в Литовському Князівстві з тамошніми Князівськими родинами влаштовано було і так само продовжувалось. З тих гетьмануючих Князів Руських Венцеслав Світольдович, захищаючи війнством своїм спільне Королівство Польське від лихих тоді Німецьких Хрестоносців, що поширювали завоювання свої по берегах Балтійського моря, зробив першому Королеві своєму Владиславу Ягайлові і всьому його Королівству значні послуги. І коли року 1401-го од Магістра Хрестоносців Магнуса опісля багатьох з ним сутичок і замирень були прислані до Короля Владислава з навмисним посланцем два закривавлені мечі, що означали по-тодішньому рішучу і жорстоку війну і виклик на неї, то Венцеслав за повелінням Королівським, злучившись з війнством Польським та Литовським, мавши при тому свого війська тридцять сім тисяч при воєводах Ольговичу та Острогету та при полковниках Рогдою, Полеличу, Громвалу, Колядичу і Купалдію, наступив з ними на Хрестоносців побіля містечка Динабурга; і поміж тим, як вони Німецькими своїми лавами оберталися і були повсякчас у рухзх та обертах, Венцеслав позаду своїх військ провів значну частину піхоти під проводом Рогдая на долішній берег ріки Двіни, і звідтіл піхота, вломившись в середину табору Хрестоносців, ударила на них Руськими своїми списками в тил і на всі боки і зчинила серед них сум'яття, а довколишні війська напали тоді на них з усіх боків і завдали рішучої їм поразки, так що пораховано їх убитими і полоненими до п'ятдесяти тисяч. Запаси і спорядження з усім табором дісталися здобичею переможців, і таким чином надовго Хрестоносців тих приборкано. Король Владислав, незвичайно задоволений і вдячний за такі важливі послуги гетьмана Венцеслава і всього Руського

воїнства, нагородив їх різними почестями і подарунками; а коли від чинів Литовських були влаштовані деякі замаху на привілеї та маєтності чийів Руських та їхнього лицарства, то він, на подання про те Гетьмана року 1409-го Квітня 13 дня видав потверджувальний привілеї на пакти об'єднання, і ось він наступного змісту: «Промислом Божеським і доброю волею нашою і станів наших народних, з'єднчивши ми Дідичне князівство наше Литовське і підлегли йому од своєї волі князівства Руські з народом і королівством Польським, установили єсьмо на те і підписали достаточні пакти єднання. Але деякі чини Литовські, як ся ускаржено нам від Гетьмана Руського, не уймаються нигувати зупельної єдності з ними чинів Руських і шляхти тутешньої побитом визволення їх од ярма Татарів. І просто ми уставуємо і повторно стверджуємо уфундовані і укріплені пакти з'єднання народу Руського з народом Польським і Литовським, і бути їм, яко рівний з рівним і вольний з вольним вічно і непреложно, і права свої Руські тримати без перешкоди, якось вони слухні єсть і за тим прийняті в Княжестві нашім Литовським заєдно з письмом Руським, альбо Слов'янським, і по них всі суди мати і справи одержувати і добрами своїми дідичними і набутими обладати і як хоча оборочати несуперечне і без перешкоди іншими правами. Теж і лицарству Руському з лицарством Польським і Литовським єдність держати, яко рівний з рівним, на кожних справах і урядах, без жодної упреки і зневаги. А претензії альбо докори о давнім порятунку люду Руського од ярма Татарського найбарзій ничуємо і касуємо, яко ті справи знатне одплачені і одслужоні лицарством Руським проти супостатів Литовських, зрадливих Лівонців і тих нестатечних Хрестоносців і інших наступців на Ойчизну, од яких Русняки слушно нас оборонили і голови свої на плацу положили, і за докору їх строгі кари і нав'язки на винуватців укладаємо».

По смерті Короля Владислава Ягайла наслідував син його старший, Владислав Другий, прозваний Ягеллоном. Він, коронований року 1434-го, найперше турбувався про збереження та утвердження постанов батька свого, за якими в Князівства Руські, розділені на воєводства і повіти, потвердив вибраних з тамошніх князівських та шляхетських родин Воєвод, Каштелянів, Старост і Суддів з усіма іншими урядниками, порівнюючи їх і все шляхетство, або лицарство Руське, честю та вольністю з Польськими чиновниками та шляхтою, і це наслідникам своїм зберігати присягою затвердив, а виданим року 1435-го, Березня 7 дня привілеєм своїм так узаконив: «Воєводства Руські з лицарством і народом тутешнім поставляємо і утверджуємо на тих правах, привілеях і вольностях, які їм од отця нашого поставлені і утвержені при з'єдненню добровільному Русі і Литви з Державою Польською, і да не важить ніхто в оних воєводствах наших ничувати прав їх і привілеїв в ділах земських і лицарських, теж і в релігіях отечеських наслідуваних добра воля і свобода да не от'ємлеться ні насилується, і лицарство шляхетське Руське з лицарством шляхетським Польським і Литовським, і ті народи зупельне з'єднчаться, яко рівний з рівними і свобідний з свобідним і яко єдиноплемінні суть і доброю волею єдність свою уфундували і укріпили, визволившись од ярма Татарського спільною раттю Руською і Литовською перед Гедиміна, праотця нашого, і тепер в іменіях своїх і побитках да імуь Руснаки свободу і волю свою, не переслідувану і не насилуєму, і судяться в них од самих себе; а в суди земські і градські вибирають судей і урядників вільними голосами за правами своїми і статутами, які утверждаємо і заховуємо на вічні времена і за посесорів наших о них ручаємося».

За сим привілеєм і за пактами об'єднання Королі Польські Казимир Четвертий, брат Владиславів, Ян Альбрехт і Олександр, сини Казимирові, ті права присягали, при коронаціях потверджували, а інші Королі, що по них були, як то Жизигмунти та інші, привілеями своїми їх поновлювали.

Король Владислав Ягеллон Другий, затвердивши розпорядження привілії внутрішні, взявся за справи зовнішні військові. Але в них настільки був щасливим та вдатним, наскільки мав у них і змінливостей; і політика його, то бадьориста, то безтурботна, упала, зрештою, на голову його, запаморочену гордливим духовенством Римським, Він року 1435-го через послів своїх потвердив мир з Турками, зупинивши давноминулі прикордонні чвари та

незгоди. Султан їхній Амурат Перший, який провадив тоді війну з Цісарем Німецьким за Сербію та Угорщину, переконливо просив Короля взяти поміж ними посередництво і помирити їх у їхніх незгодах або дати йому підмогу в тій війні, за те обіцяв йому великі гроші або поступку в землях, суміжних з Польщею. Король від усього того відмовився, а року 1439-го взяв сторону Угорців, і, виступивши з армією своєю проти Турків, розбив їх двічі в Трансільванії, а нарешті зійшовшись з Султаном на границях Угорських, подолав і його у головній битві недалеко ріки Дунаю, змусивши Султана з рештками армії своєї відступити за Дунай. Плодом сих перемог було те, що Угорці визнали Владислава за свого Короля, яким він і був у них справді протягом п'яти літ. Султан також визнав його у тій гідності і відступив йому всі свої претензії на Угорщину, а Король знов уклав з Султаном мир, який був затверджений з обох боків присягами і трактатами; і по тому він, нагороджуючи своє воїнство, зробив великі пожалування і дарунки чинам і війську Руському, що відмінно допомагало у всіх його звиягах; а було в тих походах сорок три тисячі сімсот чоловік під командою воевод: київського Світольдовича і сіверського Ольговського та полковників: Блудича, Дулепи, Претича, Саная, Бурлія і Артазія, яким між іншими дарами Королівськими жалувано від нього герби та золоті коряки на поворожах, себто на шнурах шовкових, почеплених через плече і схожих на сучасні аксельбанти або кавалерії.

Мир той довго не тривав, і Король року 1444-го порушив його у найпідступніший та найганебніший спосіб. Папа Римський Євгеній IV, відаючи про відвагу Королівську і хоробрість його воїнства, що вперше майже перемогло так гучно сили Турецькі, які жахали до того всю Європу, підмовив Короля знову напасти на Турків, які воювали тоді з Венеціанами та Далмацькими народами, котрі, будучи християнами Грецької віри, просили Папу допомогти їм супроти Турків, обіцяючи за те прийняти його релігію і верховне над собою Ієраршество. Король відмовлявся довго великою для себе ганьбою і тяжким гріхом за віроломство і зламання присяги, учинених з Султаном Турецьким при укладанню з ним недавнього миру. Та Папа буллою своєю розгрішкв Короля від усіх присяг та зобов'язань його супроти Турків, запевняючи, що присяги з невірними нічого не варті і Християни від них завжди можуть бути вільні. На додачу до того прислав вік легата свого Кардинала Іульяна Чезаріні до Короля з добрячим мішком золота, котрий ніколи з ним не розлучався, а Король, зібравши зараз достатні сили і не сповіщаючи про те Султана, вирушив у його провінції і, минаючи їх, яко ворог, переправився за ріку Дунай, спрямовуючи похід свій до міста Андріанополя. Султан, звідавши про нашествя на землі його Короля Польського з армією своєю явною війною, без оголошення на те причин, протестувався довколишнім народам, свідчився небом і землею, підносячи до них руки, і, нарешті, присягався всім, що є найсвятішим на світі, що він не подав жодних причин до заламання миру з Поляками і урочистих присяг, які його ствердили, і завершив таким виразом: «Зневажили Гяури свого Бога, споручителя мирних умов; тож закличу я Його собі на допомогу!»

Між тим як Король Польський вибирав собі дорогу до Андріанополя, другої столиці Султанової, і уявляв при тому безліч користей тамошніх, що можуть дістатись йому як здобич, Султан Амурат, нагло перейшовши з чисельною армією Балканські гори, застав Короля та армію його коло міста Варна. Бій почався і тривав з незвичайною жорстокістю Турків, що злостилися на Поляків за зухвале зламання ними миру, та з взірцевою мужністю військ Польських, захочених попередніми перемогами. Султан безперестанку їздив по своїй армії і підбадьорював воїнів допомогою свого Аллаха, месника за віроломство, до котрого невтишно закликав; а Король теж роз'їжджав по своїх військах, бадьорив їх благословінням Святійшого Папи і присутністю його Кардинала. Нарешті споборники Аллахові перемогли послідовників Папських. Армія Польська була розбита і розсіяна, Король убитий, а Кардинал кинувся в ріку з наміром перепливти її конем, але золото що наповнювало його кишені і обтяжувало його вершника, занурило його на дно річкове і з ним враз загинуло. Війська Руські були в тій січі у числі тридцяти тисяч під проводом воеводи свого Ольговського і

полковників Тризни, Гудими, Бурлія, Станая, Претича та інших. Вони по розбиттю всієї Польської армії, повтікали до Бугарії, а народи тамошні будши Русинам єдиновірні і єдиноплеменні, бо з слов'янського роду з-над ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай; але з них до половини старшин і рядових загинуло в бою.

В дні Короля Олександра, сина Казимира Четвертого, а брата Альбрехтового, уривалася чоловіча лінія Князів Руських в останній галузі її, в Князеві Семенові Омельковичу, і в силу постановочних конституцій Королівства, року 1506-го од лицарства першого Гетьмана Руського Пренцлава Лянцкоронського з родини Сенаторської, зятя Князя Острозького і свояка Короля Олександра, за яким була одружена Олена, також Княжна Руська, прозвана Поляками схизматичкою і тому не коронована. Сей Гетьман зробив для Королівства Польського великі і важливі послуги, здолавши у трьох битвах Турків, Татар і Волохів, що нападали на Галичину й Волинь і поривалися вглиб Польщі, до столичного міста Кракова. Плодом сих перемог було відібрання від Турків і Татар Малоросійських земель понад Дністром і в гирлі Дніпра, од часів нашестя Батисевого загарбаних. Для збереження назавжди од них границь того краю, створено тоді з Козаків Малоросійських сильна сторожа між Бессарабією і Кримом, понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів або за порогами, що на цій ріці, де Козаки, завдяки сталому перебуванню, понаробили укріплення, або редути, названі «засіками», від січення дерев, вживаних на палісади, від чого згодом Козаків, що там позасідали, названо Запорозькими Козаками, а місце перебування їх названо Січчю Запорозькою, і перші Козаки замінилися другими, що з селищ їхніх відрядили. Нарешті, приймаючи прибулих до них мисливих людей з нежонатих Козаків, ловлею звіра та риби, а не менше здобиччю заграничною споважених, створили велелюдне Товариство Козацьке; а щоб їм ніщо не заважало бути готовим до всяких затій, то вирішили ці Козаки зостатися назавжди неодруженими. Таким чином завелася Січ Запорозька і замінила колишню сторожу прикордонну. Уряд, визнавши їх корисними, настановив між ними опісля їхніх виборів старшин і Головного Отамана, Кошовим названого, і залишив по-старому в команді Гетьмана Малоросійського, до якого вони і місце їх перебування належали завжди. На утримання і постачання війська того поданію й приділено йому достатні землі Малоросійські з угіддями обабіч Дніпра і порогів між річками Кінською, Самарою, Кальміусом, Ташликом і Бугом.

По Гетьманові Лянцкоронському обрано на Гетьмана Князя Дмитра *Вишневецького*, і він, будши Гетьманом в час мирний, прославився громадянськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був «батьком народу». В його часи взимку вдалося прорватися між пограничною сторожею Кримським Татарам на долішне Поділля, зване Побережжям. Вони там пограбували декілька містечок під час ярмарку і захопили чимало худоби; а що вони заподіювали все те в хижацький спосіб і військові команди ніде наздогнати і зловити їх не могли, то їх доля сама вкарала або несподівана жорстокість повітряних стихій. Коли верталися вони до своїх улусів із звичайною квапливістю, захопив їх у степах незвичайний сніг зі страшною завірюхою, або хугою, а тому вони ані їхати, ані шляху свого бачити не могли, а змушені були стояти по шию в снігу. Згодом по тому лютував жорстокий мороз з вітром і віщував їм неминучу загибель, і вони, порізавши своїх коней і худобу, повлазили в їхні тулуби і шукали порятунку в слабому і короткому теплі, але всі до останнього там погинули, і знайдено їх навесні більше чотирьох тисяч трупів.

По смерті Гетьмана Князя Вишневецького року 1514-го обрали Гетьманом Князя Євстафія *Ружинського*, котрий замолоду, навчавшись і подорожуючи довго по чужих краях, а найбільше по Німеччині та Франції, надбав у різних науках, особливо у військовій, великих знань. Першим його заходом було провести в Малоросії реформу війську і влаштуванню

його в інший од колишнього спосіб. Війська ті за стародавнім звичаєм рахувалися в житлах своїх по околицях з одного селища і по куренях з кількох разом селищ об'єднаних, і називалися всі мешканці разом курінною, або околичною, шляхтою, служиві з них старі — товариством, а молоді — Козаками. Курені і околиці управлялися обраними з них Отаманами й товаришами, які й маловажні незгоди між ними розбирали та мирили їх; а по земських суперечках та назвах і по важливих справах розбиралися і судилися у повітових та городських судилищах. По службі ж відомі були хорунжими повітовими, від яких чинилися перегляди і описи Козакам і їхній зброї, і у них зберігалися прапори, або хоругви повітові, під сторожею товариською, на яких герби були — з одного боку повітовий, а з другого — національний. Та коли виникала потреба збиратися війську у походи, то від хорунжих оповіщали по куренях, аби збиралося військо на призначені найвищим начальством збірні місця, якими часто бували Біловіж за Ніжином та Крилов за Дніпром та інші, де із зібраних Козаків складалися полки і сотні, і в них вибиралися вільними голосами всі чиновники вищі і нижчі, які в тих чинах вважалися лише в час служби або походу, а вернувшись додому, повертались у попередній стан з назвою товаришів, себто заслужених і з увагою в голосах, якими від інших мали перевагу. Таке стародавнє заведення поводом було до багатьох свавільств та зловживань Козацьких. Вони збиралися часто без заклику хорунжих, а особливо в місцевостях прикордонних, обирали начальників, складали полки, так звані охочекомонні, і чинили набіги на Туреччину, Молдавію та Крим під приводом звільнення бранців з неволі, а насправді задля здобичі, від чого чимало з тими народами заводилося сварок і самих воєн.

Гетьман Ружинський з дозволу Короля Сигізмунда Першого, поборюючи свавільство та безлад, заснував у Малоросії двадцять сталих Козацьких полків, по дві тисячі кожний, давши їм назви найшанованіших міст, а саме: Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Корсунський, Брацлавський, Калницький, Кропич'янський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький. Кожен полк розділив на сотні, названі також іменами міст та містечок. У кожен полк визначив вибраних товариством і Козаками з-поміж заслужених товаришів полковників, сотників та старшин полкових і сотенних, які zostалися в чинах на все їхнє життя і завели чиновне в Малоросії Шляхетство, або, сказати б, спадкове Боярство, що залежало раніше від виборів та заслуг, за прикладом усіх інших народів і земель добровпоряджених Християнських. Полки ті наповнені були й надалі поповнювались обраними з куренів та околиць Шляхетськими молодими Козаками, записаними в реєстр військовий до визначеного на вислугу терміну, і тому названі вони реєстровими Козаками; кінна їх половина з кожного полку завжди в полі утримувала, а друга — піша — утримувала по містах залоги, а при потребі підпомагала і комплектувала перших. Одежу і зброю заведено в них легку й однакову, і вони все те за зразками собі справляли. У мирний час зі власного маєтку, і харчі мали з домів своїх; а на випадок війни та походів призначено платню зі скарбу Малоросійського кожному козакові по червінцеві на рік та по каптанові тузинковому на два роки, а інколи й по кожухові. Старшинам сотенним вдвоє проти Козака, а сотникам вдвоє проти старшин, а полковники, старшини генеральні обозні та старшини полкові — рангові села та інші наддачі. Артилерія, обози і в'юки з припасами, харчами і фуражем споряджались від скарбу та поспільства. Зброєю були у кінноті списи, штуцери, пістолі та шаблі, а в піхоті — мушкети та кинджал, яких виписували та діставали зі Швеції та Туреччини.

Екзерциція у війську зоставалася давня з поправкою, і звичайний марш колонний звався «йти сакмою». Для маршу з небезпеці шикувалися трикутником, а з нього вишикувати фронт значило ставати лавою; але для атаки, а паче для оборони заведено знов сильну з трьох шеренг батаву, подібну в усьому до стародавньої Грецької, а згодом Римську фалангу, котру в цілій Європі заведено під іменем батальйону де каре; шикуння кінноти в піхоту відповідало сучасному драгунському пішому строю. Для влаштування охочих, або

волонтерів, що завжди збиралися зі зuboжілих, або так званих гультяїв, влаштовано п'ять полків охочекомонних, яких поймаєно прізвищами полковників, призначених Гетьманами, і утримувано їх на сторожі прикордонній на низу річок Самари, Бугу і Дністра, і діставали вони щорічно невелику платню, а здебільше вдовольнилися вони звіриною та рибною ловлею; за поведінку їхню відповідали полковники, число ж їх невизначено, але полк вважався незбільш як на п'ятсот чоловік.

Влаштувавши таким чином військо Малоросійське, коли року 1516-го Хан Кримський Мелік-Гірей відповідно союзу його з Князем Московським Василієм Івановичем ішов війною на Польщу та Малоросію, то Гетьман Ружинський з військами Малоросійськими і Польськими з наказу Короля Жигмунта, виступаючи йому назустріч, зійшовся на границях Малоросійських над річкою Дінцем побіля міста Білгорода, дав себе заатакувати Ханові, який, звичаєм азіатським, оточив його своїм військом з трьох боків. Війська Гетьманські були притиснені тилом до річки та свого обозу, і Татари вчинили страшний гвалт і пустили хмари стріл; кіннота Гетьманська, спішившись і вишикувавшись в батаву, а піхота вишикувана так само фалангою, зустріла натиски Татарські сильним вогнем з мушкетів і гармат і, ведучи стрілянину без угаву на всю Татарську потугу, завдали їм сильної поразки, і вони, відчувши свій великий погин, стали відходити. Але Гетьман з місця свого не велів нікому рушати, а вдавав, начебто він лише боронитися спроможен, а не наступати; тому ж Татари, протягом цілого дня творячи свої набіги, на ніч відступили на декілька верстов у степ і розташували розлогий стан свій необачно. Гетьман, маючи своє військо невтомленим, виступив з ним опівночі в похід і, йдучи зумисне тихо, наблизився до татарського табору на світанку. А як татари звичайно тримають коней на паші, а не біля конов'язі, то Гетьман вислав загін кінноти з наготовленими задалегідь паперовими ракетами, котрі, коли кинути, могли перестрибувати з місця на місце і робити до шести пострілів кожна.

Кіннота тая, налетівши на татарський стан, запалила свої ракети, кинула їх поміж коней Татарських і учинила в них велике сум'яття; вони, перелякавшись, бігали щодуху по табунові, волочили та топтали своїх вершників та сторожів, а поміж тим всі війська Гетьманські, стріляючи з мушкетів та гармат, напали на Татарський стан, пройшли ним наскрізь, вражаючи замішаних та знетямлених Татар, і так розбили Хана і його війська дощенту, забрали табір його з усім його багажем і, обтяжені користями, зі славою повернулися у свою землю.

Гетьман Ружинський, повертаючись од Білгорода Руського, був зустрінутий Турками і Татарами, які виступили були з Білгорода, або Акермана Татарського, що в Бессарабії. Вони, довідавшись про перемогу над Ханом Кримським і про втрату ним всього табору його з великим багатством, задумали відібрати ті багатства у Ружинського, напавши на нього зненацька і врозполох, майже звичайний у війська, що повертається зі вдалого походу. Та Ружинський був не такий необачний, як Татари собі гадали; він, довідавшись од прикордонних роз'їздів, що Татари Білгородські з тамошніми гарнізонними Турками виступили на Очаківський степ, відразу одіслав багажі свої на Уманщину, а сам з військами, переправившись через річку Буг, засів в очеретах та байраках над річкою Кодимою. І щойно Татари наблизилась до Бугу, то він, наступивши на них зненацька з усіх сторін, зіграв з ними таку роль, яку вони для нього готували, і, розбивши їх уцент, гнав недобитки до самого Акермана, відібрав у них усе, що вони мали, і помножив свою здобич, яку розділив поміж Поляками і своїм військом.

З тої пори Поляки, часто маючи до діла з військами Малоросійськими і шануючи їхню хоробрість і мужній характер, завели з ними тісну й щирю дружбу, і багато з них служило в полках Малоросійських, маючи собі за честь — навіть значне шляхетство — іменуватися Козаками. Од такого загального поймаєвання Руських воїнів Козаками вийшла згодом та помилка, якої допустилися всі письменники Малоросійські та Польські, зазначаючи в своїх літописах та історіях, що опісля Гетьмана Князя Михайла Вишневецького всі інші Гетьмани обиралися з простих чи реєстрових Козаків. Та це вельми несправедливо і здоровому

глуздові суперечне; адже Козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів, як-от: Старшин генеральних, полкових і сотенних і земських урядників. І з якої б то речі або що то за правило, мимо такого числа чиновників обирати простих Козаків? А коли се приписується повазі перед заслугами та гідністю, то зрозуміло, що офіцери, більше заслужені й гідні від простих воїнів, і дістали звання свої саме з тих причин; обминати ж їх на виборах Гетьманських означало б щось безглузде, що лише невдоволення, обурення та міжусобиці приносить.

А ймовірно виникли у письменників такі безглузді висновки про вибори через спільне слово або назву, уживані і тепер поміж воїнством, що всілякий Генерал є солдатом, а Гетьман — Козаком, отож-бо всі-всі офіцери і рядові суть воїни, і назви ті всім їм властиві і пристойні. Про Козаків Руських, а паче про Малоросійських і про саму їхню назву дивне щось кажуть деякі письменники. Вони, немовби сперечаючись між собою, твердять: одне, що ті Козаки суть зайди на Русі, то зі Скіфії, або від Татар, або з Кабарди Черкаської; а інші твердять, що це мовби залишки чужоплемінного народу Козарського. Польські ж історики показують ще, ніби вони набирались з різної вольниці або наволочі і заселені їхніми Королями на пустельних землях внизу рік Дніпра та Бугу. Але такі безглузді думки важать більше, аніж помилки історичні, і, не шукаючи інших істин, сам глузд їх спростовує; адже те незаперечне, що кожен народ мусить мати своїх воїнів і по необхідності із самих себе, щоб довіряти свою долю та безпеку не чужоземному, а своєму воїнству, а інакше було б крайне безумство і сама необачність, схожі на те, якби змусити стерегти шулікам голубів, а вовкам — овець. Назви ж воїнам даються звичайно мовою кожного народу по доспіхах або узброєнню їхньому, і тому видно в одному народові жовнірів, в іншому — яничарів та спагів, а в іншому — солдатів та жандармів; а далі назви ті діляться на кінних та піших, тому також відомі назви од мушкетів — мушкетери, од карабінів — карабінери і так далі.

Таким чином, і Руські воїни називалися кінні — Козаками, а піші — стрільцями та сердюками, і ті назви суть власне Руські, од їхньої мови взяті; наприклад, стрільці — від стрільби, сердюки — від серця, або запальчivosti, а Козаки та Козари — від легкості їхніх коней, подібної до козиного скоку. Стосовно того, щоб вони були іноземцями або зайдами і Руський народ довірив би таким волоцюгам долю свою і безпеку, того ніщо не доказує, і вигадки про те і висновки суть нерозсудливі. Також і думка польських істориків, які приписують заведення Козаків їхніми Королями, стосується лише нежонатих Запорозьких Козаків, що зібралися були на Дніпровому низу з Руських охотників, про яких історія широко повідає. Осідлі ж і запасні Козаки, названі від того Реєстровими Козаками, були всі по провінціях і повітах Руських, і видно їх досі по стародавніх компутах та самих осідлостях, себто околицях та куренях. А Королі Польські Владислав Другий і Стефан Баторій через Гетьманів своїх Руських хоча і робили Козакам розпорядження, але те стосувалося лише управління та комплектування їхніх полків, кінних Козацьких та піших сердюцьких, котрі набиралися із Козацьких родин, які мешкали околицями та куренями своїми у всіх воєводствах Руських, і стосувалося це до примноження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва, про що свідчать самі тих Козаків привілеї та універсали, тут описані. Коли ж вважати первісне Козацтво від Скіфів та Козарів, то вийде все те саме, що вони пішли од свого племені Слов'янського, бо відомо, що Скіфи, або, кажучи правильніше, Скити, були Слов'янами, себто людьми, котрі замешкували над Волгою і на Кавказі, а Козари, властиві предки Руських Козаків, мешкали по всій Русі як вибрані з того ж таки народу на службу Вітчизни.

Черкасами називали й писали всіх майже Малоросіян, а не самих лише Козаків; але називали їх так лише Великоросіяни на відміну від своїх мешканців і давали їм назву за чільним їхнім містом Черкасом, що стоїть над рікою Дніпром, де Гетьмани Руські мали резиденцію і де був верховний трибунал тої землі. Давати ж народам назви за чільними їхніми містами — звичайна річ у цілому світі. Так називали Москалями всіх Росіян за містом їхнім Москвою, і царство те довго такою назвою титуловано; також називають нині

Генуезців, Венеціян та інші народи за їхніми містами. Коли ж запитати ще, чому місто Черкаськ названо Черкасом, то вже тонкість ця буде такою нерішучою, якби й про багато інших міст на світі, що не мають відомостей про початок своєї назви. Але то вже справедливо, що народ Черкеси, який за Азовським морем та за рікою Доном проживає і на який багато хто з письменників вказує, ніколи на Русі міст на своє ім'я не будував, та і в себе їх не має, і той народ виглядом своїм і місцем проживання свого в межах слов'янських, себто між стародавнім Князівством Тьмутараканським і рікою Волгою, справедливіше може вважатися походженням своїм од племен Слов'янських, які змішалися з Грузинами і Татарами, аніж від нього виводити воїнів Слов'янських, від Черкасів численніших на цілі мільйони, які виставляли на війну великі свої армії.

Стосовно ж Татар, то зони, бувши зайдами в землі Руській, натурально воїнів своїх русинам не давали, а навпаки, з їхніми воїнами вели повсякчас війни і ніколи з народом Руським не мішалися, ото ж-бо Козаки Руські від них походити аж ніяк не могли.

По скону Гетьмана Князя Ружинського року 1534-го вибрано Гетьманом із Осавулів Генеральних *Венжика Хмельницького*. Він, діставши повеління від Короля Жигмунта Першого відбивати військом велику Орду Татарську, яка збиралася була з Криму й Бессарабії і пробивалася через Молдавію та Волинь до Польщі на грабіж та її спустошення, виступив з військом своїм реєстровим на Волинь, а охочекомонні полки і Запорозьких Козаків, розчленивши на багато ватаг, розіслав для прикриття кордонів з того боку, звідки йшли Татари, повелівши їм нападати на Татар в часи їхніх походів та нічлігів і відходити від них, подаючись до головного війська. Татари, обурені такими маневрами, вважаючи всі війська, що нападали на них, малозначущими, які їм відбити і прогнати завжди можна, йшли далі безпечно і насунулись на табір Гетьманський біля міста Заславля. Гетьман, перед тим укріпивши табір свій вагенбургом, побудованим з обозу, і залишивши в ньому трохи піхоти з важкою артилерією, сам з усім головним військом сховався за гаями та пасіками міськими. І як тільки Татари оточили за своїм звичаєм обоз Козацький і почали перестрілку, зчинивши великий гвалт, то Гетьман, виступивши із закритого місця, ударив з тилу і по флангах ворога і, зробивши один залп з мушкетів та гармат, почав тяти, списами та шаблями. Татари, вражені несподіваним нападом і будучи збиті сильним залпом і оточені з трьох сторін військами, злякалися, замішалися і розбіглися врозтіч полями. Гетьман, негайно відрядивши призначені перед тим війська, велів їм гнати і вражати Татар ззаду і, відаючи про Татарську хижацьку звичку зручно на бігу з'єднуватись, обертатися і нападати, наказав своєму війську в жодному разі не розсипатись поодинокі, а триматись кошів, що значить сучасні взводи або плутонги; сам же з головним корпусом ішов серединою і відбив всі Татарські в'юки з запасами. Татари не поминули нагоди на бігу з'єднатися і, обернувшись, напасти на все військо. Але в Гетьмана готова була для цього сильна батава з артилерією, котра негайно їх відбивала і змушувала тікати. І, таким чином, Гетьман, розбивши та розсіявши Татар, повернувся зі славою і великою здобиччю до Заславля і дістав від Короля вдячні похвальні листи, а від Поляків всюди, куди приходив, тріумфальні зустрічі.

У дні Гетьмана Венжика, на головному Сеймі, який був тоді у Варшаві, коли про зрівняння Литовського і Руського Шляхетства зі Шляхетством Польським подані були на підтвердження колишні основні привілеї і всі законоположення, то Король Сигізмунд Август, підтверджуючи і підставовуючи їх на всій давній основі, виданим року 1563-го червня 7 дня привілеєм, поміж іншим узаконив: «Дозволяємо лицарству Литовському і Руському привілеї прав і вольностей земських внести і вписати в новостворений Статут таким чином, як і в Короні Польській вони вписані, і рівномірно вживати, вольностями своїми користуватися і мати, так, як і раніше цього всього, чин лицарський Шляхетський обох народів, Литовського і Руського, те вживати і користуватись». А коли на другому головному Сеймі, що після того був, від депутатства Руського появились подання про домагання деяких чинів Литовських, а паче тих, що були в землі Руській по виборах на урядуванні, поспільства Руського на вічне послушення, то той же таки Король Сигізмунд

Август, повторюючи і потверджуючи всі попередніх Королів Польських привілеї, в даному від себе року 1569-го Червня 7 дня привілеї так узаконив: «Землю Руську і Князівство Київське і всіх тих земель жителів узагалі і кожного особливо од послуху, володіння, посад і повелінь Великого Князівства Литовського на вічні часи вилучаємо, звільняємо і до Польського Королівства, як рівних до рівних, вільних до вільних і як власний і справжній до першого і то власного тіла і голови, з усіма взагалі і з кожним особливо, з містами, містечками, селами, повітами, або уїздами, і всіма їхніми, які б не були, маєтками, туєю землею і Князівство Київське вищезгаданій Короні, або Королівству Польському, прилучаємо і з'єднуємо».

Після смерті Гетьмана Венжика Хмельницького Гетьманом був вибраний із Воевод Князь Михайло *Вишневецький*, Він 1569 року дістав повеління від Короля Сигізмунда Августа йти з військом Малоросійським на оборону від Турків і Татар обложеного ними міста Астрахані на підмогу військам Царя Московського Івана Васильовича Грозного, якому Король завдячував повернення Польщі завойованого Царем міста Полоцька з його околицями. За цим повелінням Гетьман з полками реєстрових Козаків вирушив у похід з міста Черкасу і, йдучи походом, приєднав до себе прикордонні охочекомонні полки і частину Запорозьких Козаків і з тими силами, пробираючись степами, досяг міста Астрахані, а там, оглянувши табори Турецький і Татарський, що стояли нарізно побіля міста, розташував і свій табір геть вище від ворожих над рікою Волгою і, укріпивши його шанцями та артилерією, звелів робити наїзникам своїм часті шарміцелі, або перестрілки, біля таборів ворожих, а сам тим часом з сильним корпусом кінноти кожен день наїздив на табір Турецький і, обходячи його навколо з мушкетною перестрілкою, до свого табору повертався. Гетьман, продовжуючи такі наїзди декілька днів, вислав однієї ночі надійного старшину у місто з наказом, щоб гарнізон і мешканці в призначений їм день зробили вилазку з міста і розпочали фальшиву атаку на Турецькі шанці, що були між містом і їхнім табором. Старшина, який повернувся з міста і який переліз вночі в обидві сторони, запевнив Гетьмана, що міщани і гарнізон готові виконати наказ. Гетьман зробив таке саме розпорядження і допоміжним Московським військам, що окопалися на одній Волзькій косі, щоб вони в той самий день підступили піші під табір Татарський і займали б його своєю атакою.

За цим розпорядженням першого ранку на світанні виступив Гетьман з кіннотою вишикуваною лавою, або довгим фронтом, а позад неї товстою фалангою вишикувались п'ятнадцять тисяч піших козаків, озброєних списами, шаблями та мушкетами. Кіннота йшла спереду і з флангів, закриваючи піхоту, і як тільки корпус той стало видно з міста, то громадяни з гарнізоном зробили вилазку за умовою, з великим криком і пальбою розсипались побіля шанців Турецьких, вдаючи, що їх оточують. Гетьман зі своїм корпусом наближався до табору Турецького, і Турки, бачивши і гадавши собі, що він просто роз'їжджає, як і раніше, анітрохи на нього не вважали, а бігли великими юрбами з табору до шанців на допомогу своїм військам. Корпус, ставши на найближчій дистанції від табору, миттю розбігся і дав місце піхоті, котра з можливою рвучкістю вдарила по табору, вдерлася в нього, заволоділа гарматами і, проходячи по ньому, разила Турків, які зовсім не сподівалися такого нападу. Втекли з табору Турки дали знати в шанцях про свою поразку, і звідти юрбами поспішали визволяти табір. Але Козаки, засівши в ньому, зустріли їх з окопів артилерією і пострілами з мушкетів так вдало, що більша частина загинула на місці, а решта в замішанні не знали, куди тікати. Гетьман з кіннотою, напавши на них саме в той час, побив їх удруге і прогнав до табору Татарського, куди тікали і Турки, що залишилися в шанцях, а громадяни з гарнізоном зайняли шанці майже без жодного спротиву. І таким чином Астрахань від облоги визволено. Турки, діждавшись ночі, пішли до своїх Черкеських кордонів, а Татари їх прикривали. Гетьман Вишневецький, здобувши біля Астрахані в таборі Турецькому велику здобич, поділив її поміж військами своїми та Московськими, віддавши цим останнім і всю важку артилерію Турецьку, але відділивши при тому частину здобичі на скарб Малоросійський. Вчинком таким війська Малоросійські, а паче Козаки Запорозькі та

охочекомонні, вельми засмутились і явно ремствували на Гетьмана і однієї ночі, відділившись, їх понад п'ять тисяч чоловік полишило табір Гетьманський. Проходячи вниз рікою Доном, зупинилися в гирлі його на одній косі вище від міста Азова, на супротивному його березі, і побудували там місто Черкаськ по імені свого міста Черкаса, де, залишившись вони назавжди, жили спершу без жінок, за прикладом Запорозців, опісля, запросивши до себе Донських Козаків, що малим числом проживали в своєму містечку Донському, на місці нинішнього Донського монастиря, поєдналися з ними і переженилися, прийнявши всі звичаї тих Козаків і зробивши місто те головним всьому війську Донському, що від них і від одноземців, які до них приходили, значно примножилося.

На місце Вишневецького, що вибув з посади Гетьманської, висланий од Корони в краї зарубіжні, року 1574-го обрано на Гетьмана Обозного Генерального Григорія *Свірговського*. Він, по волі Речі Посполитої Польської, яка керувала через міністрів своїх Польщею, по виїзді з неї Короля Генріха у Францію, закликаний був Господарем Волоським Йоаном Липулою на допомогу народові його супроти Турків, що на нього нападали, і, вступаючи в Молдавію з військом Малоросійським, дав першу баталію Туркам біля міста Сороки 23 квітня 1575 року, де, розбивши Турків ущент, поклав головного Пашу їхнього Кара-Мустанфу і багатьох з ним чиновників Турецьких і випровадив їх з багатьма прапорами та здобиччю до Варшави. Опісля такої звитяги розділив Гетьман війська свої надвоє, і одну частину під командою Полковника Сави Ганжі вирядив до чільного міста Волоського Бухареста, а з другою пішов сам через Ясси до Галаців; тим часом послав нарочного на Січ Запорозьку з наказом до Кошового Феська Покотила, щоб він вислав піхоту свою човнами на Чорне море і наказав не допускати десантів Турецьких у Дунай і Дністер. Кошовий зладив ту експедицію в найліпшому порядку, і вона принесла сухопутному війську великі вигоди. Запорозці, роз'їжджаючи своїми човнами по Чорному морю і в гирлах обох рік, перехопили й полонили багато суден з військом та військовим припасом, а ввійшовши в Дунай, багато прибережних фортець і селищ поруйнували й попалили. Гетьман і Ганжа з військами своїми, проходячи Молдавію та Валахію, зустрічали Турецькі корпуси та ватаги і їх завжди щасливо розбивали і розганяли. Очистивши тії землі од нашестя Турецького, коли повернув Гетьман од Дунаю в Бессарабії під місто Кілію, то тут зрадницьким чином сповіщений був Вірменином, що в місті тому переховуються неоціненні скарби, награвані Турками в Молдавії і Валахії, і зберігаються в місті під охороною невеликого гарнізону в очікуванні, поки човнк Запорозькі з моря і Дунаю відійдуть і їх в Туреччину буде можна перевезти. Гетьман, звикши перемагати незрівнянно більші сили і твердині Турецькі, вирішив одразу ж облягати Кілію і взяти її приступом. Вирядивши війська на приступ і не зоставивши в таборі своєму звичайної резерви та підмоги, почав навальну атаку з трьох сторін; але зірвані Турками в двох місцях міни підняли Гетьмана і багато Козаків у повітря і вчинили повний розлад та загибель, а Турки, що опісля напали з усіх сторін, перерізали з тилу премногих Козаків, а решту розігнали, і вони, блукаючи довго по Молдавії, знайшли корпус полковника Ганжі і з ним повернулися у свої кордони.

На місце загиблого Гетьмана Свірговського року 1576-го вибраний Гетьманом із Полковників Федір *Богдан*. Він, зібравши та доповнивши загублені Свірговським війська і маючи повеління від тодішнього Короля Стефана Баторія переслідувати Кримських Татар, що нападали у відсутності

Свірговського на границі Малоросійські і полонили тамтешній народ, вирушив з усім своїм військом на Крим року 1577-го навесні. Йдучи вниз по Дніпру, виправив із Січі Запорозької п'ять тисяч піхоти човнами під орудою Осавула Військового Нечая з наказом, впливши на Чорне море, пристати до Кримських берегів біля міст Козлова і Керчі і замкнути тамошні гавані до прибуття свого до тих міст. При проході Гетьмана Кримським степом зустрічало його чимало Татарських полчищ, але він їх, хоробро приймаючи, завжди з великими втратами проганяв. Нарешті дійшло до головної баталії, до якої Гетьман, передбачивши її заздальгідь, приготувався, і, повернувши від Лиману Дніпровського на

Орську, або Перекопську, лінію, був заатакований поміж Кінбурнськими кучугурами і кам'яним Дар'євим мостом всіма Татарськими ордами під проводом самого Хана Дивлет-Гирея. Наступ їхній, гвалт людський і тупіт кінський подобилися грізній бурі всеруйнуючій. Армія Малоросійська йшла чотирма батавами, лаштованими так, що обоз її та кінний резерв були всередині, а артилерія, розставлена по всіх фасах, могла діяти довкола армії. Супротивник був допущений з фронту на мушкетний постріл, і тоді була відкрита стрілянина з усіх гармат, що тривала безперервно більше години. Панцерні вершники і татарські їзди, що налягали на фронт, були зустрінуті і вражені списами. Сильний вітер, що зірвався тим часом, прочистив повітря від диму і відкрив страшні хмари мерців Татарських, які вкрили тілами все оточення Козацької армії. Гетьман, зауваживши, що Татари, відступаючи до лінії, розтяглися з двох сторін мосту, що з'єднував косу Кінбурнську з Перекопським степом, рушив до мосту і гирла затоки і, відтявши значну долю Татар од їхніх полчищ, випустив на них кінний резерв, підкріплений одною батавою, котрі, пригнавши Татар до затоки, всіх там перебили і перетопили, а ті, котрі zostалися на другому боці, скільки не поривалися допомогти відрізанім, зовсім не мали в тому успіху за водою та за стріляниною з табору Гетьманського і геть забралися за лінію. Війська Козацькі прийшли до лінії без перешкоди, і Гетьман, поміркувавши, що брати її штурмом — діло довге і не без втрат, переправив значну частину кінноти вночі через Гниле море, або Сиваш, бродом і плавом; а вона, дійшовши з того боку до перших воріт на лінії, відбила їх і впустила всю армію, котра, напавши на місто Ор, що називалося Перекопом, здобула його штурмом і, вибивши весь гарнізон дощенту, зруйнувала твердиню і спалила місто. Від Перекопу армія продовжувала свій похід бойовими лавами до міста Кефи і, заставши його обложеним з моря та з гір Запорозькими козаками, вчинила з ними генеральний приступ на нього і протягом короткого часу ним заволоділа і віддала все убивству, пограбуванню та вогню, залишивши живими лише своїх полонених числом обох статей до п'ятисот душ. А як повернутій війська обходити Кефські гори, щоб напасти на Бахчисарай та Козлов, то коло річки Салгір зустріли їх Ханські посланці із найшановніших мурз, піднесли Гетьманові дорогі дарунки і благали його від імені Хана укласти мир. На мир згодились з умовою зібрати й повернути всіх бранців Руських і в заставу того дати п'ятнадцять Мурзаків аманатами. Все те з боку Татар було виконано, і Гетьман, діставши ще 713 бранців, повернувся в Малоросію з превеликою здобиччю.

Морським військам він звелів одвідати ті міста Турецькі, які купували у Татар і тримали в неволі бранців Руських, і війська тії, напавши зненацька на приморські міста Синоп, Транезонт і на багато містечок, вогневі і мечеві їх віддали, забравши у них кількох своїх полонених і здобич численну.

У дні того ж Короля Баторія, коли сили Турецькі безнастанно нападали на Християн, що проживали вгорі понад рікою Дунаєм, від їхніх Государів та Князів прошено в Короля допомоги, то Король дав повеління Гетьманові Богданові зробити з військами Малоросійськими сильну диверсію в землі Турецькій, од границь Польських віддаленій, і відвернути їхні сили од сусідніх з Польщею Християн. Гетьман, виправивши спершу в Чорне море Запорозького Осавула Нечая з трьома тисячами Козаків Запорозьких на їхніх човнах, вирушив сам з усім військом Малоросійським на степи Кримські і, перейшовши їх на виду Орської лінії і Татар, котрі його походу не перешкоджали, вступив у межі Донських Козаків, які недавно змішалися з Запорозькими. Тії Козаки прийняли Гетьмана та військо його приязно і подали їм усяку поміч в поході, а особливо переправою військ на своїх судах за ріку Дон, а опісля — за ріку Кубань. Гетьман, проходячи за Доном землі Черкеські, не чинив супроти них нічого ворожого. І Черкеси, позираючи на військо з подивом, не чинили жодних замахів ворожих, а продавали військові худобу свою та інший харчовий припас з приязним видом. Переправившись за Кубань, Гетьман відкрив ворожі дії супроти Турецького народу, спалюючи і знищуючи усе, що траплялося на дорозі. Запорозькі Козаки, плаваючи човнами біля берегів сеї землі, вчиняли таку ж руїну прибережним селищам. Народи тії, не очікуючи

таких нападів і будучи не приготівані до оборони, рятувалися лише втечею і переховуванням. І так Гетьман, переходячи з військом всю Анатолію, відвідав і чільні її міста Синоп і Трапезонт; однак, не роблячи на фортеці їхні приступу за відсутністю належної до того артилерії, пограбував і спалив самі лише їхні форштати, а досягнувши передмість Царгородських зі східної сторони тамтешньої протоки, напав на них з усіх боків і примусив Турків, заскочених таким несподіваним нападом, рятуватися втечею на судах в самий Царгород. А військо Малоросійське, пограбувавши та підпаливши передмістя, відступило назад до Чорного моря і на протоці, вчинивши переправу Запорозькими човнами та іншими морськими суднами, що були забрані побіля Турецьких берегів, вступило в Болгарію, проголосивши тамтешньому народові, що вони, як єдиновірні та єдиноплеменні, нічого ворожого їм робити не будуть. Болгари, сим заспокоєні, проводжали війська Козацькі до самого Дунаю, надаючи в дорожніх потребах поміч всіляку, і тут же сповістили Гетьмана, що Турки, які нападали на Сербію та інші Християнські по Дунаєві багатства, повернули нагло назад і потяглися до Андріанополя. Гетьман, переправившись через Дунай Запорозькими і здобутими суднами поміж містами Силістрією та Парною, вступив у Молдавію і, порівнявшись з містом Кілією, напав на нього зненацька на світанку і, взявши штурмом, вирізав усіх Турків та Вірмен, а місто пограбував і спалив дощенту, таким чином помщаючись за смерть зраджених там Гетьмана Свірговського і премногих з ним Козаків Малоросійських, а по тому повернув Гетьман з військом у свої границі зі славою і здобиччю великою. Король Баторій, Монарх, сповнений розважливості, праводушності та всіх найвищих прикмет, які сан його прикрашали, яздав Гетьманові та всьому військові Малоросійському належну справедливість, нагородивши заслуги їхні подарунками, почестями та іншими привілеями, котрі мужність вирізняють. Гетьманові, який маз клейноди Польські: булаву, або жезл, повелителя і знамено з гербом Білого Орла, додав клейнод Азіатський, бунчук, який відзначив звичаги над Азіатським народом. Для резиденції Гетьмана і всього Малоросійського Трибуналу спорудив аа ім'я своє над річкою Сейм місто Батурин, а в Черкасах повелів мати Гетьманові свого Намісника, або польового Гетьмана, що опісля звався Наказним Гетьманом, які були додані і двом іншим у Польщі Гетьманам. До Генералітету Малоросійського додав двох Генеральних Осавулів і одного Бунчужного Генерального, а в полки визначив по одному судді і по одному писареві, звелівши Козакам судитися по службі і в усіх ділах, особи службової стосованихду своїх полках та сотнях; а лише у справах земських розбиратися, як і раніше, як шляхті — в судах повітових. Згодом від цього народився у деяких письменників той хибний висновок, що начебто завжди Козаки і по всіх їхніх справах, навіть і земських, судились особливим якимось правом Козацьким, від шляхетського відмінним. Та ця думка вельми несправедлива і спростовується самими вироками судовими, що наявні в архівах, згідно з якими всі розправи земські та міські відбувалися і покарання присуджувались поміж Козаками і їхніми чиновниками за Статутовими артикулами, узаконеними для шлехетства; самі ж лише служиві, себто реєстрові, та й то в пору служби, судилися старшинами їхніми правом військовим, що єдино до особи стосувалося. Хоча ж самі судилища міські та повітові в добу руїн та гонінь, що за Унію відбувалися, і від упадку чиновного шляхетства Малоросійського, що в Католицтво Римське і в Поляцтво навернулося, поруйнувалися або помінялися, а справи їхні по посадах перейшли були до полків та сотень, але й там судилися також Козаки, і вдовольняли їх за правами їхніми шляхетськими, особливого ж для них права ніде не видно. Навіть і самі Поляки, які опісля стали їхніми непримиренними недругами, права того ніколи в них не відбирали, а, навпаки, околична шляхта, що й донині між ними пробував (яка з Козаків вийшла, нічим від них не відрізняється і переважно не має власних земель своїх, а на володіннях, під Чиншем або на оброку живе), користується у них по одній породі з усіх прав та привілеїв шляхетських. Коли ж поводом такого протиріччя є той пункт, який після руїн у статтях Козацьких перекладено: «Аби ніхто з чинів сторонніх і не Козацьких у справі їхні військові не втручався, а де буде два Козаки, там вони третього судити можуть», то ця стаття

сама собою доводить, що мова в ній про справи й розправи військові, а жодним чином не земські. Але при всьому тому і вона права шляхетського у Козаків не відбирає, бо саме те право перших привілеїв шляхетських узаконюється волею судитися шляхті через своїх виборних суддів, а не інших. Трибунал Малоросійський складався з семи департаментів, або відділів: 1-й з них означав верховний уряд і звався Генеральною Канцелярією з верхньою апеляцією, звідкіль виходили універсали Гетьманські і всі накази; 2-й — Генеральний Суд Міський; 3-й — Генеральний Суд Земський; 4-й — Комісаріат, котрий ревізував справи підкоморські і мав також Дирекцію над публічними будівлями, шляхами та переправами; 5-й — Скарбова Канцелярія, яка відала прибутками та видатками національними; 6-й — Військовий Регімент, що керував військовими справами; 7-й — Ревізійний Комітет, що ревізував усі рахунки скарбові та військові, від якого і фіскальство залежало над чинами та адвокатами, щоб вони точно виконували приналежні посади.

Для нагород за заслуги товариства, яке в полках і сотнях не вмещалося, заснував Король Баторій три класи, або ступені, Товаришів військових. До першого ступеня було жалувано Бунчукових Товаришів, а ранг їх дорівнював Обозному Полковому, а служба у війську а чи в поході мала місце при клейнодах національних, себто над бунчуком і знаменом; в мирну ж пору визначалися в пошановані Комісії повелінням Гетьманським і Генеральною Канцелярією. До другого ступеня жалувані були Військові Товариші, і вони на службі військовій також мали місце в штаті Гетьманському і біля клейнодів національних, а в житлах своїх займалися Комісіями, що призначалися Генеральною Канцелярією та її Департаментами, а по рангу вважалися супроти Сотників. До третього ступеня ставилися Значкові Товариші; вони мали місце на службі в полках при полковому прапорі, а при підвищенні вони ставали Військовими Товаришами. Всіх тих ступенів Товариші на ранги свої мали від Гетьмана універсали, і служили вони в своїй землі і в походах власним своїм коштом, але за довгочасну та відмінну службу нагороджувались від Гетьманів селами, хуторами та іншими милостями.

Король Баторій у всьому стосовно до Руського воїнства і народу був таким патріотом, яким пошановувався у Римлян Імператор Тіт, син Веспасіанів, себто друг і батько людства. Він справедливістю своєю і лагідністю вселив у всі народи Королівства свого дух єдності і братерської згоди. Не чуто було між ними ніяких суперечок ні про породи, ні про переваги, тим більше про релігії, що часто уми народні бентежать. Навіть саме Духовенство, що має нахил звичайно до дебатів та привласнення собі правоти думки, подобилося тоді агнцям непорочного золотого віку або пастирства Адамового, і що з усього найдивовижніше, то була згода чиста і обох головних релігій — Римської та Руської. Коли відлучався Єпископ Римський, то доручав паству Єпископу Руському, коли ж, навпаки, відлучався Єпископ Руський, то також доручав Єпархію свою в правління Римському Єпископові, і все було в послуху і любові прямо Християнській.

Признання і милість Короля Баторія до воїнства і народу Руського пояснюються в привілеєві його, даному року 1579-го Квітня 19 дня, в якому так написано: «Зглядом і увагою великих праць і лицарства військ Руських, які вони показали і завше оказують в обороні і розширенні спільної отчизни од супостатів і ізвиклих претендаторів зарубіжних, найбарзій од тих триклятих іноплемянних Магометанців і бусурманів, пліондрующих отчизну і завертаючих в неволю люд Християнський, яко се й недавно за Королівства нашого учинилося, але милістю Божеською і звитяжеством вірного Гетьмана нашого Руського Богдана і військами його Козацькими знатне одвернуто й одплачено, уставуємо і потверджуємо всі права, вольності і привілеї війська того і всього народу Руського, антецесорами нашими постановлені і утвержені, і як із віків у них бувало, так нехай і пребуде на вічні часи, і нехай не важить ніхто одмінити й порушувати права і вольності у добрах вічистих і набутих і всіляких маєтках, а вільні вони шафувати ними по своїй волі і судитися за них в своїх Судах земських і міських, в яких засідати вибраним од лицарства особам і судити по своїх правах і статутах Руських; а належитих до лицарства військового,

тим судитися в обозах і таборах своїх од суддів військових, яких ми в кожному полку призначити звеліли, однак справа до них належить про тяготи воїна і маєтку його рухомого, допоки хто козакує і вписаний в реєстри військові, а з поворотом в повіти й околиці судитися вони зачнуть в судах повітових і міських, яко стан Шляхетний і Шляхетство Руське, що в рангах, посадах і реєстровому Козацтві перебуває, яке єдність і рівність має з Шляхетством Польським і Литовським, яко же при першому з'єдначенні Русі з Польщею і Литвою уложено єсть і затверджено, і ми тее потверджуємо і заховуємо. Трибуналові Руському провадити справи свої в пошанівку в новоствореному місті нашому Батурині, а як потреба скаже, то й в Черкасах; теж і Гетьманові Руському резидувати в тому місті, а в Черкасах мати намісника свого з Генералітету військового, який ми значно розширили і заоздобили, умноживши і класи товариства Бунчукового, Військового й Значкового, яким помішатись під бунчуком і при полкових хоругвах, а бунчук жалуємо ми Гетьманові на знак звитяги його з військом своїм над народом Азіятчним, од якого і клейнод сей здобутий працею Гетьманською і кровію Козацькою».

По смерті Гетьмана Богдана, що сталася невдовзі опісля його походів, року 1579-го вибраний був Гетьманом з полковників Павло *Підкова*. Він був породи Волооської, з родини Князів, або Господарів, тамошніх. Довгочасні заслуги війську Малоросійському і відмінні подвиги його в діях воєнних дали право на обрання. За його правління був скинутий зі свого достоїнства Петро Підкова, Господар Волоський, збунтованими Волохами. Він втік до Гетьмана Підкови, небожа свого, і виблагав його про своє відновлення. Гетьман, спорядивши сім полків реєстрових Козаків і два полки охочекомонних, вирушив з ними на Валахію. У двох битвах війська Малоросійські Волохів розбили й розпорошили. Гетьман наблизився до головного міста Бухареста, щоб його облягти, але урядовці, духовенство й народ, що вийшли з міста, просили Гетьмана бути Господарем замість його дядька, котрий тут же з Гетьманом перебував і дав на те свою згоду. Гетьман по довгому зволіканню переконаний був нарешті проханнями та клятвами Волохів прийняти у них Господарський титул і вступити задля того до міста. По завершенню встановлених про такий випадок обрядів та святкувань, Підкова зостався на правлінні Господарства Волоського, а війська Малоросійські при Полковниках та інших чинах відпустив до Малоросії з вдячною грамотою до всіх Чинів та Козаків за їхню до нього прихильність та старання. При собі залишив Підкова козаків з двадцять, найбільш відданих йому, а з іншими розлучався, як з рідними, в сльозах і в журбі. Та щойно ті виступили до своїх осель, як дістали вістку про смерть Гетьмана. Повернувшись з його тілом, козаки розповіли, що його вбили підступно: один вельможа, запросивши Господаря у приміську свою оселю хрестити немовля, мав там готових убивць з колишніх бунтівників. Вони, напавши на Підкову зненацька в самому домі, відтяли йому сокирою голову, поклавши її на поріг, а з ним убили одного Старшину і двох Козаків Малоросійських. Тіло Підкови з головою поховали Козаки з честю в Канівському монастирі. На місце вбитого Гетьмана Підкови обрано Гетьманом 1582-го року Осавула Генерального Якова *Шаха*, і першим його старанням було помститися на Волохах за смерть Гетьмана Підкови, котрий був великий Шахові друг, а Козакам вельми люб'язний. Він доповідав Королеві, що Турки, взявши під свою протекцію Валахію та Молдавію і посилюючись особливо у Валахії, наближаються до кордонів Польських та Руських. І тому від Короля Баторія вислано Гетьманові наказ оберігати кордони і примножувати на них війська та роз'їзди. Гетьманові цього і треба було. Він, примноживши військо, вислав його роз'їздом вниз Дністра, а сам з великою потугою вирушив угору тою ж рікою і, зловивши біля кордонів кількоро Турків військового звання, віпслав їх до Короля як доказ своєї пильності. Проміж тим, зробивши нагальний похід од границі до Валахії, напав на місто Бухарест, вибив і випалив його передмістя, а твердиню взяв у облогу і зажадав од міщан видати винуватців смерті Гетьмана і Господаря Підкови, погрожуючи в противному разі обернути все на попіл та купу каміння.

Міщани не забарилися виконати його вимоги і видали сімнадцять чоловік винних з самим Боярином, що Підкову на смерть віддав. Гетьман, обрізавши їм вуха і носи, звелів повісити їх на виду міщан з написом, прибитим на церкві Никольській: «Так покарано віроломців і зрадників, що проливають кров християнську невинну». Уряд Турецький не залишив без уваги напад Гетьмана з військом на Валахію і Бухарест. Султан їхній вимагав через посланців своїх відшкодування від Короля Польського, а проміж тим дав наказ арештувати всіх купців Польських і Руських, які вели торгівлю в Молдавії, Валахії і в Криму. Король Польський, приступаючи до задоволення Турецьких вимог, віддав Гетьмана під суд і насланим до військового Малоросійського Трибуналу універсалом звелів старшині Генеральній і всьому військові судити Гетьмана. Він був усунений від Гетьманства і засуджений на довічне ув'язнення в монастир Канівський, де по волі своїй посвячений у ченці і скінчив життя спокійно у чернецтві.

На місце Гетьмана Шаха року 1583-го обрано Гетьманом із Полковників Дем'яна *Скалозуба*. На початку його правління Кримські Татари, в зв'язку з незгодою урядів Польського і Турецького за пригоду Волоську, напали по-злодійськи на кордони Малоросійські і полонили кілька сот людей біля містечок Опішня і Котельва. Гетьман при першій вістці про те негайно ж рушив з кіннотою своєю у Кримський степ з наміром перейняти Татар з бранцями, не допустивши їх до Орського Перекопу; але в тому не встиг, а дізнався од спійманих «язиків», що вони забралися вже за Перекоп і випалили увесь степ на день дороги до Перекопу. Гетьман, одступивши у свої межі, доповідав Королеві про ворожі вчинки Татар і, діставши у резолюції повеління, щоб, не починаючи війни явної, у котру Турки, будучи тепер без діла, вмішатися можуть, старався визволити бранців умілим способом. Гетьман, не визнаючи в цьому пункті іншого мистецтва, окрім військового, дав секретний наказ Запорозькому Кошовому Нечасві примножити свої човни до можливого числа і наготувати їх та військо своє в потайну експедицію. Швидко за цим прибув Гетьман з кінним військом на Січ і, спішивши тут три полки реєстрових Козаків, посадив їх з таким же числом Запорозьців у човни і виправив на море під команду Писаря військового Запорозького Івана Богуславця і Полковника Малоросійського Карпа Перебийноса. Партизанам тим повелів Гетьман пройти Лиманом і морським берегом до приморських Кримських городів, закрити їхні гавані і судна, які будуть виходити з них, переглядати та відбирати Руських Бранців, коли вони в них опиняються, а одному загонові човнів підійти до гирла Перекопської затоки, що понад Сербулацькою пристанню. Опісля того наказу вирушив Гетьман з достатнім числом кінноти та піхоти до Орської лінії і, наблизившись до неї, замкнув обидві її брами, вдаючи, що переходить через лінію. Поміж тим приплив у затоку Перекопську перший загін суден Запорозьких, в які перебрався сам Гетьман вночі, не оповіщаючи війська, а повелів лише Обозному Генеральному Якову Сурмилі командувати військом і далі намагатися дістатися за лінію з тим наміром, щоб Татари, побоюючись вступу Козацького всередину Криму, якнайскорше збували бранців своїх у приморські міста, де їх одбивати на човнах буде можливо. Відпливши в море, Гетьман з'єднався там зі своєю флотилією і, призначивши їй різні гавані Кримські, поплив сам у затоку Керченську, що відділяє Крим від острова Тамана, де сподівався застати найбільшу переправу бранців. Та щойно увійшов у затоку, як військовими Турецькими суднами, що вийшли з Азовського та Чорного моря, був оточений і по довгій битві взятий у полон з усіма військами, що лишилися з битви, і відвезений до Царгорода, де заморений голодом. Так само і Писар Богуславець був захоплений Турками в полон біля міста Козлова; але опісля був визволений Запорозьцями за допомогою Семіри, дружини Паші Турецького, котра виїхала разом з Богуславцем у Малоросію і була йому дружиною. Решта ж військ Козацьких з Обозним Сурмилою і Полковником Перебийносом повернулися в свої границі.

На місце Скалозуба року 1592-го обрано Гетьманом із Осавулів Генеральних заслуженого у війську Малоросійському природного шляхтича Польського Федора *Косинського*, і в його пору почалася та знана епоха жаху і вигублення для обох народів,

Польського і Руського, епоха, замовчана по історіях або ледве в них описана, але яка, струсивши Польщу аж до основ і розхитуючи її упродовж понад століття, скинула, нарешті, в безодню нікчемства, а народів Руському давши випити найгіркотніший келих, що його за днів Нерона та Калігули не всі християни скуштували, перетворила його на інший вид і стан. Це значить — Унія, вигадана в Римі Папою Климентом VIII і принесена якимось Польської породи Прелатом Михайлом Кунінським. Вона з'явилася тут у лисячій шкурі, та з вовчою горлянкою. Єпископи Руські та Митрополит їхній Київський Михайло Рогоза з багатьма Архімандритами та Протопопами року 1595-го були запрошені найулесливішим чином до міста Бреста Литовського на раду Братерську. Названо це зібрання Духовним Грецької Церкви Собором. Головуючий на ньому Нунцій Папський з численним Римським Духовенством, передавши Руському Духовенству благословення Папське і дар Святого Духа, закликав його до єдиновірства і сопричастя слави володаря світу і в співчлени повелителя всесвіту. На додаток до того обнадіювали наданням Єпископам і монастирям сіл з підданими, а Білому Священству по п'ятнадцять домів у послушенство, або рабство, з їхніх же таки парафіян. Це дійсно таки доконали рішенням Короля і Сенату, що сліпо корилися волі Папській. Духовенство Руське, спокусившись закріпаченням для себе аж такого числа своїх співотчичів та чад духовних і не турбуючись анітрохи про обов'язки свої перед Богом, перед спільною Церквою і перед народом, що їх образ, підписали угоду на Унію і присягою те ствердили. І сих зрадників було вісім Єпископів і один Митрополит Рогоза з Архімандритами й Протопопами, а саме: 1-й — Іпатій, Єпископ Володимирський і Брестський, Про-тотроній Константинопольський; 2-й — Кирило Терле-цький, Єпископ Луцький і Острозький, Екзарх Патріарший; 3-й — Єрмогон, Єпископ Полоцький і Вітебський; 4-й — Іоанк Гоголь, Єпископ Пінський і Туровський; 5-й — Діонісій, Єпископ Холмський і Белзький; 6-й — Інокен-тій Борковський, Єпископ Чернігівський і Остерський; 7-й — Іраклій Шеверницький, Єпископ Волинський і Почаїв-ський; 8-й — Феоктист, Єпископ Галицький і Львівський. А не спокусених Єпископів, що піднесли сан свій Пастирський розважністю та твердістю прямо Апостольською, вистояло лише три: Сіверський Іоанн Лежайський, нащадок Князів Сіверських; Переяславський Сільвестр Яворський і Подольський Інокентій Туптальський та Протопоп Новгородський Сімеон Пашинський. Сії мужі, перейнявшись ревністю по вірі своїй стародавній Апостольській і по вітчизняних законах та обрядах, заперечували тому соборищу, противилися йому і, нарешті, урочисто перед ним і перед світом цілим протестували, що вони, будучи Членами Великої Кафолічної Церкви Грецької і Єрусалимської і не маючи від її Патріархів та всього Духовенства згоди та дозволу на зміну догматів та обрядів, стародавніми вселенськими соборами затверджених, не визнають впроваджуваних у неї новин і творців їх законними й правильними і вельми од них, як від самозванства та блуду, одхрещуються. Соборище теє, після багатьох словесних диспутів та погроз, не захитавши сих стовпів Церкви, піддало їх зневазі, повтинавши їм бороди, вигнало із сонмища свого, осудивши на позбавлення сану їхнього та посад.

Гетьман Косинський, звідавши про запроваджені в Бресті новини аж так важливі, відразу ж зробив від себе вагомі подання, одне — до Короля та до Сенату, а друге — до самих Брестських зборів. В першому доповідав він як намісник Королівський та міністр правління, «що переміна у сірі та звичаях народних, що в Бресті запроваджується Духовенством без згоди народної, є перепона вельми небезпечна і до виконання незручна і що узгіднити уми людські і совість кожного є справою майже не людською, а Божою, і він не надіється утримати народ в сліпій покорі Духовенству і свавільно нововзеденим у Церкву правилам і просить уряд відвернути зло теє або дати час народів на роздум».

До зборів Брестських писав Гетьман як провідник народу, «що зібране туди Руське духовенство не має від чинів нації і від народу жодного повноваження на введення в їхню віру та обряди перемін та новин, а без того не має воно влади і цими обтяжувати народ свавільними їхніми правилами та вигадками; і що се Духовенство, будучи обране в їхню

службу від чинів і від народу і утримуване на їхній кошт, може всього того позбутися від тих же чинів і народу при їхньому невдоволенні; а він, Гетьман, ні за що тут не ручається і радить зборам зупинити постанови свої до загального обміркування та судження». На тії Гетьманські подання уряд і збори, зробивши йому вдавану поступку, закликали його на нараду до Бреста. Але коли вія туди прибув, то негайно був арештований і відданий під суд Соборища Римського і Руського, котрі, давши йому вину апостата, або відступника, засудили його на смерть і, замурувавши в одному кляшторі в стовп кам'яний, названий кліткою, заморили голодом. Так-то Гетьман Косинський за відданість свою до благочестя і спокою народного став першою жертвою Унії. Козаки, звідавши про його ув'язнення, зібралися в числі семи тисяч і рушили до Бреста для його визволення. Але Польські війська, зустрівши їх під містечком Пятною, стялися з ними і були вщент розбиті і розігнані; але Козаки в живих уже Косинського не застали і подали клич до всезагальної борні.

Опісля замордування в такий варварський спосіб Гетьмана Косинського Уряд Польський дав наказ Гетьманові Коронному зайняти Малоросію військами Польськими, ввести у всі її міста гарнізони і заборонити найсуворіше чинам і Козакам мати елекцію на вибір Гетьмана, а Духовенству Руському, яке щойно повернулося з Собору Брестського, сприяти всіляко у наворотанні церков та народу до Унії. Духовенство почало цю роботу окремими посланнями своїми до всіх церков та народу, в яких воно так вияснялось: «Ми, ревнителі лравовір'я, отці Церкви Руської, зізволеньям Святого Духа зібрані в Бресті, судивши і розсудивши неспокійну нинішню пору Ієраршества Церкви Грецької, з нами єдиновірної, і утруднені наші в требах Церковних з ним стосунки, перешкоджувані далекістю шляху і лихими намовами варварів, тут осідлих, яко же є відомо всьому світові, що всі Грецькі і Ієрусалимські Патріархи, народи і Церкви підпали з давніх літ під іго невірних Бусурман, Турків, і од них вводяться в невірний той народ Агарянські звичаї, Християнству противні, та і саме Богослужіння їхнє і обряди Християнські гвалтуються тими проклятими іноплеменниками частими заборонами та озлобленнями, від чого не чуто вже в них зовсім дзвонів церковних, що кличуть Християн на молитву, і не видно процесій, що оздоблюють обряди і службу Християнську; а Московське Християнство, будши нам теж єдиновірним, заразилось з давніх літ розколом Стригольщини, виниклого од Жидівства, і єрессю, недавно внесеною од Вірменського ченця Мартина, в Константинополі осудженого, а в Києві всенародно спаленого. А тому не пасує нам, православним сущим, і стосунки з такими відсталими народами мати. І тако ізволися Святому Духові і нам, отцям Церкви, наслідуючи багатьох нашої Релігії Християн, Італійських, Венеціанських, Ілрійських і Грецьких, об'єднатися по давньому з Церквою Римською Католицькою, сиріч древньою Апостольською, з котрою наша релігія і була впродовж багатьох віків у повному єднанні та згоді, але відірвана наклепом зухвалого Константинопольського Патріарха Фотія без слухних причин, але через його марнославство, і за те видимі суть кари Божі на Греків та Церкву їхню. Через те закликаємо вас усіх, отців Церкви Руської, улюблену братію нашу во Христі, і вас, чада духовні, православних мирян, приєднатися до нашого єдиномислія і приложитися до Церкви давньої нашої Вселенської Римської, де всі Апостоли і найверховніший з них Петро Святий живіт свій за неї положили, а переємець його Святіший Папа" нині зі славою володіє, його же шанують всі царі і володарі земні і вседушно йому раболіпствують, і його ж Святіше благословіння і на вас, православні Християни, буде і буде!» По оголошенні в усіх селах і парафіях сього послання були припечатані до кожної церкви особливі Епістоли, що сповіщали про тую зміну і умовляли народ коритися владі, яка Божим розсудом і милістю так чинить на їхню користь, душевну і тілесну; непокірливі злочинці загрожені були анафемою та відлученням від Церкви. Між тим як Духовенство заміняло церковні антимінси і требники та вигадувало формули на прославлення та пошанування свого Папи, війська Польські, діставши наказ допомагати Духовенству при запровадженні ним Унії, виконували те ретельно і, будши розставлені при всіх найпошанованіших церквах, а паче по містах та містечках, з голими шаблями змушували

народ клякати в церкві і бити себе в груди по-римському, а при читанні Символу Віри додавати відоме речення про Святого Духа. При тому возносилися були шаблі над головами народу з погрозами рубати тих, хто не кориться їхньому наказові. Та сія вся начало лише болізнem бі.

Чини і Козаки Малоросійські, яких не допускали були до головного міста їхнього Черкасу, зайнятого гарнізоном Коронного Гетьмана Польського, зібрались в місті Чигирині і, по достатніх і предостатніх нарадах, ухвалили одноголосно, на підставі стародавніх прав їхніх та привілеїв, Королями і договірними пактами затверджених, вибрати Гетьмана з правом і привілеєм попередніх Гетьманів. І за тою ухвалою року 1596-го обрали Гетьманом Генерального Осавула, Павла *Наливайка*, і від нього зі всіма чинами і військом через депутата і посланця свого полковника Лободу послано до Короля Жикгимунта Третього прохання такого змісту: «Народ Руський, бувши в поєднанні спершу з Князівством Литовським, а згодом — і з Королівством Польським, не був ніколи од них завойований і їм раболіпний, але, яко союзний і єдиноплемянний, од єдиного кореня Слов'янського, альбо Сарматського, виниклий, по добрій волі з'єднався на однакових і рівних з ними правах та привілеях, договорами й пактами урочисто затверджених, а протекція і зберігання тих договорів та пактів і самий стан народу доручені сим помазаникам Божим, Найяснішим Королям Польським, яко же і Вашій Королівській Величності, що поклялися в тому в час коронації перед самим Богом, який тримає в десниці своїй всесвіт і його царів та царства. Сей народ в потребах і підмогах спільних об'єднаної нації ознаменував себе всілякою допомогою і одностайністю союзною і братерською, а воїнство Руське прославило Польщу і здивувало цілий світ мужніми подвигами своїми в герцях і в обороні та поширенні Держави Польської. І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів Руських і їх посполитого рушення? Заирни, найясніший Королю, в хроніки вітчизняні, і вони засвідчать теє; поспитай старців своїх, і проречуть тобі, скільки потоків пролито крові воїнів Руських за славу і цільність спільної нації Польської і які тисячі і тьми воїнів Руських упали вістрям меча на ратних полях за інтереси її. Але недруг, що добро ненавидить, котрий з пекла вийшов, розірвав тую священну єдність народів на пагубу обоїпільну. Вельможі Польські, сії магнати правління, заздрячи правам нашим, потом і кров'ю здобутим, і навчені Духовенством, що завше втручається у справи мирські, до них не належні, підвели Найяснішого Короля, нашого Пана і отця милостивого, позбавити нас вибору Гетьмана на місце покійного Косинського, недавно страченого найбільш несправедним, ганебним і варварським чином, а народ збентежили зухвалим наверненням його до Унії! При таких од магнатства і Духовенства сподіяних нам і народів утисках і фрасунках однак ми не вчинили нічого такого ворожого, що закон переступає; але, вибравши собі Гетьмана згідно з правами та привілеями нашими, віддаємо його і самих себе наймилостивішій опіці Найяснішого Короля і отця нашого і просимо найпокірливіше Монаршого респекту та потвердження прав наших і вибору; а ми завше готові єсьми проливати кров нашу за честь і славу Вашої Величності і всієї нації!»

Виряджений з тим проханням полковник Лобода мав у Короля приватну аудієнцію, і на ній Король, дивуючись вчинкам свого міністерства, не відписав, одначе, нічого до Гетьмана і Війська Малоросійського, а сказав Лободі, що він при першому Сеймі буде старатися знищити затії Міністрів і Духовенства, а до того часу велів Гетьманові і війську вести себе мирно і злагідно з військами і чинами Польськими.

Гетьман Наливайко повисилав до всіх міст і повітів чиновників і товариство, а до найзначніших вислав самого Полковника Лободу з універсалом, де повідомлялося про його обрання згідно з правами і привілеями вітчизняними і про вступ свій у правління за дозволом Королівським, радячи і наказуючи при тому чинам, війську і народів не чинити нічого ворожого супроти війська Польського, що консистує по містах та селах, а очікувати про виведення, того наказу од верховної влади; стосовно ж Унії кожному поводити себе спокійно, свою совість слухаючи. Коронного Польського Гетьмана сповістив також

Наливайко про його правління згідно волі Королівської. Та скоро за цим приходили до Гетьмана вісті з міст і повітів, що послані ним урядники і товариство зганьблені і вигнані, а багато побито Поляками і що війська Польські збираються до Черкас і до Білої Церкви при повній зброї. Тому Гетьман Наливайко примушений був збирати і свої війська до Чигирина і став обозом над річкою Тясмином, де, укріпивши стан свій окопами та артилерією, очікував почину від Поляків. Вони невдовзі з'явилися у числі величennomу під проводом Коронного Гетьмана Жолкевського. Наливайко сперту виставив супроти них на підвищеному місці три білих хрещатих короги, себто знамена з хрестами, на них вишитими, з написом або девізом: «Мир Християнству, а на призвідця — Бог і Його хрест». Поляки ж супроти знамен, що до миру кликали, виставили на шибениці трьох Малоросійських урядників: Богуна, Войновича і Сутигу, Гетьманом у місто висланих, з написом: «Кара бунтівникам!» Після такої з'яви почалася від Поляків атака на табір Козацький. Наливайко задалегідь влаштував у потайному місці за табором сильну засідку з добірного війська, поставленого фалангою, і коли розпочалася обопільна з гармат і мушкетів жорстока стрілянина і утворилося кружіння диму, він вивів свою фалангу із засідки і вдарив нагло по самому центру армії Польської; а в той самий час рушили Козаки вперед із табору і, поставивши Поляків між двох огнів, змішали їх і вчинили лиху їм поразку. Вбивство і січа тривало понад сім годин. Козаки, маючи перед очима безчесно замордованих і повішених своїх собратів, так ожорсточились і розлютились проти Поляків, що і чути не хотіли про згоду або пардон. Поранених і повалених на землю вдруге добивали, тих, хто кидався в річку, і потопаючих витягували арканами і різали; словом кажучи, врятувалися втечею лише ті, котрі мали найпрудкіших коней, а решта впали на місці і поодиноці по степу. При розборі і похованню тіл пораховано, а по-козацьки накарбовано, мертвих Поляків 17 330 чоловік. Мерців тих було наволочено великими ярусами навколо шибениці, де товариство висіло, і там зарито; а повішеників урочисто знято, везено і поховано в церкві Соборній Чигиринській Преображення Господнього з написом на гробах про безневинне їх страждання за батьківщину і віру Православну.

Гетьман Наливайко по першій з Поляками битві, так щасливо завершений, розподілив війська свої надвоє: одну частину під командою Полковника Лободи послав у міста Задніпровські та Задесенські з наказом виганяти звідтіля Поляків і Духовенство, заражене Унією; а сам з другою частиною війська пішов тим боком, що проміж рік Дніпра і Дністра. Проходячи обидві частини військ у свої призначення, мали чимало боїв з Поляками, які збиралися з міст та сіл Малоросійських і які знову приходили од них на підпомогу з Польщі, і завжди їх ущент розбивали і розганяли, дістаючи в здобич обози їхні і зброю. І в такий спосіб очищаючи Гетьман Малоросію від Поляків та Унії, змушений був два міста свої, Могилів над Дністром та Слуцьк над Случчю, замкнуті з сильними гарнізонами Польськими і багатьма уніатами, що робили сильні вилазки, здобувати штурмом, при чому обидва ті міста спалено і зруйновано дощенту, а Поляки вибиті до останнього. І всі ці походи, битви і штурми сталися за три з половиною місяці. Нарешті, зійшовшись Гетьман з Полковником Лободою над річкою Сулою, напали там на обоз з військами двох Гетьманів, Коронного і Литовського, укріплений шанцями і палісадами, оточили його і чотири дні штурмували, і вже частину укріплень були здобули, але прибулі тоді ж з Варшави посланці Королівські зробили всьому кінець. Король писав до всіх трьох Гетьманів, щоб січу і ворожнечу зони негайно припинили і на вічний мир та затвердження прав та привілеїв Руських підписали в особі обох військ трактат і присягою його ствердили; а він, Король, з всіма чинами і Сеймом, дарувавши війську і народові Руському повну амністію, забувши навіки все минуле, підтвердили вже пакти їхні і привілеї на вічні часи. Таким чином, перша війна з Поляками скінчилася, трактат підписано і присягою з обох сторін стверджено. Війська, виязляючи зовнішню приязнь і косо поглядаючи один на одного, розійшлися по домівках.

Гетьман Наливайко, розпустивши військо і повернувшись до Чигирина, дбав усіяко про відновлення колишнього устрою і ладу по містах і повітах, війною зруйнованих, про

очищення церкви та духовенства, Унією заражених. Деякі з Духовенства щиро відстали від тої зарази, а інші вдавали з себе таких; але всі вона жалкували про загублену владу над народом, від Поляків понад міру їм надану, бо понад уярмлених ними по п'ятнадцять домів з парафіян, що ними вони володіли як невільниками, мусив би всілякий парафіянин домовлятися з попами про плату їм за головні треби Християнські, які суть: Сорокоусти, та Суботники по померлих, та вінчання молодих. В таких випадках бували задовгі і переконливі прохання парафіян перед попами, і звалося те єднати попа, і попи, обраховуючи достаток прохача, вимагали якомога більшої плати, а сії про зменшення її благали з доземними поклонами, а часто й зі сльозами.

Ось з того і вийшла відома приповідка народна: «Женитися не страшно, а страшно єднати попа». Сей мерзенний звичай, що з тих пір закрався, триває, на нещастя, і донині, і попи, понад встановлені їм прибутки, чинять свої безсоромні вимагання і митництва, як і колись, і вимагають навіть за треби Християнські, себто: Сорокоусти, Суботники тощо на свій розсуд, і ніхто про те не прорече і не возопієт.

Між тим року 1597-го настав час посилати до Варшави Депутатів на Сейм валний, або головний; а їх завжди посилали чотирьох од воєводств, трьох від уряду Гетьманського та війська, а п'ять — від міст найзначніших та поспільства. В числі військових депутатів випало бути Полковнику Лободі, Судді Полковому Федору Мазепі і Сотнику Київському Якову Кизимові. Вони зі всіма іншими Депутатами туди і виправлені. Та і сам Гетьман побажав з ними їхати, не стільки задля Сейму, як заради принесення Королеві своєму найглибшої пошани та покори, про яку він завше думав. По приїзді Гетьмана і Депутатів у Варшаву першої ночі заарештовані вони на квартирах і повержені тоді ж у підземну в'язницю, а за два дні без жодних допитів та присудів вивели Гетьмана і з ним Лободу, Мазепу і Кизима на майдан і, оголосивши їм вину гнобителів віри Христової, посадили живцем в мідного бика і палили бика того малим вогнем декілька годин, доки зойк і стогін страдників було чути, а врешті тіла замучених в тому бикові спалено на попіл. Таке жорстоке і нелюдське варварство вигадано Римським Духовенством за правилами і майстерністю їхньої священної інквізиції, а вчинили його таким ганебним чином вельможі Польські, котрі володіли разом з Примасом усім Королівством; бо ж варто знати, що влада Королівська від року 1572-го, себто від часу першого виборного Короля Генріха Валезького, викликаного в Польщу із Франції і котрий від свавільства Поляків знов до Франції повернувся, була дуже послаблена; а від другого Короля, Сигізмунда, котрий посвятив себе з малолітства в сан духовний і з кляштору на Короля був закликаний, і зовсім влада тая занепала, а присвоїли її собі вельможі, або магнати, Королівства і Духовенства Римське, яке тримало Короля лише за проформи. Самі сейми народні не що інше були, як витвори магнатів та Духовенства, підібрані ними і їхніми партіями з так званої убогої, або чиншової, шляхти і факторів їхніх міських, котрі впродовж всіх сеймів одягалися та утримувалися коштом вельмож і кляшторів. Історики Польські Вагнер та інші скільки не збільшували провин Козацьких і скільки не покривали самовладних зазіхань вельмож і Духовенства Римського на Землю Руську, пишуть, одначе, що «місія Духовенства Римського, що задумало провести в Руській релігії реформу для об'єднання зі своєю, занадто поспішила здійснити її так нагло і так відважно в народі грубому і завжди войовничому; а Міністерство урядове, прагнучи староства та маєтків урядників Руських, і того більше помилок допустилося. Воно, давши амністію першому ватажкові Козацькому Наливайкові та його спільникам в урочистих з ними трактатах, присягали стверджених, а Духовенством неправно розгрішених, нарешті, забравши фортельно на Сеймі національному, всіма народами за святість шанованому, згубило їх найбільш варварським чином всупроти честі, совісті і всіх прав народних і, замість того, щоб лікувати недугу народну, ще більше її язви роз'ятрило».

Після знищення Гетьмана Наливайка таким нечуваним варварством, вийшов від Сейму, або від вельмож, які ним керували, такий же варварський вирок і на весь народ Руський. В ньому оголошений він відступним, віроломним та бунтівливим і засуджений на рабство,

переслідування та всілякі гоніння. Наслідком цього Неронівського вироку було відлучення назавше Депутатів Руських од Сейму національного, а всього Лицарства — од виборів та посад урядових та судових, відібрання староств, сіл та інших рангових маєтків од усіх чиновників і урядників Руських і самих вигублення. Лицарство Руське названо Хлопами, а народ, котрий відкидав Унію, Схизматиками. До всіх урядових і судових установ Малоросійських наслані Поляки з численними штатами, міс, та зайняті Польськими гарнізонами, а інші поселення — їхніми ж таки військами, їм дано владу все тее чинити народові Руському, чого самі бажають і вигадують, і вони виконували наказ той з надлишком, і що лише здумати може свавільне, пихате і п'яне людство, вчиняли тее над нещасним народом Руським без жодної гризоти. Грабежі, гвалтування жінок і навіть дітей, побої, тортури і вбивства перевершили міру щонайтемніших варварів. Вони, вважаючи і називаючи народ невірниками, або ясиром Польським, всі його добра визнавали за свої. Тих, хто збирався разом в кількоро людей для звичайних господарських робіт або свят, негайно з побоями розганяли, і про розмови їхні тортурами вивідували, забороняючи назавжди збиратися і розмовляти між собою. Церкви Руські силою, або гвалтом, наvertsали на Унію. Духовенство Римське, котре роз'їжджало з тріумфом Малою Росією для нагляду та силування до Уніатства, возили були од церкви до церкви люди, запряжені в їхні довгі вози по дванадцяттеро і більше людей цугом. На прислуги сему духовенству вибирали Поляки найгарніших дівчат Руських. Церкви не згодних на Унію парафіян віддано жидам в аренду і визначено за всіляку в них відправу грошову плату від одного до п'яти таларів, а за хрещення немовлят та похорон — від одного до чотирьох золотих. Жиди, яко непримиренні вороги християнства, тії світові побродяги і притча в людстві, з захопленням взялися за таке надійне для них гидкоприбутництво і негайно ключі церковні та мотузки дзвіничні відібрали собі до корчем. При всякій требі християнській мусить титар йти до Жида, торгуватися з ним і, по важливості відправи, платити за неї і випрохати ключі; а Жид при тому, насміявшись досхочу з Богослужби християнської і облаявши все, християнами шановане, називаючи його поганським, або, по-їхньому, Гойським, наказував титареві повертати йому ключі під присягою, що нічого про запас не відправлено.

Страждання і розпуки народу побільшилися новою пригодою, яка вчинила ще прикметнішою всій землі епоху. Чиновне Шляхетство Малоросійське, що перебувало на військових та земських посадах, не стерпівши наруг від Поляків і не змігши перенести позбавлення місць своїх, а паче втрати рангових та набутих маєтків, відкинулося від народу свого і різними підступами, обіцянками, дарунками закупило визначніших урядників Польських і Духовних Римських, зладило і заприязнилося з ними і мало-помалу погодилось спершу на Унію, а опісля наvertsнулося зовсім в Католицтво Римське. Згодом те Шляхетство, єднаючись з Польським Шляхетством посвояченням, родичанням та іншими обов'язками, відреклось і від самої породи своєї Руської, а всіляко намагалось, спотворивши природні назви, підшукувати та вигадувати до них Польську вимову і називати себе природженими Поляками. Тому-то й доднесь видно у них прізвища достеменно Руської назви, яких у Поляків не бувало і по їхній вимові і бути не могло, наприклад: Проскура, Чернецький, Кисіль, Волович, Сокирка, Комар, Ступак і пребагато інших, а з колишнього Чаплини назвався Чаплинський, із Ходуна — Ходинський, із Бурки — Бурковський і так далі. Наслідком перевороту цього було те, що маєтки тому Шляхетству і посади їхні повернено, а рангові затверджено їм навечно і в усьому зрівняно з Польським Шляхетством. У подяку за те прийняли й вони стосовно народу Руського всю систему політики Польської і, наслідуючи їх, гнали преїзліха сей нещасний народ. Головний політичний намір полягав у тому, щоб знесилити війська Малоросійські і зруйнувати їхні полки, що склалися із реєстрових Козаків, в чому вони і досягли свого. Полки тії, зазнавши в останній війні чималих втрат, не були доповнені іншими; від скарбу та осель Козацьких заборонено чинити всіляку в полки підмогу. Чільні керівники військові, перевернувшись в Поляків, зробили в полках великі вакансії. Дисципліна військова і весь порядок опущені, і Козаки реєстрові стали якимось

плазуном без пастирів і вождів. Самі курені Козацькі, що були ближче до кордонів Польських, то від переслідувань, то від улещувань Польських, наслідуючи знатну Шляхту свою, обернулися на Поляків і їхню віру і склали відомі й донині околиці Шляхетські. Незаможні реєстрові Козаки, а особливо неодружені та мало прив'язані до своїх осель, а з ними і всі майже охочекомонні, перейшли на Січ Запорозьку і тим її значно побільшили і підсилили, зробивши з тих пір, сказати б, збірним місцем для всіх Козаків, у вітчизні гнаних; а навпаки, найзначніші Запорозькі Козаки перейшли в полки Малоросійські і стали в них чиновниками, але без дисципліни та регули, від чого в тих полках видима утворилась зміна.

В ту лиху для Малоросії пору, коли все в ній дихало злобою, помстою і розпукою, народилося нове зло, начеб самим пеклом влаштоване на погубу людську. Року 1604-го якийсь Московитянин, що мешкав у домі воєводи Сандомирського Юрія Мнішека, назвався Московським Царевичем Дмитрієм, про якого давніше кружеляла поголоска, що він за малих літ убитий був підступами Боярина тамтешнього Годунова, який по ньому в Москві царював. Та цей, що Царевичем себе називав, стверджував і маніфестував, що він насправді Царевич, який врятувався від смерті через убивство іншого немовляти, церковничого сина, на місце його підставленого. З боку Царя Годунова доведено в Польщі листування з Послами, котрі вбитого Царевича досконало знали, що той Царевич справді неживий, а волоцюга, котрий себе ним називає, є позбавлений дяконства чернець Гришка Отреп'єв. Але, не дивлячись на такі докази, двоякі інтереси взяли свою силу. Воєвода Мнішек прагнув бачити дочку свою Марину Царицею Московською, видавши її заміж за того, хто називав себе Царевичем тамтешнім, з яким у них було про те домовлено, і задля того клопотався за нього у Короля Польського і в Сенаті, а Король з Поляками, користуючись такою нагодою, хотіли, зробивши претендатора отого Царем Московським, поділитися з ним царством його і задовольнити тим запеклу ворожнечу свою до Царства Московського. І тому вирішено виставити всі сили Польські супроти сил Московських на користь Самозванця. А театром видовища того визначена долею Північна Малоросія. Війська Московські, очолювані численними Воєводами, Боярами, Думними Дяками і багатьма Окольнічими і Стольниками різних ступенів, увійшли перші в Малоросію і, перейшовши в ній прикордонне місто Севськ, переправились через річку Десну біля міста Сіверського Новгород, а поминувши його, розташувались табором на горах Новгородських, по дорозі Чернігівській. Громадяни Новгородські і всі повіту тамтешнього мешканці од часів Єпископа їхнього Мжайського і Протопопа Пашинського, зганьблених за благочестя на соборі Брестському, ненависники Уніатства та його творців, були знов покривджені Поляками відбиранням у них двох монастирів, проти замку мужеського Успенського і на Ярославлі горі дівочого Покровського, з котрих перший обернений на Базиліанський кляштор, а другий перероблено на кляштор Домініканський. А тому не мали вони жодної прихильності до Поляків та їхніх інтересів. Навпаки, вроджена прихильність до єдиновірців і однородців робила їх завжди приязними до народу Руського, або Московського. І тому в переході їхніх військ не лише не виявили до них нічого ворожого, але і в потребах дорожніх одверто їм пособляли; розкривши сею необережністю ворожнечу свою до Поляків. Війська Польські, які були оточили самозванця Отреп'єва, йшли від Чернігова під проводом Коронного Гетьмана Калиновського і Полковника Сіверського Івана Заруцького, визначеного від Короля над військами Малоросійськими Наказним Гетьманом. Вони, наближаючись до Новгород-Сіверського, розташували табір свій при Солоному озері, у верхів'ї розлогих і глибоких ровів, зарослих лісом, котрі колись наповнювались водою і оточували Новгород. Правий з них звався Ладійною пристанню, за ладіями, що туди запливали, коли в ріці Десні вода була повище, а лівий звався Ярославським потоком, або ручаєм, з-за течії його побіля Ярославової гори. З перших днів відбувалися від обох армій лише спроби і шариїцери поміж обома таборами; нарешті відкрилася генеральна баталія з Польського боку. Користуючись означеними ровами, була введена в них уночі Малоросійська піхота, і на світанку вдарили Поляки з трьох сторін на табір Московський. По довготривалій битві вдерлися в нього Поляки і

вчинили велике з обох сторін убивство; нарешті вибили Московські війська з їхнього табору, заволоділи ним і гнали ті війська до схилу гір, в ріку Десну. Тут вони розділились надвоє: одна частина, користуючись байраками та хащами, пішла вгору рікою до містечка Грем'яча і переправилась там через Десну, а друга частина увалилась в Новгород і зачинила позаду себе міську браму. Поляки в погоні за Московськими військами приступили до міста і почали його облягати; а Малоросійські війська з Полковником Заруцьким, відступивши до монастиря Преображенського, послали до Міського Голови Березовського і до всіх громадян своїх чиновників, умовляючи їх оголосити утекших у місто Московців військовополоненими і браму відчинити. Та поміж тою такою наглою пригодою міщани, через нерозважливості або не будучи в спроможності, випустили Московців нижньою брамою до ріки і дали спосіб переправитись через ріку. Поляки ж, виломивши міську браму, вдерлися в місто і, шукаючи Московців, нищили всіх зустрічних; а вивідавши, що Московці випущені з міста, обернули весь шал свій на городян. Убивство над ними учинено всезагальне, незважаючи ні на статі, ні на вік, мордували всіх без пощади. Нещасні ті городяни, будучи неозброєними і без жодного спротиву, тільки що хрестилися та молилися Богу та своїм убивцям; але ті без гризоти заколювали жертви свої в лютому шаленстві; жінки та дівчата погвалтовані були перебиті; немовлята після забитих матерів повзали вулицями — ті були знесені на списках, а решту хапали за ноги і розбивали головами об стіни; словом сказати, кров людська лилась скрізь потоками, а трупи валялись купами. Дехто з молодих міщан втік було до замку, котрий вважався неприступним, яко на високій горі укріплений і великими самородними ровами оточений. Але як він був не в оборонному стані і зі слабим гарнізоном, то Поляки, ввійшовши у нього без спротиву, вибили в ньому всіх пробуваючих там людей до ноги і нарешті, пограбувавши місто і церкви, запалили його з усіх кінців і обернули в попіл. Опісля такої всезагальної погуби перебувало місто це в запустінні довгі літа, і народ околичний їздив на торги свої звичайно до міста Путивля; від чого відомі побіля Новгорода дорога, гора та перевіз мають назву Путивльських. Самозванець, сплюндрувавши Новгород, обернувся з військами на місто Севськ, а звідтіля далі шляхом Московським; але, не доходячи до міста Кром в Комарницькій волості, був оточений і розгромлений військами Московськими. Війська Малоросійські з Командиром своїм Заруцьким, злостячись на Поляків за Новгородське побоїще, їм допомагали слабо, а лише врятували Самозванця і привезли його до міста Батурина, де він знову озброївся, і як згодом грали вони ролі свої із Заруцьким, історія їх описує.

На продовження на Малоросію Польських утисків полки Малоросійські деякі погоджені на послух Коронного Гетьмана, а решта, порозумівшись з Козаками Запорозькими, року 1598-го вибрали собі за Гетьмана Обозного Генерального Петра *Конашевича-Сагайдачного*, і він перший почав писатися Гетьманом Запорозьким, а по сьому і всі наступні Гетьмани в титулах своїх додавати Військо Запорозьке почали, їх наслідуючи, титулувались також Полковники і Сотники Малоросійські, та й саме військо Малоросійське часто Запорозьким військом називалось. А увійшла назва ся узвичаєна, як для відрізнення тих полків, . котрі були у послуху Коронних Гетьманів, так і для втримування прав своїх на вибори, які Поляки при всіх нагодах забороняли і припиняли в селах Малоросійських; а Запорозькі Козаки, навпаки, увійшовши у вибори Малоросійські, раніше для них чужі, і будучи далекими від сіл і від зносин з Поляками, могли зручно зберігати права і свободи військові і одвертати від них насильства Поляків. Тим часом Гетьман Сагайдачний, дізнавшись, що Татари Кримські, скориставшись замішаннями Малоросійськими, вчинили на прикордонні селища напади і забрали до Криму багато бранців Малоросійських, відправився з пішим військом човнами Запорозькими на Чорне море, де одна половина військ попливла до міста Кефи, а друга з самим Гетьманом вийшла в Сербулацькій пристані на берег і пройшла мимо Кефських гір до того ж таки міста і, вчинивши атаку на те місто з моря та з гір, взяла його штурмом. Полонених, в ньому знайдених, військо забрало і звільнило, а жителів винищило до ноги і місто пограбувало та спалило. Гетьман, перейшовши горами до міста Козлова, зробив з його

передмістям те саме, що і Кефі; а жителі, зачинившись у замку, благали пощади і випустили всіх бранців з великими дарами до Гетьмана, котрий, так щасливо свою експедицію закінчивши, повернувся з полоненими і великою здобиччю у свої межі.

Поляки, йдучи супроти Гетьмана Сагайдачного, а більше для сіяння ворожнечі та міжусобиць у військах Малоросійських, вибрали з прихильними до них полками Гетьманом із Сотників Дем'яна *Кушку*, і він, задумавши прославити себе воєнними успіхами і заслужити загальну тим повагу, вирушив з військами своїми на Бессарабію для звільнення полонених Християн, тамошніми Татарами на границях Поділля забраних; але, наблизившись до міста Акермана, був атакований Турками і Татарами, ними взятий в полон і знищений. На місце сього Кушки Поляки із послухними їм полками з тою самою метою, тобто на шкоду Сагайдачному, вибрали Гетьманом старшину Козацького на прізвисько *Бородавка*; але Сагайдачний, спіймавши його в роз'їздах по Малоросії і підбурюваннях, віддав до суду військового, котрий і засудив його, яко самозванця та заколотника народного, на смерть, і розстріляно його перед військом. Поляки, бачачи, що всі війська Малоросійські прихильні до Сагайдачного, і маючи потребу в його помочі, щоб відбивати Турків, які йшли війною на Польщу, потвердили Сагайдачного Гетьманом на всю Малоросію.

Гетьман Сагайдачний, взявши в команду свою всі війська Малоросійські і мавши вказівку від Короля Жигимонта III, вирушив разом з військами Польськими супроти Турок і, зустрівши їх за Дністром на Буковині, повів супроти них фальшиву атаку з самими легкими військами; а піхоту тим часом влаштував зі своєю кіннотою та артилерією на двох висотах, закритих чагарниками. Турки, звичайним Азіатським запалом, гнали легкі війська в повному розпалі і безладді; а тії, завжди подаючись назад з легкими перестрілками, робили перед ними звичайне коло маяком і завели Турків в середину вилаштованих військ Польських і Малоросійських між висотами і чагарями. Війська тії, раптово зробивши з двох боків сильні залпи артилерією та мушкетами, повергли Турків цілі тисячі; а кіннота, обхопивши з тилу і з боків, перемішала їх і цілковито розладнала, так що Турки, метаючись у нестямі то в той, то в інший бік, були всі перебиті і переколоти, а врятувались лише ті, котрі покидали зброю свою і знамена на землю і посходили в одну балку, де, лігши ниць, благали пощади і тоді ж дістали її. Звитяжцям дісталась в здобич вся артилерія Турецька, увесь їхній обоз із запасами і вся зброя, у живих та мертвих зібрана; мерців же їхніх при похованні нараховано 9715 людей, в полон взято понад тисячу, і в тому числі семеро Пашів різних ступенів і сімнадцятеро інших чиновників; та втекли з обозу і поховалися по хащах та байраках понад тисячу.

Гетьман, відправивши всіх бранців і всю зайвину з амуніцією та запасами до Кам'янця-Подільського для перепровадження в подальші звідтіль призначення, продовжував похід свій поміж Молдавією та Валахією, переслідуючи Турків, котрих зустрівши декілька загонів і корпусів на поході, розбив їх і змусив до втечі з великими втратами. Нарешті наблизився до головної армії Турецької, розташованої біля міста Галаца під командою Сераскіра Паші Силістрійського Топал-Селіма. Гетьман, оглянувши її положення і укріпивши табір свій окопами та артилерією, очікував на себе Турецького нападу. Та, запримітивши, що рікою Дунаєм прибуває на суднах свіжа в Турецьку армію підмога, вирішив сам атакувати Турків. І одного ранку на світанні вирушив із табору свого, вишикував піхоту свою двома фалангами і, прикривши її кіннотою, повів на табір Турецький, який одним фасом і тилом упирався в ріку і будівлі форштату. Перший постріл Турецької артилерії спрямований був на кінноту Гетьманську, котра і зазнала від нього чималої в конях утрати. Та скоро за пострілом раптом кіннота пішла в сторони, а піхота однією фалангою спустилась до ріки і, обійшовши при самій воді флангову батарею Турецьку, не давши їй знову зарядити гармати, ввірвалася в табір Турецький та в форштат міський і, зробивши постріл з мушкетів, зачала орудувати списами; а друга фаланга з усім шалом, кидаючись повзком на шанці Турецькі і стріляючи з мушкетів на Турків, що боронили шанці, ринула на них зі списами. Кіннота тим часом чинила тиск свій з других сторін табору Турецького, розпорозуючи сили їхні на всі боки, і

по довгій убивчій битві Турки нарешті були переможені і повтікали в місто. Вони, обстрілявшись мушкетами і пістолями, не могли їх скоро знову набивати; а Козаки завжди вражали їх списами, супроти яких шаблями та кинджалами боронитися майже неможливо чи оборона сія дуже супроти списів є слабою. Погоня за Турками була лише до ріки та замку, а далі вчиняти її заборонено було Козакам, і вони запопали собі як здобич весь табір Турецький з численною артилерією, запасами і багатствами. Нарешті підвезена була важка артилерія до замку і почато з оної стрілянину. Але Турки втекли за Дунай, полишивши місто з самими мешканцями, котрим, яко Християнам, жодного зла не заподіяно. Гетьман, залишаючи Галац, скерував похід свій на Бессарабію. Але підоспілий до нього гінець із Варшави привіз від Короля наказ, аби він вертався з військами в свої границі, а Турків полишив у спокої, тому що від їхнього Уряду укладено перемир'я і вони згоджуються на вічний мир. Гетьман, наближаючись до своїх кордонів, відпустив від себе війська Польські і, ведучи похід в Малоросію, зустрів над Бугом іншого гінця, з Січі Запорозької висланого, через якого повідомляє його Кошовий Дурдило, що Кримські Татари, користаючись з заграничної відсутності Гетьмана і військ Малоросійських, пройшли своїми таборами за ріку Самару на грабунок у східну Малоросію. Гетьман, полишивши піхоту свою прямувати звичайним маршем до своїх осель, з кіннотою поспішив форсованим маршем до Дніпра, а переправившись через нього, зачався в лугах Дніпровських над гирлом Кінських Вод і часто посилав до ріки Самари роз'їзди для розвідування повороту з Малоросії Татар. Через декілька днів прибігли до нього, засапавшись, роз'їжджі Козаки і сповістили, що Татари з превеликим ясиром і силою-силенною всіякої худоби переправляються через Самару і над нею стануть на ночівлю. Гетьман, відправившись на цілу ніч з військом своїм до Самари, напав тут удосвіта на табір Татарський, розлого розташований по течії ріки; перший постріл з гармат і мушкетів і вчинений крик розігнав верхових Татарських коней, а самих Татар обезумив і до краю настрахав. Вони, метаючись по табору, не знали, що діяти, а Козаки, проходячи лавою через увесь табір, кололи і рубали їх майже без жодної оборони. Бранці обох статей, уздрівши неждану собі допомогу, розв'язували одне одного і взялися також до Татар з найлютішою ожорсточеністю. Списи і шаблі Татарські, зоставлені на ніч в купі, були для полонених готовою зброєю, і Татари од власної зброї гинули тисячами. Таким чином винищено Татар всіх до останку, так що не залишилось із них нікого, хто б сповістив у Крим про їхню погибель. Весь табір Татарський з усім тим, що вони мали, дістався переможцям як здобич, а бранці Малоросійські, до кількох тисяч обох статей душ, не тільки що визволені з неволі, але й нагороджені кіньми та речами Татарськими задосить, і повернулися вони до своїх осель, рівно ж і Гетьман зі своїм військом прибув у резиденцію свою благополучно і зі славою багатою.

Гетьман Сагайдачний опісля означених походів ніяких Інших сам не розпочинав, а при звичайних і повсякчасних майже тривогах і набігах прикордонних виряджав Наказного Гетьмана свого Петра Жицького і Старшин Генеральних і Полковників з корпусами і командами, залежно від потреби і потуги супротивної. І, бувши сам спокійним правителем Гетьманства, полагоджував внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято Уніатство, повертав з нього церкви, і в тому числі і соборну Київську Софію, будував заново їх, і зокрема спорудив Братський Київський монастир на Подолі під розпорядженням того ж Наказного Гетьмана Петра Жицького, яко в архітектурі тямущого; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому з допомогою Митрополита Київського Петра Могили стародавню Київську Академію, засновану з часів останнього хрещення Русі, але від нашествия на Русь Татар приховану по різних монастирях і печерах. І поживши Сагайдачний в повній славі великого і шанованого Гетьмана Малоросійського понад двадцять літ, помер у Києві року 1622-го і похований у церкві того створеного ним Братського монастиря, якого вважався він головним Ктитором.

Поляки, поважаючи хоробрість і заслуги Сагайдачного, не сміли при ньому явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама улюблена їхня Унія трохи притихла і охолола. А що

найшанованіше Малоросійське Шляхетство обернулося до них в Католицтво і зостався в Руській релігії з народу самий середній і нижчий стан, то дали вони новий титул Уніатству, назвавши його «хлопська вяра». По смерті Сагайдачного поновили вони давнє гоніння в народі і політику на розлад військ Малоросійських; тому ж і підкорили війська реєстрові Коронному та Литовському Гетьманам, вибір же в Малоросійські Гетьмани гостро заборонили, а рангові Гетьманські маетки розібрали та поділили поміж собою магнати Польські. На народ, окрім звичайних податків, подимних та поземельних, накладено ще індукту та евекту, себто мито з купівлі та продажу всіх харчових припасів і з усіх інших речей та тварин, що йдуть на продаж та купівлю; і всі ті побори були загальні, з усіх жителів Малоросійських стягувані. А для тих, хто дотримувався православ'я або Грецької релігії, особлива була, понад те все визначена подать, подібна до данини Апокаліптичної, у дні Антихристові описувана; і задля того напередодні свята Воскресення Христового по всіх містах і торжищах продавані мирянам звичайні на паску хліби були під стражею урядників Польських. Уніат, котрий купував паску, мусив мати на грудях клопоть з написом «Уніат», такий купує її вільно, а хто напису того на грудях не має, платить данину по тинжі і по половині її від хліба, залежно від розміру та ціни тих хлібів. По найзначніших містах і торговицях віддано збір той пасочний також в оренду або на відкуп Жидам, котрі, стягаючи данину сію нещадно, визначали й число пасок, якому господареві скільки за числом родини мати належить, і згодом силою їх накидали, а в тих господарів, які самі пекли паскові хліби, додивлялись жиди і цінували при Церквах на їх посвяченні, позначаючи всі хлібини, які базарні, так і в домах печені, крейдою та вуглем, щоб вони данини не уникнули. І так чинячи Жидівство над Християнами у їхній власній землі наругу, само тим часом відправляло паски свої вільно і проклинали Християн і віру їхню в синагогах своїх, на Руській землі влаштованих, безборонно; а Поляки, тим потішаючись, всілякі пособляння та потурання Жидам робили.

Султан Турецький Осман Другий, довідавшись про поновлену у Поляків з Козаками давню ворожнечу і сподіваючись, що Козаки слабо ворогам своїм допомагати будуть, повелів військам Турецьким нападати на границі Польські, осівши сам у місті Бухаресті. З боку Поляків виряджений був проти Турок Гетьман Коронний Станіслав Жолкевський з військами Польськими, при котрих було і Малоросійських шість полків тисячних з Осавулом Генеральним Потребичем, а решту розташовано з боку Криму для утримування Татар од їх набігів. Король Польський Сигізмунд перебував поблизу своєї армії на Волині. Війська Польські зійшлися з Турецькими в урочищі на Цецорі і дали бій з упертим натиском з обох сторін. Він тривав понад п'ять годин з перемінним щастям і нарешті завершився перемогою над Поляками, яких було розбито і розсіяно. Козаки Малоросійські, будучи при тому поміж двома ворогами, тайними і явними, робили, звичайно, як на панщині або як невільники працюють. Але коли прийшло діло до поразки і замішання Польського, тут вони як слід себе показали, вчинивши відступ безстрашний і в порядку з сильною своєю батавою, котрою багатьох порятували і Поляків, що причаїлися за їхніми лавами. Серед численних побитих і полонених військ Польських і Козацьких вбито там і Сотника Черкаського Полку Михайла Хмельницького, а сина його, молодого Зіновія Хмельницького, взято в полон і відправлено з іншими до Туреччини.

Хмельницький той є нащадком Венжика Хмельницького, раніше бувшого Гетьмана Малоросійського; він, рахуючись у боярах, або ранговій Шляхті Малоросійській, мав у вічистому володінні своєму містечко Суботів з хуторами та значними вгіддями, а в ньому муровану церкву і монастир, предками його і ним споруджені. У службі військовій мав він чин Сотника в реєстровому Черкаському полку; але за характером, підсилюваним добрим достатком, значив вельможу краю тутешнього. Пошлюблена з ним була донька Гетьмана Богдана Анастасія, і від того шлюбу народжений син Зіновій Хмельницький дістав при хрещенні його друге ім'я, дідівське з матірнього боку, Богдан, дане йому звичаєм Римських Католиків од хрещеного батька його Князя Сангушка. Сей Зіновій Хмельницький, яко

єдиний син у батька свого, вихований ним у Варшаві піклуванням прямобатьківським і на коштах вельможних. Всі тодішні класи наук красних пройшов він під керівництвом найліпших вчителів, щедротою придбаних. Природжена гострота і обдарованість виправдали турботи батьківські та вчительські. Окрім Інших його знань, особливо вправний він був у найперших Європейських мовах, а особливо в Латинській та Грецькій, за що вельми любили його та шанували Римське Духовенство і Польські Вельможі; та й сам Король Сигізмунд особисто його знав і завше вирізняв з-поміж ровесників. А тому, коли Зіновій, будучи волонтером при батькові своєму у битві Цецорській, полонений був Турками і ними проданий з Царгорода до Криму тамошньому мурзі на ім'я Ярис, то Король, викупивши його з Криму своїм коштом, залишив його при ділі у своєму Кабінеті і в рангах своєї гвардії. Він року 1629-го, будучи з військами Королівськими в поході супроти Волохів і Угорців, полонив командою своєю двох Князів Волоських Кантемирів і представив їх Королеві.

Зіновій, перебуваючи при Королі, відвідав одного разу вітчизну свою Малоросію і, дізнавшись тут, що Польський уряд за розпорядженням Чаплинського, намісника Гетьманського чи інакше дозорця Чигиринського, за планами і розводами інженерів Французьких року 1638-го побудував зумисне сильну фортецю, Кодаком названу, над рікою Дніпром, між земель Малоросійських і Запорозьких споруджену з політичним розмислом, щоб перешкодити чинити сполученню між тих єдинокровних народів, а особливо їхніх військ, одне одному помічних, забажав оглянути Зіновій будову її і, будучи на тому місці, запитаний був Чаплинським мовою латинською, чи підтвердить він думку всіх знавців, що твердиня ця є неприступною? На теє відповів Хмельницький з лагідністю тою ж Латинською мовою, «що він ще не чув і ніде не читав, щоб створене руками людськими не могло бути такими ж людськими руками зруйноване, а лише витвір Божий є міцний». Чаплинський, вважаючи вислів цей за слово бунтівниче або задум якийсь значний, відразу ж арештував Хмельницького і відіслав під сторожу до Чигириня. Але дочка Чаплинського Ганна, звільнивши потаємно Хмельницького з-під стражі, дала можливість виїхати йому і повернутись до Варшави, де він скаржився на Чаплинського Королеві і був задоволений тим, що Чаплинському в покару за свавільний і образливий вчинок над гвардійським офіцером відтято було одного вуса. Примножені від Поляків різноманітні Малоросіянам податки, утиски і всілякого роду насильства подвигнули року 1623-го Костянтин Івановича Князя Острозького, Воєводу Київського подати найпереконливіші скарги Королеві і Сенатові про гіркий стан народу Руського, доведеного до межі урядниками і військами Польськими, які правили Малоросією, і що міра свавільства їхнього і безчинства переходить усіляку терпеливість. Сими скаргами вельми клопотався Владислав, Королевич Польський, що не раз командував військами Малоросійськими і поважав відмінні заслуги їхні військові при походах на Лвонців і в Померанію та Гданськ на користь союзної Швеції і вельми корисні всьому Королівству Польському, яке так бідно за них їм виплачувало. Друг Владиславів, Густав Адольф, Король Шведський, також вступався за сеє діло, подаючи Королеві і Сенатові через Міністра свого з резиденцією у Варшаві, «що заходи і подвиги обох союзних Королівств, Польського і Шведського, на користь обопільну завжди вдосконалені були постійною відвагою і мужністю військ Руських, що становили центр армії Польської; а безприкладне послушення їхнє начальству і терпеливість в нуждах і тяготах військових завжди його дивували й захоплювали, яко самовидця і співучасника тих їхніх подвигів; а тому він, будучи перед ними вельми заборгований, ніколи спокійно дивитись не може на учинювані військові тому і народові, з нього створеному, нелюдські насильства та варварства од свавілля розбещених Поляків, котрі вельми зле коряться своїм урядам і майже до безначалія дійшовших; і що правління Польське, яке допустило війська свої і Шляхту до анархії, а володарів і вельмож довело до деспотизму необмеженого, що права приватні і загальнонародні завше зневажає, сумнівне є в утриманні союзів, з дружніми Державами укладених і самим надійним правлінням забезпечених».

На такі важливі подання та скарги уряд Польський, обнадіявши народ Руський і патріотів його своєю увагою та скорою допомогою, виконав усе те звичайно по-польськи, тобто до першого Сейму, що минув у бенкетах та самопохвальбах; і Козаки Малоросійські, об'єднавшись із Запорозькими, року 1624-го змушені були обрати собі Гетьманом Полковника Корсунського Тараса *Трясила*, який не вживав згодом сеї назви, і з ним підняти зброю супроти Поляків оборонну. І за тою системою, не роблячи вони над Поляками жодних пошуків, зібрались до міста Переяслава і, розташувавши табір свій поміж ріками Трубежем та Альтою, очікували почину Польського. Поляки стягались зі всієї Малоросії, а почасти й із Польщі і, зібравшись великою потугою під командою Коронного Гетьмана Конєцпольського, розпочали атаку на табір Козацький, укріплений обозом та артилерією з окопами. Напад повторювано і завжди відбивано було декілька днів з великою втратою Польською. Нарешті Козаки, діждавшись Польського свята, Папським тілом званого, що вони його святкують зі стріляниною та бенкетами, вислали тієї ночі повзком значну частину піхоти в одну найближчу балку і на світанку вдарили з двох боків на табір Польський, вдерлися до нього і, заскочивши багатьох Поляків напівголими, перекололи їх усіх; що їм противилися, знищили, а решту перетопили в річці і розігнали, здобувши табір їхній з усіма запасами та артилерією.

Опісля сеї поразки Польської, названої *Тарасовою ніччю*, були Козаки розділені на багато корпусів та партій і виряджені Тарасом для очищення сіл Малоросійських від Поляків та Жидів, фаворитів їхніх; а собі взяв Тарас ділянку на роботу цю найпросторішу. Вся помста Козацька впала тоді на тих невірних, їх вигублено цілими тисячами без всілякої пощади, а лише примовляючи та приспівуючи аренді їхніх паскових і як вони над ними знущались вугільними своїми мітками або значками. Уряд Польський, діставши вістку про поразку своїх військ, і про вигнання Поляків з усієї Малоросії, і що Жиди, їхні прожектанти та шпигуни, з талмудами своїми теж не були забуті і дістали за митництво належну помсту, не розпочинав тоді нічого супроти Малоросії, лякаючись Короля Шведського, котрий, вважаючи за образу, що подання його про Козаків Малоросійських так зле пошановано Сеймом Польським, привів війська свої в рух на їхніх кордонах, являючи намір напасти на Польщу. Поляки ж при тому остерігались і Царства Московського, в котрому в пору міжусобиць та заворушень тамошніх, що сталися од багатьох Самозванців і претендентів на Царство теє, дістали собі місто Смоленськ з його повітами і всією потугою здобич ту берегли. А Тарас, пробувши Гетьманом зі славою дев'ять літ, помер спокійно.

По смерті Тараса року 1632-го вибрали Козаки Гетьманом з Полкових Обозних Семена *Перев'язку*; та політика його, супроводжувана лукавою зрадою вітчизни, незабаром позбавила його сеї гідності. Він, будучи вельми обдарований і улещений вельможами Польськими, що привласнювали собі многі маєтності рангові Гетьманські та інших урядників, прихилився на їхній бік і таємно підпомагав їм у їхніх заходах. І Поляки малопомалу запровадили майже все те в Малоросію, що Тарасом-небіжчиком було очищено; а задля підкріплення своїх робіт введено і війська Польські до чільних міст. Козаки, зауваживши поведінку Гетьмана *Перев'язки* підозрілою і шкідливою, позбавили його Гетьманства і віддали до суду військового; та він за допомогою жидка, крамаря *Лейбовича*, котрий причарував начебто варту проданим від нього для сторожі тютюном, утік з-під варті і затаївся в Польщі.

На місце скинутого *Перев'язки* року 1633-го обрали від Козаків та чинів їхніх Гетьманом Хорунжого Генерального *Павлюгу*. Та коли він, невдовзі після обрання, став збирати і примножувати війська для підкріплення прав своїх І народних, то Коронний Гетьман Конєцпольський з численними військами Польськими, напавши заздалегідь на *Павлюгу* і на військо його під селом *Кумайками*, розбив їх і вигнав з табору, котрий дістався Полякам, яко здобич; а Козаки з Гетьманом ішли оборонно пішки до містечка *Боровиці*, де, укріпившись у замку, очікували підмоги од розсіяних військ своїх.

Та Гетьман Конєцпольський запропонував Козакам мир з підтвердженням колишніх прав та привілеїв військових і всієї нації і з умовою прийняти в Гетьмани раніше вибраного

Перев'язку, а Павлюгу, виключивши з війська, залишити в спокої у його маєтку. Мир був підписаний і присягами затверджений, але тривав він доти, поки Козаки були в фортеці; а як скоро вийшли вони із замку і, розладнавшись, стали розходитися своїми дорогами, то Поляки відразу явили звичайну свою підступність і, напавши на розладнаних Козаків, багатьох із них посікли та перестріляли без оборони, а в інших пограбували всю їхню зброю та пообтинали вуса та чуприни. Гетьмана ж Павлюгу, Обозного Гремича та Осавулів Побідила, Лелягу, Шкурая і Путила забрали під варту і, закувавши залізом, вирядили до Варшави з повідомленням, що вони полонені під час бою. Уряд Польський без усіляких протекцій досліджень і довідок повелів Гетьманові Павлюзі живцем зідрати з голови шкіру і набити її гречаною половою, а Старшинам його повтинати цілком голови і їх разом з чучелом Гетьманської голови відіслати на позорище до міст Малоросійських. За сим повелінням виставлено було голови тієї на палях у Ніжині, Батурині, Умані та Черкасах, а чучело Гетьманське — в Чигирині; а згодом спалено всенародне під час ярмарків.

На місце замордованого Павлюги вибрано року 1638-го Гетьманом Полковника Ніжинського Стефана *Остряницю*, а до нього додано в Радники із старого заслуженого товариства Леона Гуню, якого розсудливість у війську вельми шанована була. Коронний Гетьман Лянцкоронський з військами своїми Польськими не переставав нападати на міста і села Малоросійські і на війська, що їх боронили, і напади його супроводжували були грабунками, контрибуціями, вбивствами і всіляких гатунків безчинствами та насильствами. Гетьманові Остряниці великого мистецтва потрібно було, аби зібрати свої війська, всюди розпорошені і завжди переслідувані Поляками та їхніми шпигунами; нарешті зібрались вони потайними шляхами і по ночах до міста Переяслава. І першим заходом їхнім було: очистити од військ Польських Придніпровські міста, що лежали на обох берегах тієї ріки, і поновити безпечне сполучення жителів і військ обох боків. Успіх сприяв справі вельми вдало. Війська Польські, при містах і всередині їх бувши, не сподіваючись ніяк заходів Козацьких з причин нагнаного їм жаху останньою зрадою і лютістю, над Павлюгою та іншими старшинами заподіяною, тішились у повній безпеці, і тому вони всюди були розбиті, а ті, що вперто захищались, понижені до ноги. Амуніція їхня та артилерія дістались Козакам, і вони, зібравшись в одне місце, озброєні найліпшим чином, пішли шукати Гетьмана Лянцкоронського, котрий з головним військом Польським зібрався та укріпився в таборі над рікою Старицею. Гетьман Остряниця тут його застав і атакував своїм військом. І напад, і відсіч були жорстокими і переважали всіляку уяву. Лянцкоронський відав, яка помста чигає на нього від Козаків за злочин, його віроломством і зрадою заподіяний над Гетьманом їхнім Павлюгою і Старшинами, і тому боронився до відчаю; а Козаки, маючи завше в пам'яті недавно бачені ними на позорищі в містах відтяти голови своїх побратимів, злостилися на Лянцкоронського та Поляків до заклятості і тому вели атаку свою з жорстокістю, схожою на щось страховинне. Нарешті, зробивши залп зі всіх мушкетів та гармат і напустивши диму майже непроглядного, пішли і поповзли на Польські укріплення з дивовижною відвагою і відчайдушністю, а вломившись у них, ударили списами та шаблями зі сліпим розмахом. Крик і стогін людський, тріскіт і брязкіт зброї нагадували грізну всеруйнуючу грозу. Поразка Поляків була повсюдна і найзгубніша. Вони боронилися самими шаблями, не встигаючи набивати мушкетів та пістолів, і задкували до ріки Стариці, а тут, падаючи у неї в нестямі, перетопилися і захрясли цілими натовпами. Гетьман їхній Лянцкоронський з ліпшою, але нечисленною кіннотою завчасно кинувся в річку і, перепливши її, пустився навіть не озируючись і куди коні несли. Табір Польський, наповнений мерцями, дістався Козакам з превеликою здобиччю, що складалася з артилерії і всілякого гатунку зброї та запасів. Козаки по сій славній звитязі здіймали руки до небес і дякували за неї Бога, що обстав за невинних і неправедно гнаних. Згодом, віддаючи належне людському, поховали тіла убитих; і нарахували Польських мерців 11 317, а своїх 4 727 чоловік, а серед них і Радника Гуню. Упоравшись з похоронами та користями, погнались за Гетьманом Лянцкоронським і, наздогнавши його в містечку Полонному в очікуванні допомоги з Польщі, тут заатакували

його в замку, де він замкнувся. Він, не допустивши Козаків штурмувати замку, вислав супроти них назустріч церковну процесію зі хрестами, корогами та Духовенством Руським, які, пропонуючи мир од Гетьмана і від всієї Польщі, молили і заклинали Богом Гетьмана Остряницю і його військо, аби вони схилилися на мирні пропозиції. По довгій нараді і вчинених з обох боків присягах зібралися до церкви вислані від обох Гетьманів чиновники і, написавши тут трактат вічного миру та повної амністії, що віддавала забуттю все минуле, підписали його з присягою на Євангелії про вічне зберігання написаних артикулів і всіх прав і привілеїв Козацьких і загальнонародних. З тим і розійшлися війська додому.

Гетьман Остряниця, розіславши свої війська, частину по містах у гарнізони, а решту до їхніх селищ, сам з Генеральною Старшиною і багатьма Полковниками і Сотниками заїхав до міста Канева, аби принести вдячні Богові молитви в монастирі тамошньому. Поляки, що вирізнялися завше в умовах та присягах непостійними та віроломними, дотримали трактату свого, в Полонному підписаного, нарівні з усіма попередніми умовами і трактатами, що з ними були у Козаків, тобто лише у віроломстві та презирстві; а Духовенство їхнє, присвоївши собі незрозумілу владу на діла Божі та людські, визначило збереження присяги поміж самими лише Католиками, а з іншими народами бувші у них присяги та умови завжди їм розгрішало і відмітало, яко Схизматичні і Судові Божому не належні. За сими дивними правилами, які підла підступність супроводжувала, звідавши Поляки через шпигунів своїх Жидів про поїзд Гетьмана Остряниці зі штатом своїм без особливої варти в Канів, тут в монастирі його оточили велелюдним натовпом військ своїх, які прийшли по ночах байраками до самого монастиря Канівського, котрий стояв поза містом.

Гетьман не раніше спізнав про ту зраду, як уже монастир наповнений був військами Польськими, і тому здався їм без спротиву. Вони, перев'язавши весь штат Гетьманський і самого Гетьмана, всього тридцять сім чоловік, поклали їх на прості вози, а монастир і церкву тамошні, пограбувавши геть чисто, запалили звідусюди, а самі з ув'язненими нагло забралися і прийшли до Польщі потаємними шляхами, боячись погоні і нападу з міст. Наближаючись до Варшави, пошикували вони в'язнів своїх пішо, по два разом перев'язаних, і кожному з них накинули на ший мотуз із зашморгом, за котрий вони ведені кіннотою по місту з тріумфом та барабанним боєм, проповідуючи в народі, що Схизматики сії подолані в переможному герці; а згодом замкнуто їх у підземельні в'язниці і кайдановано. Дружини багатьох захоплених у неволю старшин, забравши з собою малолітніх дітей своїх, подалися до Варшави, сподіваючись уласкавити і подвигнути на жалість знатність тамошню зворушливим заступництвом дітей за батьків своїх. Та вони цим лише поживу кровожерливим тиранам примножили і аж ніяк нічим їм не допомогли, і урядників тих по декількох днях їхнього ув'язнення потягнуто було на страту без жодних зізнань та розбирань. Тая страта була ще першою в світі і в своєму роді і нечувана серед людей за лютістю своєю і варварством, і нащадки навряд чи повірять такій події, бо жодному дикому і найлютішому Японцеві не спаде на думку винахід її, а переведення його в дію настрахало б самих звірів та чудищ.

Видовище теє відкривала процесія Римська з численними Ксьондзами їхніми, котрі умовляли ведених на жертву Малоросіян, аби вони прийняли закон їхній на визволення своє в чистцю; та тії, нічого їм не відповідаючи, молилися Богові за своєю вірою. Місце страти наповнене було народом, військом та катами з їхніми причандаллями. Гетьман Остряниця, Обозний Генеральний Сурмило і Полковники Недригайло, Боюн і Риндич були колесовані, і їм переламавши похвилинно руки та ноги, потягнули з них по колесу жили, аж доки вони повмирили; Полковники Гайдаревський, Бутрим, Запалій і Обозні Кизим та Сучевський протяті залізними шпичцями наскрізь і підняті живими на палі; Осавули полкові Постилич, Гарун, Сутига, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай і Сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович та Ворожбит прибиті цвяхами до дошок, облитих смолою, і спалені повільним вогнем. Хорунжі Могілянський, Загреба, Скребило, Охтирка, Потурай, Бурлій і Загнибіда розтерзані залізними пазурями, до ведмежої лапи подібними. Старшини Ментяй,

Дунаєвський, Скубрій, Глянський, Завезун, Косир, Гуртовий, Тумар і Тугай четвертовані по частинах. Дружини і діти страдників тих, побачивши першопочаткову страту, сповнювали повітря зойками своїми і риданням, та скоро замовкли. Жінкам тим, за неймовірним тодішнім звірством, пообтинали груди, а самих посікли всіх до одної, а сосками їхніми били мужів, котрі були живими, по обличчях їхніх; дітей же, котрі залишились по матерях і котрі блукали та повзали довкола їхніх трупів, попалили всіх на очах їхніх батьків на залізних гратах, під які підкидали жару і роздмухували шапками та віниками.

Головні члени людські, відрубані у замордованої старшини Малоросійської, як от: голови, руки і ноги розвезли по всій Малоросії і порозвішували на палях по містах. При всьому тому роз'їжджали війська Польські, що наповнили всю Малоросію і чинили все те над Малоросіянами, що лише хотіли і вигадати могли: всіх родів безчинства, насильства, грабунки і тиранства, що перевищували всілякі поняття та описи. Вони, поміж іншим, декілька разів повторювали вчинені у Варшаві лютості над нещасними Малоросіянами, кілька разів варили в казанах і спалювали на жару дітей їхніх на очах батьків, заподіюючи самим батькам найлютіші тортури. Нарешті, пограбувавши всі церкви благочестиві Руські, віддали їх в оренду Жидам, а утвар церковну, як от: потири, дискоси, ризи, стихарі та всі інші речі розпродали і пропили тим же Жидам, котрі зі срібла церковного поробили собі посуд та убрання, а ризи та стихарі перешили на спідниці Жидівкам; а тії тим перед Християнами вихвалялись, виставляючи нагрудники та спідниці, на яких видні були знаки нашитих хрестів, ними зірваних. Таким чином Малоросія доведена була Поляками до останньої руйнації та виснаження, і все в ній уподібнювалося тоді якомусь хаосу чи по мішанню, що загрожувало останньою руїною. Ніхто із мешканців не відав і не був певен, кому належить маєток його, родина і саме буття їхнє і чи довго воно потриває? Всілякий з утратою власності своєї шукав опіки то у попів Римських уніатських, то у Жидів, їхніх однодумців, а своїх присяжних недругів, і не міг вигадати, за що б то схопитися.

Війська Малоросійські, розігнані з їхніх осель та квартир, були в крайньому розладі та виснаженні. Однак же ще раз зібрались вони поодинокі над річкою Мерлею і там разом з Запорозжцями року 1639-го вибрали Гетьмана із Осавулів Полкових Карпа *Півторакожуха*, котрий всіляко намагався побільшити свої війська та відновити з ними свободу Малоросійську, та ніяк не встиг. Бо Поляки всі шляхи перетяли ще до сполучення з ними військ Задніпровських і Задесенських, котрих підкорили Гетьманам Коронному і Литовському, а в Малоросію наслали для управління мешканцями своїх Воєвод, Каштелянів, Комісарів і Старостів із питомених Польських родів, котрі для народу були дійсно вовками хижими, а не пастирями, і народ випив од них прегірку чашу лютості і помсти. Вчиняли замах Поляки і на Півторакожуха, щоб його з військом, яке було при ньому, знищити; але він, тримаючись прикордонної межі побіля степів Кримських і Запорозьких, завжди наїзди їхні вдало відбивав і багатьох урядників їхніх військових, переловивши в наїздах, дарував Татарам у Крим, а взимку від них діставав баранів та рогату худобу на прохарчування свого війська. А поміж тим на запрошення Кримського Хана ходив Півторакожуха з військами своїми і Татарськими відбивати численні Калмицькі орди, які вийшли з границь Китайських і нападали на землі Татарські, і, звитяживши у чисельних герцях Калмиків, вигнав їх за Волгу і зробив тим значну послугу Ханові і його Татарам. Поживши Півторакожуха в такому промислі три роки, помер у таборі військовому на степах, а похований в пустельному Слов'янському місті Кам'яному Затоні, і за труну йому правила порожня горілчана бочка.

На місце Гетьмана Півторакожуха року 1642-го вибрали Козаки Гетьманом Обозного Полкового Максима *Гулака*; але і сей однакову з Півторакожухом мав долю, і спроби його примножити війська і звільнити Малоросію від ярма Польського були марними. Коли він вийшов було з військами до річки Тясмину для зудару з Поляками, то чисельністю їхньою під командою Чернецького, Старости Чигиринського, був розбитий і розсіяний, а обоз із запасами та артилерією втрачений. І так перебував він у тих же прикордонних межах, де і Півторакожуха тримався, і мав при собі реєстрового війська лише сім тисяч чоловік і з ними

ходив до сусідніх народів на толоку, тобто допомагав між ними найслабшим. І коли Кримці його закликали, то воював він їхнім коштом на Черкесів, на Волжських Ханів і на Калмиків і вельми тим зобов'язав Кримців до взаємності. А коли кликаний од Царів Московських, то воював він з ними на Заволжинців і Донців; і нарешті запрошений він був Султаном Турецьким супроти Персів, котрі мали тоді з Турецьким Султаном війну, і ходив коштом Турецьким з військом своїм за Кубань, в Анатолію, де, поєднавшись з Пашею Турецьким Джезаром, проходив з ним і військами Турецькими до Перського міста Єривана, перемагаючи Перські корпуси, з якими стрічався, і на них нападаючи завжди вдало. А коло Єривану одержано Султанський фірман з проголошенням миру, і Гетьман Гулак повернувся з цього походу щасливо і був обдарований Султаном вельми багато; поміж іншим жалував Султан Гетьманові і війську своїм Імператорські клейноди, бунчук і пірнач, обсипані камінням та перлами. Гетьман, поживши в такому титулі цять років, помер; а по смерті його війська, що при ньому були і значно змаліли числом од походів та довгого некомплектування новими, об'єднались зі Запорозькими Козаками і розійшлися по їхніх зимівниках, мавши, одначе, своїх начальників і курені.

Уряд Польський, який здавна забороняв і наказував вибори Гетьманів Малоросійських, намислив нарешті тримати у війську Малоросійському Наказних Гетьманів із старшин їхніх Генеральних і Полковників, котрий з них здасться найбільш відданим стороні Польській, аби утримати тим війська тії од заборонених їм виборів. І за тим планом року 1646-го визначено і проголошено в Чигирині Наказним Гетьманом Осавула Генерального і Полковника Чигиринського Івана *Барабаша*, а при ньому у співчленах заставлений давніше випущений од Кабінету Королівського і пожалований од Короля Жикгмунда Третього Писарем Генеральним Зіновій Богдан Хмельницький, котрий задовго перед тим одружився з дочкою Дозорця Чаплинського Ганною, котра звільнила його колись з-під арешту. Він мав від неї синів Тимофія і Юрія Хмельницьких. Сей муж, будучи великого розуму і кмітливості, року 1647-го намовив і спонукав Наказного Гетьмана Барабаша представити подання Королеві іменем всієї Малоросії, в котрій він є тепер верховним начальником, а значить і опікуном народним, про творені народу тому од Польських військ та начальників нестерпні переслідування, насильства та надмірне його уярмлення і руйнацію. Королем тоді був *Владислав Четвертий*, відомий Руський патріот, котрий обставав колись за військом Руським перед Королем, батьком своїм, разом з Густавом, Королем Шведським. Подання Барабашеве прийняв Владислав прихильно, пропонував його на обміркування і увагу Сенатові та чинам Польським, доводячи їм у сильних висловах, взятих з буття та прикладів різних народів в цілому світі, «що всіяке правління насильницьке і тиранське, яким є тепер наше на Русі, ніколи не було тривке і довгочасне, але, яко щось вимушене та взаємними інтересами і згодою не скріплене, завжди воно руйнувалося і з гуркотом валилось. А що народ Руський з містами, селами та землями своїми об'єднався з Польщею добровільно на однаково рівні з нею права та привілеї, того спростувати ми нічим не можемо, яко затверженого урочистими угодами і пактами, в привілеях та архівах збереженими. Коли ж на спростування того поставляти причиною заворушення народні, то справедливість вимагає протиставити їм і переслідування їх, що порушують права і свободи народні». Магнати і чини Королівства, здебільшого прихильні будучи на боці Примаса Королівського, яко особи найпершої духовної, що все дозволяла, трималися його порад і поглядів і, знесиливши з ним віддавна владу Королівську і зробивши її самою проформою, порозкрадали і поділили між собою численні маєтки національні, Польські і Руські, і тому на зміни, користоловству та самолюбству їхньому суперечні, вельми не погоджувалися. І Король, по довгих дебатах та умовляннях, бачивши, що він ні в чому не встигає, був змушений висловити послам Малоросійським і написати до Наказного Гетьмана їхнього та війська, поміж іншим, сії вікопомні слова: «Поневаж ви воїни есте і маєте у себе мушкети та шаблі, то що вам забороняє стати за себе і за свою свободу? Бо ж видно талан ваш такий, щоб мати все від

меча, і навіть саму свободу; а я допомагати вам не в змозі, поборюваний будучи партіями та їхніми фракціями».

Наказний Гетьман Барабаш, отримавши рескрипт Королівський, познайомив з ним лише самого Писаря Генерального Хмельницького; але і то з необхідності, яко Канцлера нації, а від інших старшин зовсім його затаїв, тримаючись сторони Поляків, котрими був багато обдарований і мав з ними зумисну дружбу. Хмельницький багато разів умовляв Барабаша оголосити Королівську волю урядникам, народові та війську, аби їх підбадьорити прихильністю до них такого справедливого й милостивого Монарха і дати знати з-під руки Полякам, щоб вони віддали думки Королівські, підпомічні невинності народній, гвалтованій свавільством, і лякалися б захисту, дозволеного самим Монархом. Але Барабаш, упоєний дарами Польськими і приспаний їхніми улещуваннями, ні на що теє не зважав і приневолив Хмельницького виконати самому той обов'язок начальства, котрий він, Барабаш, учинити був повинен. Хмельницькому довелося вжити великої вмілості, щоб дістати у Барабаша Королівський рескрипт, пильно ним бережений, і оголосити його старшинам та військові. Сприятлива нагода скоро йому в тому допомогла. Для новонародженого немовляти в родині Хмельницького треба було мати хрещеного батька; для того запрошений був Хмельницьким Барабаш, і він зі всією свитою своєю виїхав з Чигирина до родинного дому Хмельницького в містечку Суботів; а тамо по завершенню над немовлям таїнства хрещення почалися звичайні в таких випадках банкетування, на яких частували Барабаша і штат його з умисним догодженням. Хмельницький, знявши у сонного Барабаша з руки перстень і забравши пірнач та шапку з кокардою, що титул Барабашів визначали, рушив з ними серед ночі до Чигирина і, з'явившись до дружини Барабашевої, показав їй знаки чоловікові, вимагаючи у неї видачі важливих листів з кабінету Барабашевого, начебто йому, Барабашеві, для найпильніших справ потрібних. Дружина Барабашева, побачивши чоловікові знаки і відаючи про обов'язки Писаря Генерального, до котрого справи письмові особливо приналежні, відчинила Хмельницькому кабінет чоловіків, і він знайшов у ньому відомий рескрипт Королівський та інші важливі акти, до народу Руського та його прав стосовні, забрав їх і вирушив з Чигирина прямо на Запорозьку Січ і прибув туди 7-го серпня року 1647-го.

На Січі Запорозькій Хмельницький знайшов готових і здатних до зброї Козаків лише трохи більше як триста чоловік, а решта розпорошені були по їхніх промислах та ловитвах рибних та звіриних. До них прикликав і зібрав Хмельницький реєстрових Козаків, котрі лишилися були від командування Гетьмана Гулака та по зимівниках запорозьких проживали, три тисячі сто п'ятнадцять чоловік, яким і оголосив волю Королівську як дозвіл на оборону вітчизни і закликав їх підняти зброю супроти Поляків, спільних своїх супостатів. Козаки тії, не діждавшись майже закінчення слова Хмельницького, одноголосно виявили готовність свою на всі його заміри на користь вітчизни, і тоді ж прикрили Хмельницького шапками своїми на знак вибору його в Гетьмани; та він, одхиливши вибір до загальної військової та всіх чинів згоди, визвався бути в них на чолі в колишньому своєму чині і скоро після того вирішив оволодіти містом Кодаком, наповненим Польськими військами, щоб цим поновити давню сполуку Малоросії з урочищами Запорозькими. Наступ на Кодак вчинив Хмельницький нагло, і штурм, зроблений ним несподіваним чином, сприяв його намірам дуже вдало. Козаки піхотою, одною половиною, робили приступ фальшивий зі сторони степової і, здійнявши стрілянину і гвалт, лежачи на землі, звернули до себе всю увагу і оборонні заходи війська Польського; а друга половина піших Козаків підповзла берегом Дніпровським під саму фортецю і водною брамою увійшла до неї з малим спротивом; а всередині фортеці вдарили Козаки в тил Польських Візськ з усією відвагою і вчинили серед них страшенну різанину. Поляки тоді вже повірили у захоплення недругом фортеці, коли ним переможені були. Діючі од степу Козаки, дізнавшись, що товариші їхні б'ються всередині фортеці, змінили фальшлвий наступ свій на дійсний і вдерлися у фортецю при слабому спротиві і там довершили поразку військ Польських дощенту, так що не лишилося з

них жодного, хто б сповістив родові своєму про їхнє винищення. Залишена в місті військова амуніція з багатьма всілякого гатунку запасами дісталась переможцям як здобич і значно допомогла озброїти армію Козацьку.

Після здобуття міста Кодака Хмельницький призначив його збірним місцем для війська Малоросійського і послав до навколишніх міст та сіл окружні листи з повідомленням про замір свій на оборону вітчизни з прописашіям наступної на те письмової згоди Королівської і щоб війська Малоросійські, одкинувшись Наказного Гетьмана Бара баша, знаного зрадника і запроданця отчизняного, що контракує потаємно і явно з Поляками на погубу народну, збирались до нього в Кодак для подальших нарад та заходів. Скоро за сим оповіщенням прибули в Кодак три тисячі чоловік реєстрових Козаків: Полтавський, Миргородський та Гадяцький і частини інших полків, що одійшли від Барабаша в ту пору, коли він знову приводив до присяги війська свого командування на вірність їхньої служби при пошуках Хмельницького та його спільників. Барабаш, скоро довідавшись про заходи та успіхи Хмельницького, відразу дав знати про те Коронному Гетьманові Павлові Потоцькому, а він також якнайскорше послав на допомогу Барабашеві сина свого Стефана з дев'ятьма тисячами Польських військ, які, об'єднавшись з Барабашем в місті Черкасах, зробили тут розпорядження до наступу на Хмельницького. Барабаш, будучи тоді проголошений від Короля Гетьманом Малоросійським, мав при собі п'ять тисяч реєстрових Козаків, котрі запряглися йому у вірності, сіли з ним у байдаки та човни і вирушили Дніпром донизу з тим, щоб обложити Хмельницького в Кодаку і з ріки зробити в місто висадку; а Гетьманові Потоцькому з тринадцятьма тисячами реєстрових і Польських військ обложити Кодак од степу і унеможливити Хмельницькому та його військові всіляку ретираду.

Хмельницький, знавши про намір Барабаша і розпорядження його з Потоцьким, зробив і свої розпорядження стосовно оборони. Він для флотилії Барабашевої набудував на одній косі Дніпровській, що виступала далеко в ріку, потужну батарею і, забезпечивши її важкою артилерією та піхотою з довгими списами, приховав усе те насадженим навколо батареї очеретом та чагарником. А в Кодаку залишив невелике число піхоти, наказавши їй завжди стовбичити на валах та батареях міських і, походжаючи з місця на місце, побільшувати кількість свою; сам же зі всім кінним та пішим військом сховався в байраках за декілька верстов перед Кодаком. Війська Польські йшли степом врівень з Барабашевою флотилією, що пливла Дніпром, і шойно зблизилась і насунулась флотилія тая на батарею, то дано звідтіля сильний залп з гармат, вельми вдало наведених на судна, з яких багато розбито і пошкоджено, а решта, обтяжені будучи людьми, що навалились в них з розбитих суден, стали приставати безладно до берегів. Хмельницький по першому з гармат пострілу вийшов зі всім своїм військом із байраків і вдарив по флангах і в тил військ Польських, що не очікували такого нападу. Битва була тяжка і кривава. Хмельницький, врізавшись зі своїми військами в середину Польських, перемішав їх і відняв всю артилерію ворожу, а опісля, вражаючи недруга своїми пострілами та списами, супроти яких Поляки завжди трусяться і вистояти не годні, загнав їх поміж містом і Дніпром у вузьке місце і тамо простих драгунів і жовнірів Польських винищив упень, а урядників їхніх і всіх реєстрових Козаків змусив покласти зброю і здатися в полон; і тих урядників зосталось сорок три чоловіка, а в тому числі і Гетьман Потоцький.

Після винищення Хмельницьким Польських військ кинувся він до реєстрових Козаків, які припливли з Барабашем на флотилії; він застав їх на березі Дніпра, влаштованих до оборони. Хмельницький, не нападаючи на них, звелів виставити супроти них біле хрещате знамено з гаслом: «Мир Християнству». Згодом запросив до себе під знамено всіх старшин і багатьох Козаків, які відклали від себе зброю, і так казав їм: «Помисліть, брати і друзі, помисліть і розсудіть, супроти кого ви озброїлись і за кого хочете у бій з нами вступати і кров свою і нашу марне проливати? Я і товариство, котре мене оточує, є єдинокровна і єдиновірна ваша братія; інтереси й користі наші одні суть з користями і потребами вашими. Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону

вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх. Пощо ж нам, браття, бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й по власній землі своїй? Поляки, котрі озброїли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам, та й що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм? Предки наші, відомі всьому світові Слов'яни, або Сармати і Руси, об'єднавшись з Литовцями і Поляками по добрій волі і заради обопільної оборони від чужоплемінних, прийшли до них з власною своєю природною землею, зі своїми містами і селами і своїми навіть законами і з усім для життя потрібним. Поляки нічого їм і нам не давали ні на жоден пенязь, а заслуги наші й предків наших, сподіяні Полякам в обороні і поширенні Королівства їхнього, відомі суть цілій Європі та Азії; та й самі Поляки хроніками своїми очевидно теє доводять. Але пролита за них кров наша і винищені на ратних полях тисячі і тьма воїв наших нагороджуються од Поляків самим презирством, гвалтуванням і всіх родів тиранствами. І коли ви, о брати наші і друзі, коли не бачите приниження свого від Поляків і не чуєте ганебних титулів, наданих вам од них, себто титулів хлопа і Схизматика, то згадайте принаймні недавні жертви предків ваших і братії вашої, зраджених підступністю та запроданством і закатованих Поляками найнечуванішим варварством. Згадайте, кажу, спалених живцем в мідному бикові Гетьмана Наливайка, Полковника Лободу та інших; згадайте обдерті і відтяті голови Гетьмана Павлюги, Обозного Гремича та інших; згадайте, нарешті, Гетьмана Остряницю, Обозного Сурмила, Полковників Недригайла, Боюна і Риндича, котрих колесували і живим жили витягали, а премногих з ними старшин ваших живих же на палі наткнули та іншими найлютішими муками життя позбавили. Не забувайте, братіє, і тих безневинних немовлят ваших, яких Поляки на ґратах смажили та в казанах варили. Всі тії стратотерпці замучені за вітчизну свою, за свободу і за віру батьків своїх, зневажену і оплюгавлену Поляками в очах ваших. І тії мученики, що безвинно потерпіли, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї».

Ледве завершив Хмельницький слово своє, постало заворушення у війську і зчинився гамір, яко дух бурхливий; всі стали кидати зброю і волати: «Готові вмерти за вітчизну і віру православну! Повелівай нами, Хмельницький, повелівай і провадь нас, куди честь і обов'язок наш кличуть. Помстимось за мучеників наших і за паплюження віри нашої або помремо зі славою! Хай не побачимо більше ганьби нашої, не почуємо стогону потомства нашого! Одне, нас тепер непокоїть лише, що ми клялися перед Богом і вчинили присягу на Євангелії про вірне послушення Барабашеві, сьому ворогові вітчизни і зрадникові нашому!» «Вимушені клятви непосутні, — відповів Хмельницький, — і Бог всевидящий оберне їх на голову того, хто їх примушував і закликав ім'я його всеє. Закони божественні, природні і громадські завше такі клятви скасовують; і ви од них вільні; а більше всіх присяг ви зобов'язані своїй вітчизні — самою природою; і вірі святій, Символом її, що ви його сповідаєте. Про це змагайтесь і за це обстоюйте, а понад сі жертви нічого від вас не потребується».

Козаки, втішені речами Хмельницького, кинулись шукати Барабаша, аби віддати його на суд війська, і знайшли його, схованого в одному байдаку; але як виведений був з байдака на берег, вирвавшись з рук Козацьких, кинувся він стрімголов у ріку і втопився; а Козаки тоді загукали: «І загинув нечестивий! Нехай же загине і пам'ять його з шумом!»

Хмельницький, об'єднавши Барабашеві війська зі своїми, проголошений і затверджений був од них Гетьманом Малоросійським Жовтня 1-го дня року 1647-го, і першою турботою його було поновити і влаштувати полки реєстрові на давній основі за планами Гетьмана Ружинського і розставити їх на кантонір - квартири в Черкасах, Чигирині та Умані з їх округами, звідкіль Поляки та Жиди задалегідь вивтікали до границь Польських; а в полки Малоросійські щоденно приходили мові війська з Малоросії, і тут вони формувалися і озброювалися. А тим часом Гетьман Хмельницький відправив полонених урядників Польських і самого їхнього Гетьмана Потоцького в Крим до Хана Іслам-Гірея, даруючи їх Ханові для одержання надійного і вигідного за них викупу. Просив він при тому Хана про укладення з ним союзу супроти Поляків, нагадуючи про колишні союзи і послуги Гетьманів Гулака і Півторакожуха з військами Малоросійськими, для Криму зроблені, і пояснюючи, поміж іншим, що нітрохи Поляків та військ їхніх не боїться, а лише небезпечні для нього самі їхні підкупи і підступство, якими вони багатьох Гетьманів і старшин Малоросійських зрадницьки до себе заманили і перемучили і нині тією самою зброєю загрожують діяти, оголосивши в народі значну суму червінців за його зраду і запродавство, котрі в партизанствах та фракціях суть звичайні.

Хан Іслам-Гірей, подякувавши Хмельницькому за такий добрий дарунок, відмовився, однак, від союзу його з ним і з Малоросією, виставляючи непоборними причинами тому мирне становище Султана, його Імператора, з Польщею і свару Султанську з могутніми сусідніми державами Європейськими і Азіатськими, у яку і Татарські війська неодмінно будуть задіяні. А радив би Хмельницькому прийняти до себе за гвардію друга свого Мурзу Тугай-бея з його ордою числом в чотири тисячі; але й то під виглядом найму, на що сей Мурза має виключне право або особливий привілей, а він за поведінку та вірність Мурзи і за війська його ручається і відповідає, обіцяючи в усьому іншому бути безсумнівним Хмельницькому приятелем та опікуном, бо спробував не раз непостійність Поляків і знає досконало підступний їхній характер, за що поклявся він собі бути вічним їм недругом. Хмельницький, будучи добрий політик в ділах міністерських, того тільки і прагнув, аби звідати помисли Ханські стосовно Поляків, а кореспонденція його з ним для того розпочата, щоб попередньо прихилити Хана на свій бік, попереджуючи Поляків, про котрих він знав, що не забудуть подарунками своїми та обіцянками прихилити Хана на свій бік, щоб він, у разі потреби, зробив військами своїми диверсію в Малоросію. Отож, приставши Хмельницький на Ханські пропозиції, послав у Крим сина свого Тимофія, аби уклав угоду з Тугай-Беєм і перебував з таємними дорученнями при дворі Ханському в характері міністра.

Гетьман Хмельницький, ратоборствуючи цілую зиму на Поляків, послав на них загопи військ своїх в усі поселення Малоросійські, що лежали позаду його позицій, і очистив од них та од Жидівства ту частину Малоросії по самий Київ і Канів. Тії із них, хто сторожив начальство і митниці, були винищені до ноги, а майно їхнє та озброєння відібрані на військо. Найзначніше ж шляхетство Польське, себто їхні вельможі, як от Князь Вишневецький, Яблонський, воєвода Кисіль та багато інших, що мешкали в Малоросійських містах та містечках, колишніх рангових Гетьманських та старшинських, а опісля захоплених ними свавільно і привласнених собі навечно, за поданням начебто Сенату і Речі Посполитої, якими вони цілковито володіли, а саме: в Лубнах, Золотоноші, Трахтемирові та інших, випроваджено з честю з городів оних, зваживши, що деякі з них були Руської породи і навернулися за перших переслідувань до Католицтва і Поляцтва; а інші, будучи в чинах і на посадах Малоросійських, управляли народом і посадами розсудливо і лагідно. І таким всім жодної кривди не вчинено, а лише за привласнення неправильним чином Малоросійських маєтків стягнена з них контрибуція грішми, кіньми, військовим спорядженням та хлібом, і все те вжито на військо. Також і Жидове, визнані народом у доброму поведженні і не вредними, а корисними у співжитті, викупились ціною срібла та речами, для війська потрібними, і відпущені за границю без озлоблення.

На початку 1648 року мав Хмельницький готового при собі війська, добре озброєного, сорок три тисячі сімсот двадцять чоловік, і в тому числі реєстрових Козаків 35 тисяч, охочекомонних, або волонтерів, 4 900 та Запорозьких Козаків 3 820 чоловік. З першого квітня того року, звідавши він, що Коронний Гетьман Павло Потоцький з численною Польською армією, зібравшись під Кам'янцем Подільським, іде вниз рікою Дністром до Уманщини, виступив супроти нього з двадцятьма п'ятьма тисячами війська, залишивши решту в міцному становищі над рікою Буг резервним корпусом. І, йдучи вниз рікою Ягорликом, вислав проти армії Польської декілька партій легких військ і наказав їм, нападаючи на авангард Польський, відходити від нього скоропоспішно, вдаючи, що вони їх лякаються, і всі війська Козацькі від того тікають до кордонів Татарських. А тим часом повернувся Хмельницький з усім військом у степ до Жовтих Вод, де, укріпивши на узвишші обоз свій окопами та важкою артилерією і полишивши в ньому трохи піхоти з в'ючними кіньми, вилаштуваними натомість кінноти, заховався вночі осторонь обозу за очерети та балки тамтешні. Гетьман Потоцький з військами Польськими, женучи перед собою загони Хмельницького, наткнувся на обоз Козацький, за котрий загони того поховалися, і, замріявшись, що все од нього тікає і ховається, без певного розміркування та приготування, не укріпивши навіть обозу свого, повів одразу атаку на табір Козацький. Учинена з обох боків стрілянина з гармат та мушкетів вчинила чимало грому та тріскотняви, а дим, що з того піднявся, затьмарив обрій і покритив войовників. Хмельницький в той самий час з усім військом вийшов зі схованки і, пройшовши обозами Польськими до самого тилу їхніх військ, ударив на них з усією несподіваністю і, зробивши перший, дуже поцільний постріл з гармат та мушкетів, напустився згодом списами. Поляки, щойно дізнавшись про напад ворога, почали на нього обертатися, але вже ним переможені і змішані були. Убивство вчинено жорстоке і повсюдне. Поляки, одстрілявшись на обоз Козацький, не встигли зібратись з новими набоями, захищалися самими шаблями; та шаблі супроти списів — оборона вельми слабка, і Козаки перекололи ними Поляків понад дванадцять тисяч, а серед них убиті Сенаторські діти: Шембек і Сапіга і багато Полковників та інших значних людей. Закінчилось тим, що вони розбіглися у великому безладді світ за очі, полишивши обоз свій зі всіма обладнаннями і запасами на здобич Козаків. На погоні схоплено в полон чиновників Польських сорок дев'ять чоловік, а серед них сам Гетьман Потоцький. Битва ця відбувалася Квітня 8-го, в день Суботній, і Хмельницький, відправивши на місці вдячний Богові молебень за таку славу над недругом звияту, поховав мерців своїх і Польських, а живих Бранців польських і Гетьмана їхнього Потоцького вислав як Новий дарунок Ханові Кримському, від якого отримав вдячний адрес із запевненням про незмінну дружбу його до Хмельницького і до всієї нації Малоросійської і з обнадіюванням про готовність свою на їхню допомогу на випадок потреби і як скоро з'явиться до того можливість.

Гетьман Хмельницький, вирушивши од Жовтих Вод, поспішив з військами Козацькими до міста Кам'янця-Подільського, котрий вважався нарівні з Кодаком непереможною у Поляків твердиною і був гніздом, або збірним пунктом для військ Польських, що висилалися на Малоросію. Резервному корпусу своєму, що був під командою Писаря Генерального Максима Кривоноса, велів іти з правого боку армії — над рікою Бугом. Наближаючись до Кам'янця, застав там Хмельницький нового Гетьмана Калиновського зі свіжими Польськими військами, що розташувався під батареями фортеці. Він влаштував і укріпив табір свій на видноті у ворога і впродовж перших днів робив об'їзди і огляд табору Польського і фортеці з легкими з обох боків перестрілками; а 16-го числа Травня, удосвіта повів Хмельницький атаку на табір Польський з боку фортеці, під яку ще з опівночі підповзла з долішнього боку значна частина його піхоти з самими мушкетами та списами. І коли з боку Козацького почалася на табір Польський сильна стрілянина з гармат та мушкетів і вчинено зумисне великий гвалт од війська, то в ту саму пору піхота Козацька, вискочивши заздалегідь і відкривши собі проходи у фортеці за водою, вдерлася через них всередину фортеці. Гарнізон тамошній, не очікуючи ніколи з того місця нападу, як з боку неприступного і самою

натурою, себто кам'яною стелею, укріпленого, обернувшись до того місця спиною, оглядав уважно бій, що точився внизу за фортецею, а Козаки, напавши на нього зненацька в тил, повалили більшість солдатів гарнізонних списками долу, а решта з них хоча і обернулися на ворога і почали боронитися, але вже було пізно, і все перемішалось, і вони винищені Козаками всі до єдиного. Отож, очистивши Козаки фортецю тую від гарнізону, обернули з батарей гармати на табір Польський і вчинили в ньому ядрами і картечами велику руйнацію. Поляки, відчувши загибель свою з тої фортеці, котру вважали своїм захистом, були здивовані і вражені і почали в повному безладді тікати з табору; а Хмельницький, зауваживши вдалі дії піхоти своєї з фортеці і втечу Поляків з їхнього табору, наступив на нього всією потугою і, зайнявши його з малим спротивом, погнався кіннотою своєю за втеклими Поляками, з котрих небагато врятувалось втечею, а решту вбито, і табір дістався у здобич переможцям з численною артилерією і всілякими запасами. При похованні обосторонніх убитих нараховано тіл Польських у фортеці і поза нею 12 713, а Козацьких лише 377, і сія велика нерівність приписується вдалому здобуттю фортеці і табору зі слабким спротивом від Поляків та їхньому недбальству.

У Кам'янці-Подільському залишив Хмельницький достатній гарнізон Козацький і, розкомандировавши звідтіля чимало корпусів і деташаментів на всю Малоросію, суміжну з рубежами Польськими та Литовськими, звелів начальникам тих команд виганяти і винищувати Поляків і жидів, де вони ними знайдені будуть, а паче стежити за рухом військ Польських і Литовських всередині їхніх земель і їх відбивати при границях, а йому давати про те знати для підпомоги. І тії деташировані були: Обозний Генеральний Носач і Полковник Дорошенко в Галичину і Князівство Острозьке; Писар Генеральний Кривоніс і Полковник Лукаш Шаблюка через Київ до міста Слуцька і ріки Случі; а Осавул Генеральний Родак і Полковники Остап Нестелій та Федір Богун до ріки Прип'яті і далі в Литву; Хорунжий Генеральний Буйніс і Полковники охочекомонні Яків Гладкий і Кіндрат Худорбай — за Чернігів, у Полісся та Сіверію; а сам Хмельницький з головним військом, переходячи Малоросію серединою, спинився під містом Білою Церквою і звідтіля 28 травня розіслав у Малоросію прокламацію свою, або універсал, наступного змісту: «Зіновій-Богдан Хмельницький, Гетьман славного війська Реєстрового і Запорозького і всієї по обох сторонах Дніпра сушої України Малоросійської, вам усім, Малоросійським по обох сторонах ріки Дніпра, Шляхетним і Посполитим, більшого чи меншого чину людям, а особливо шляхетно уродженим Козакам, Істій братії нашій, сим універсалом нашим ознаймуємо, що не без причин наших слухних мусильсьмо зачати війну і підняти зброю нашу на Поляків, через котру що ся, при всесильній допомозі Божеській, на Жовтій Воді Априля 8-го, а згодом під Кам'янцем Мая 16-го над ними, Поляками, стало, то всім Вам уже досконало єсть відомо. Тепер же, по двох тих над Поляками нерівних битвах наших, скоро стало відомо, що вони, тим нещастям своїм розгнівані і розлютовані бувши, не лише самі Панове і Княжата коло Вісли і за Віслою многі на нас стягають і гуртують війська, але і самого найяснішого Короля свого Владислава, Пана нашого милостивого і отця ласкавого, на нас підмовляють, підбурюють, аби з усіма силами своїми прийшовши в Україну нашу Малоросійську, латво нас вогнем і мечем завоювали і, мешкання наше сплюндрувавши, зруйнували і в порох і попіл обернули, а самих нас вибили, інших же в немилосердну неволю забрали і на інші найвіддаленіші за Віслу місця випровадили, славу нашу не лише в частині світу Європейського справедливо славлену, але і в одлеглих за морем Чорним країнах Азіатських доволі народам тамошнім відому, скасували і поглинули. Постає вилисьмо в намірі нашому не супроти Короля, Пана нашого милостивого, а супроти Поляків гордих, за нізачо маючих його Королівські високоповажні привілеї, нам, Козакам, і всім взагалі Малоросіянам дані, права і вольності наші стародавні, при нас заховані і укріплені, мужнім і безстрашним, при помочі Божій, стати серцем і зброєю. Для цього, прибувши од Кам'янця і станувши обозом нашим військовим тут, під Білою Церквою, пишемо до вас сей універсал, через котрий закликаємо і заохочуємо вас всіх, Малоросіян, братію нашу, до нас, до компанії воєнної, а

теє прикладаємо і сповіщаємо, що вони. Поляки, подлуг їх же хронікерів Польських свідчення, од нас, Савроматів і Русів уродившись і пішовши і заєдно спочатку з самовласною братією нашою, Савроматами й Русами, будши, а неситої слави і багатства душевредного собі шукаючи, од сопребування і інше найменування, еже єсть Ляхи й Поляки, собі учинивши і за Віслу заволікшись, на чужих грушах і землях, там, між знаменитими ріками Одрою і Віслою засіли; багатьом околичним землям і панствам Німецьким і іншим західнім і північним пошкодивши і держави їхні з людськими оселями завоювавши і розбійницьким чином минулих тих стародавніх віків утрутивши і укривши собі, заволоділи. Згодом, доки сплигло чимало часу, в оселях своїх понад Віслою, на просторих тамошніх чужих землях розплодившись і примножившись, а приреченими людськими шкодами і здирствами недоволені будши, повстали даремно і безсовісно, яко же колись Каїн на Авеля, на Русів, альбо Савроматів, власну з древніх часів природжену братію свою, і за проводом Короля свого Казимира Великого, уже їм сього імені Третього, року од, Рождества Христового 1333 альбо 1339 злаща змалілим і зубожілим тоді Київським і Острозьким і іншим справжнім Руським Князям нашим, завоювавши їх своєю неситістю, привлащали і підкорили істинні і прадавніх часів землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші, Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої їмущі, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку. І не лише в згаданих землях і провінціях наших Руських славне ім'я наше Козацьке скасували, але, що найгірше і найжалобніше, всіх тих, братію нашу, Роксолянів, у невільниче підданське ярмо запрягши, од віри батьківської Православної, душеспасенної Греко-російської відторгнули і до погубної Унії і Римського заблудження силою, гвалтом і многими над совістю Християнською муками і тиранством привабили і приневолили, всіх перших Князів та Королів своїх Польських, що благочестя наше Греко-російське зберігали і утвердили, привілеї і мандати знехтувавши, знищивши зовсім супроти політики шляхетської і доброї совісті, їх скасували. Та коли і того душевредного, що в погибель тягне, Схизматичного їхнього неситого вчинку (єже благочестя святе на Унію обернули і честь Козацьку в нечестя та незнання перетворили) замало було для їхньої заздрості і гордості, то, нарешті, положилися були, мимо волі Королівської, Пана нашого милостивого, і з самих крайніх і останніх, від Піль Диких сущих, а саме: Чигирин, Трахтемирова, Переяслава, Полтави та інших многих міст і сіл, по обох сторонах ріки Дніпра зостаючих, України Малоросійської власної, предковичної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського Князя Володимира Київського, котрий святим хрещенням Русь просвітив, благочестям правдивим і непорушним сяючих найзначніших людей і Козаків, вигубити і викоренити; а самим поспольством, альбо посполитим народом нашим, заволодівши, і не лише в ярмо невільниче їх запрягти, але, по своїй безбожній волі, і душевредну правилам священним і святих отець наших противну прийняти Унію, чого уже певні були знаки і документи, коли не лише многих Козаків і міщан, братію нашу, пси дозорці Лядські поїли і коли плітками фальшиве панам своїм оскаржували, і на згубу голів їх приправили, і добрами та маєтками їхніми заволоділи, що і мені, Хмельницькому, од нецнотливого сина і брехуна Чаплинського, дозорці Чигиринського, прийшлося було терпіти і голову позбути; але і віру нашу Православну завжди лаяли і безчестили, священників наших благочестивих з будь-якої, хоч найдрібнішої, причини ганьблячи, лаючи, побиваючи, розкривавляючи, волосся і бороди видирали і утинали. Які ж вам самим всім Малоросіянам од них, Поляків і Жидів, їхніх орендаторів і улюблених факторів, по сей час являлися кривди, тяготи, озлоблення та руйнації, тут ми тих не іменуємо, поневаж ви самі про них відаєте і пам'ятаєте. Теє лише тут вам нагадуєм, аж до якої прийшли були єсте неволі у Поляків, що двом або трьом, які у місті на вулиці або в домі своєму зійшлися, заборонено і не вільно було вам з собою перемовитись і про потреби свої господарські побесідувати, без чого акти Християнські і весільні бути не можуть. І що Бог Творець дав людині уста на глаголання, тії Поляки строгими указами

своїми боронили, і німувати над політику і всьогосвітні звичаї вам було наказано. Який то незносний тягар і вуст замикання поневаж милість Божа всемогутня благословила і помогла нам зброєю нашою воєнною одсікти і відімкнути, звитягою уславленою в двох вищеречених перемогах над Поляками, супостатами нашими. Тоді нехай буде повсякчас хвалене і возвищуване ім'я Його Божестьке, яко не занехаяв зітхання безустників і сліз ваших, через Поляків пролитих і проливаних! А що ми нинішню з Поляками учинили війну без відома і ради вашої всенародної, за теє ви нас не жахайтеся! Бо ж ми вчинили так для ліпшої користі вашої і нашої, навчившись обережності і кращого військового керування з прикладу попередніх братій наших, що під Кумейками і в гирлі ріки Тясмину з Поляками у недавно минутих часах війну мали і що поневаж перед війною своєю універсалами своїми, до вас на всю Україну засланими, повідомили Поляків про свій противний їм намір. Тоді, тим повідомленням попереджені, Поляки, як і належало запобігти лихові своєму, приготувались і на подолання їх військ Козацьких приспособились. І ми теж такого нещасливого випадку втрималися аж по сюю пору із цим універсалом про розпочате з Поляками діло воєнне повідомленням нашим. А тепер, як відати вам, всім взагалі Малоросіянам, про те сповіщаємо, так і до компанії воєнної на прийдешне з ними ж, Поляками, діло воєнне вас викликаємо і заохочуємо. Кому мила віра благочестива, од Поляків на Унію перетворена, кому з вас люба цілість вітчизни нашої, України Малоросійської, і честь ваша шляхетська, од Поляків знищувана, вельми зневажена, топтана й лаяна, той всяк не як виродок, але як зичливий і люб'язний син вітчизни своєї, по вислухуванню сего універсального ознаймення нашого до нас у табір під Білу Церкву на добрих конях і зі справною зброєю неодкладно і спільно з нами, прикладом старовічних, валечних і многим народам в околичних краях славних предків своїх, стануть мужньо і небоязко, при всемогутній допомозі Божій, супроти Поляків, своїх грабівників, злобителів і супостатів, рачить. Бо ж коли не звелите допомогти нам в даній воєнній кампанії, то знайте ж, як Поляки нас подолають, певне, і вас всіх, Малоросіян, без жодного браку і респекту, подлуг давнього злого наміру свого, не лише вогнем і мечем зруйнують і спустошать, але і всеконечним віри нашої благочестивої і святої викоріненням та наругою рештки ваші і чад ваших в полон загорнуть і в неодмінну довічної неволі вберуть одежу. Краще тоді і благокорисніше нам за віру Святу Православну і за цілість вітчизни на плацу воєнному, од зброї бойової полягти, аніж в домах своїх, яко невістюхам, побієнними бути. Коли ж бо помремо за благочестиву віру нашу, то не лише слава і відвага наша лицарська у всіх Європейських та інших краях, далеких землях славно пролунає, але й уповання наше, еж за благочестя вмерти, буде безсмертя сповнене і мученицькими вінцями од Бога вінчане. Не бійтеся тоді, вашмосці, братіє наша, шляхетно уроджена Малоросійська, Поляків, хоча б і найчисленніші були їхні війська! Але взірцем славних і великих Русів, предків своїх, при своїй правді, за благочестя святе, за цілість вітчизни і за полomanня колишніх прав і вольностей своїх станьте спільно з нами супроти тих своїх кривдників і руїників, з несумнівною надією своєю од бід нинішніх визволення і всемогучої благодаті Божої, в прийдешньому випадку воєнному, на супостатів наших допомогу нам створити готової, якої то благодаті Божественної уже і суть знаки, *перше*: дворазова вище пойменована звитяга над Поляками; *друге*: щирая прихильність всього війська низового Запорозького на поміч нашу напоготові зостаючого, крім того, що вже при нас єсть тисяч три з лишком; *третє*: найясніший Хан Кримський з всіма ордами допомагати нам у потребі готов єсть на Поляків, при котрому, для ліпшої певності, і сина старшого Тимоша резидувати ми залишили, і тепер готової за його Ханської милості доброї і воєнної орди Кримської йде до нас тисяч з чотири із паном Тугай-Беєм, мурзою значним; *четверте*: і Козаків реєстрових, братії нашої, п'ятнадцять тисяч, що од Гетьмана Коронного з Барабашем Полковником і з Німцями при Гетьманичу виправлені були в суднах водних і румом проти нас, і біля Кодака оддавши Барабаша, недруга вітчизняного, а підхлібника Лядського, Дніпровим глибинам, до нас пристало і воєнній в обох разях експедиції значно допомогло нам, слушно тую присягу зламавши, котру на вірність Гетьманом Коронним у

Черкасах перед сіданням у судна водні під зброєю Лядською, яко невільники і полонені, було змушене виконати, коли самі Поляки до зламання тої присяги суть виною і початком, самі перші поламавши, мимо волі Королівської, права і вольності стародавні Козацькі і Малоросійські і присягу свою на приязнь при нерушимості цілій давніх прав і вольностей, Козакам і всім Малоросіянам навзаєм учинену; *н'яте*: із власних їм людей три тисячі драгунії, перед Кодацькою битвою в передній сторожі бувшої, вірність і присягу свою зламала і, Гетьманів Коронних полишивши, до нас добровільно прилучилася, так для того, що була покривдженою в своїх заслугах, яко ж і задля того, що розуміла ненависть і злобу Гетьманів своїх Коронних і всіх панів Польських, до всіх нас, Малоросіян, суцю і на всеконечне наше і віри нашої Православної викорінення і вигублення великим гнівом подвигнену, воліли краще йти за нами, Малоросіянами, при правді й істині суцях, що права і вольності свої обстоювали, ніж за своїми Поляками, що несправедно на викорінення наше повстали, пихатою люттю розпалювані; *шосте*: і для того ласка Божа і поміч Його всесильна при нас бути може, що по кривдах наших почали війну сю з Поляками не без відома і дозволу пана нашого найяснішої Королівської Величності Владислава Четвертого, котрий року 1633-го, в пору своєї щасливої коронації, бувшим і нам при оній з Барабашем та іншими знатними війська Малоросійського товаришами, прикладом попередніх найясніших Князів і Королів Польських, антецесорів своїх, усі наші військові і Малоросійські давні права й вольності, при особливому утвердженню віри нашої Православної, новим своїм на пергаменті краснописаним Королівським підписом власної руки і при завісистой коронній печаті, ствердивши привілеєм, відправив нас, яко отець ласкавий, ударувавши кожного значними дарунками. А при відправі нашій, що на самоті відбувалася, усно Його Величність до нас проказав: «Абисьмо по-давньому Гетьмана собі постановили і при своїх правах та вольностях кріпко стояли, не піддаючи їх Полякам у зневагу, щитячись Його Королівськими та Іншими давніми привілеями. А якби панове Польські або дозорці тих привілеїв не слухали, то маєте, каже Його Королівська Величність, мушкет і шаблю при боці: тими просто можете боронити свої од Поляків порушувані права й вольності!» Після чого в кілька літ, коли безперестану вчинялись Поляками злобними біди і крайні здирства, тоді знову ми всі з Барабашем суплікувалисьмо про те через особливих послів наших до Його Королівської Величності Владислава, Пана свого милостивого, котрий, при одправі їх, яко словесно, так і приватним листом своїм Королівським до Барабаша і до всіх нас, Козаків, тес ж своє Королівське, давніше нам самим мовлене ж, що на оборону прав маємо мушкет і шаблю, потвердив і повторив слово. Але поневаж Барабаш Полковник, недруг і недоброзичливець отчизни нашої, яко таке милостиве Королівське слово і дозвіл, так і привілей його таїв без жодної користі Малоросійської, заховував у себе, не стараючись про необрання Гетьмана Козацького, про звільнення від кривд Лядських всього народу Малоросійського, тоди я, Хмельницький, взявши Господа Бога на допомогу і відібравши штучним чином у Барабаша привілеї Королівські, мусилем сіє воєнне з Поляками зачати діло, на яке Його Королівської Величності самої превисокої війною на нас рушення ніколи не сподіваємось, так для того, що зачалисьмо сію війну з Поляками за дозволом Його Королівським, яко й для того, що Поляки, легковажачи Його Королівську превисоку персону, мандатів і наказів Його не слухали і безнастанні Малоросії утиски накладали. А коли Король, котрий військові всьому є головою, сам у війську Польському супроти нас не піде, то панів Польських і їхнього велезібраного війська, яко тіла, альбо ока без голови, найменше устрашитися не хочемо. Бо, коли ветхий Рим, який усіх Європейських городів матір'ю назватися може, многими Панствами й монархіями володів і з шестисот сорока і п'яти тисяч війська свого колись пишавсь, з давніх тих віків далеко менших супроти згаданої войовничої потуги Римської валечних Русів з Русії, від помор'я Балтицького, альбо Німецького, зібраних за проводом Князя їхнього, коли був узятий і чотирнадцять літ ним володіли, то тепер нам гвалтом тих старожитних Русів, предків наших, хто може заборонити діяльності військової і применшити одваги лицарської? Що вам, братії нашій, взагалі всім Малоросіянам, запропонувавши і на

обміркування здорове подавши, поспіх Ваш до нас в обоз під Білу Церкву старанно і пильно жадаємо і їм же упріме зичимо од Господа Бога здоров'я і щасливого в усьому дізнати поведження! Дано в обозі нашому під Білою Церквою року 1648-го, місяця Мая 28 дня».

Од відряджених Гетьманом Хмельницьким корпусних його керівників одержані ним під Білою Церквою донесення: перше — од Писаря Генерального Кривоноса, що Гетьман Польський Калиновський, котрий втік був з-під Кам'янця-Подільського, зібрав нову армію з Польських та Литовських військ, пробирається з ними на Поділля і, за словами спійманих «язиків», переправився вже через ріку Случ; друге — від Осавула Генерального Родака, що він, довідавшись над рікою Прип'яттю про похід Князя Литовського Радзивілла з військами тамошніми до Сіверії, вирушив услід за ним зі своїм корпусом і застав його побіля містечка Городні, де святкував він звиягу свою над Хорунжим Буйносом і Полковниками Гладким і Худорбаєм, з яких Буйніс, Гладкий і Осавул Полковий Подобай з багатьма Козаками були вбиті, і в'юки їхні з запасами та артилерією дістались ворогові, яко здобич, а Полковник Худорбай з рештою війська приєднався до нього, Родака, зустрівши його на Гомельщині. Саме тому Осавул Родак, з незвичайною поспішністю наблизившись до табору Радзивілла і через роз'їжджі партії свої і спійманих «язиків» звідавши, що війська Радзивіллової, напоєні перемогою своєю, стоять безжурно і без усілякої остороги і приготувань відпочивають у таборі, а місцями і бенкетують, напав на них усіма військами своїми, вийшовши несподівано із-за лісу, і першим порухом одігнав кіннотою своєю всіх ворожих коней, що були на пасовищі, а спішеними Козаками зробивши постріл з гармат та мушкетів по табору, напустив їх із списками на війська Литовські, які, будучи напівголими та незброєними, кидалися з місця на місце і хапалися то за одіж, то за зброю. Одначе Козаки, не давши їм оговтатись і вишикуватись, усіх їх перекололи та перебили, а врятувались лише ті, що розбіглися по лісах, і командир їхній, Князь Радзивілл, що перехопився з ліпшою, одначе нечисленною кіннотою за річку і також в лісах заховався. Великий табір Радзивіллів, його пречудові екіпажі з сервізами та буфетами і обоз військовий з усіма запасами та артилерією дістались як здобич Козакам і їх збагатили, а дрібною зброєю та кіньми наділили багато тисяч нових воїнів, і корпус Родаків з Худорбаєм вирушив до Новгород-Сіверського для подальших пошуків за Поляками та Жидами.

На рапорт писаря Кривоноса наказав йому Хмельницький, вертаючись зі своїм корпусом на Поділля, триматися осторонь правого флангу ворожої армії і дати знати від себе Обозному Носачеві, щоб він з Галичини поспішав до нього на зближення, а сам Хмельницький із військом, що при ньому було, виступивши від Білої Церкви, направив похід свій до міста Корсуня і, оминувши його, дістав вістку про наближення армії Польської. А тому-то, zostавивши Хмельницький обоз свій при Корсуні, розташував піхоту з важкою артилерією по садках та пасіках міських і відправив уночі легку команду до писаря Кривоноса, щоб він, наближаючись до армії Польської і нічого з нею не починаючи, очікував перших пострілів з гармат з боку міста і тоді б наступав у тил ворога. І по цьому розпорядженню двадцять сьомого червня в п'ятницю виступив Хмельницький з самою кіннотою супроти ворога. Поляки, довідавшись дорогою, що війська Козацькі розійшлися багатьма корпусами в різні боки, і сподіваючись застати і атакувати Хмельницького, що ховався в Корсуні з малими силами, квапилися на нього напасти. Хмельницький, зустрівши ворога своєю кіннотою, почав з ним перестрілку і, витворюючи перед ним коло звичайним маяком, подався при тому назад, вдаючи, що тікає він до міста. Поляки, з усім запалом налягаючи на кінноту Козацьку, не озираючись по сторонах, найшли самою серединою, або центром своїм, на піхоту Козацьку, приховану садами та окопами з городів. Учинений від піхоти несподіваний і надто близький постріл з гармат і мушкетів повалив великі купи Поляків у самій їхній середині, а повторювані постріли зовсім їх перемішали та перекинули; піхота, яка вийшла з окопів, довершила поразку їхню своїми списками, і вони побігли в повному безладді, полишивши на місці всю артилерію з її обладунками. При втечі зустрів Поляків Кривоніс зі своїм корпусом; і коли він перетяв їм дорогу і розпочав по них

стрілянину з гармат та мушкетів, то Хмельницький, наздогнавши їх своєю кіннотою, вчинив те саме з тилу, і Поляки були остаточно розбиті і розсіяні так, що врятувалися з них лише ті, що розбіглися прудкішими кіньми поодинокі на всі сторони. Обози їхні, артилерія і всі запаси дісталися як здобич Козакам, а побитих Поляків при похованні нараховано понад одинадцять тисяч. Але гетьман їхній Калиновський з малим числом штату свого врятувався втечею, і коли доганяв його Козак і вже доторкав списом його в спину, то він, кинувши на землю гаманця з грішми і золотого годинника, тим біди спекався.

Од Корсуня був висланий Хмельницьким Писар Кривоніс з корпусом своїм на місто Бар, в якому, за донесеннями, зібралось чимало Поляків та Жидів, які збіглися з Волині та Поділля. Він, досягнувши цього міста, знайшов його в оборонному стані, з достатнім гарнізоном. Перший замах Кривоніса на місто відбито було гарнізоном і міщанами з великою втратою людей з обох сторін. Кривоніс, не маючи при собі достатньо артилерії задля формальної облоги міста, вдався до хитрощів: за одну ніч призапасивши чималенько соломи та сіна, звелів усе те перев'язати в кулі і, змочивши частину їх водою, накидати повні рови з однієї сторони міста, а опісля все те запалив. Витворений мокрою соломкою і сіном великий дим натурально оповив одну сторону міста і валів міських, що була за вітром. На це місце приготовлена була піхота з драбинами та полудрабками для штурму валів міських, і як народ і гарнізон міський зібрались на місце пожежі для оборони будівель і в очікуванні сюди ворога, то з боку Козацького учинено гарматну стрільбу на самий вогонь; а під шум поповзла піхота Козацька на вали міські в тому місці, де на них більше діяла темрява від диму, і, ввійшовши до міста, відбили одну найближчу до них міську браму, в котру також ввійшла піхота з артилерією, і всіма цими силами вчинено на міщан і гарнізон жорстокий і несподіваний напад з флангу і з тилу. Вони, опісля недовгого спротиву будучи збиті і розпорошені, повтікали — одні з гарнізоном в замок, а інші поховались по домах. Піхота, переслідуючи втікачів, увійшла слідом за ними до замку і ним заволоділа; і тоді вчинено у місті і замку жахливу різанину, особливо над Жидами та їхніми родинами, з яких не зосталося жодного в живих, і викинуто з міста і зарито в одному байраку мерців їхніх близько 15 000. Поляків перебито самих військових та лихих начальників народних, решту помилено і випущено до Польщі; місто пограбовано і залишено під управою тамошніх Руських мешканців з Козацьким гарнізоном.

Од Осаула Генерального Родака 13-го числа Червня одержано Хмельницьким вістку з Сіверії, що він, очистивши, від Поляків та Жидів Чернігів з околею і всю Стародубщину з містом Стародубом, поспішав з корпусом своїм до Новгород-Сіверського, де за вістками, які до нього дійшли, зібралось чимало Поляків та їхнього війська, відрізаного тим корпусом од Литви, Смоленщини та Білорусії. По дорозі перестрів його біля Грем'яча Хорунжий Новгородського повіту Фесько Харкевич і 110 старих реєстрових того повіту Козаків, уже відставних, і розповів йому про стан і число військ Польських з їхньою Шляхтою, які замкнулися в Новгородському замку під командою Воеводи Сіверського Яна Вронського.

Родак, не маючи од міщан ні помочі, ні спротиву через мале їх число, що склалося од пори загального їх вигублення, учиненого Польськими військами, котрі водилися з відомим Московським самозванцем Отреп'євим, приступив до міста спокійно і, розташувавшись станом біля Ярославських потоків, або ручаїв, повів атаку на місто з зубрівського рову, названого так по бувшому тут Князівському звіринцеві та звірах, що в ньому були, зубрами званими. Місто зайняли Козаки без жодної оборони, та як дійшли вони до міського замку, то знайшли його неприступним і в найкращому оборонному стані. Понад штучні укріплення, оточували його природні байраки та високі гори, на яких розставлені були гармати одна при одній, а для відкритого штурму приготовлено на вершинах гір силу-силенну величезних колод, які звисали над схилами гір, що, коли б їх спустити, могли б передусити всіх нападників. Родак по багатьох спробах і перестрілках з артилерії, не змігши нічого досягнути, довідався нарешті, що із замку був підземний хід по воду аж в саму ріку Десну, і звелів уночі з поперечної йому сторони вирити в нього другий підземний прохід. І як се вчинено було, то

однієї ночі розпочав він фальшивий штурм замку супроти його брами, а під час гарматної та мушкетної стрілянини з обох боків і навмисне піднятого гвалту Родаковими військами увійшло підземним проходом декілька сотень добірних козаків у замок, і вони, вдаривши на Поляків зненацька з тилу, випустили при тому вгору ракету, по якій Родак пізнав, що військо його в замку і обернуло на себе Поляків, кинувся негайно до брами і, вибивши її, вдерся до замку з усім військом. Поляки, будучи оточені в такий спосіб з двох боків, загубили всю бадьорість і стали ховатися під гарматні лафети та по будівлях; але Козаки, всюди їх переслідуючи, перебили всіх до нош, і лише Воєвода Вронський і кількоро людей зі штату його, вибігши на гору однієї вежі, благав пощади, обіцяючи Козакам показати всі скарби та запаси, заховані в землі. Його пощадили з усіма бувшими при ньому людьми, але коли вели їх по місту і зустрілись вони з Повітовим Хорунжим Харкевичем проти церкви соборної Воскресенської, то Вронський, обізвавши Харкевича зрадцею і схизматиком, вистрелив у нього із картечки, схованої в рукаві, і поранив у бік, а Харкевич тоді ж вистрелив на Вронського і поверг його на землю; Козаки ж, які супроводжували Харкевича, і ті, що провадили Вронського, порубали його на шматки, а всіх Поляків, що були з ним, безпощадно посікли; але й Харкевич скоро після того помер.

Гетьман Хмельницький, діждавшись під Корсунем Обозного Генерального Носача, що з корпусом своїм повернувся з Галичини, вирушив з ним до річки Случі і в дорозі дістав повідомлення, що Польська армія, в складі якої були Польські війська та наймані Німці, або так звані чужоземні регіменти, під командою Гетьманів Калиновського, Чарнецького і Генерала Осолінського іде йому назустріч і розташувалась біля містечка Пилявці. Хмельницький, форсованим маршем поспішивши до Пилявців, напав на Поляків у той час, коли вони щойно розташовували своє укріплення довкола табору, але ще не укріпили, і се було 6 серпня 1648 року, в день Преображення Господнього, у вівторок, на самому світанку. Бій почався з обох сторін жорстокий і вбивчий. Драгунія Німецька, вишикувана за своїми регулами, наступала на Козаків фронтом; але Козаки, допустивши Німців на їх карабінний постріл і вистріливши на них із своїх гвинтівок, негайно розсипалися на боки і нападали на Німецький фронт ззаду, а поки фронтами зроблено обороти до оборони, то вже задні шеренги їхні переколото і повалено списами козацькими на землю, а за поворотом фронту те ж зроблено і з другого боку. І так драгунія скоро була розладнана і перебита, але інші війська, передовсім Німецька піхота, захищались і наступали з дивовижною мужністю і великим мистецтвом. Справна і рухлива їхня артилерія вельми згубна була для піхоти Козацької, і Гетьман, те зауваживши, негайно прикрив її кіннотою; а як кіннота круглими своїми маяками, або заїздами, займала піхоту ворожу, то піхота Козацька, позаду кінноти перейшовши непримітно до містечка і з нього перебравшись обійстями та садами на середину ворожої армії, вдарила на неї з мушкетів та гармат і, не зупиняючись, кинулася із списами на Поляків, котрі, обстрілявшись зі своїх мушкетів, не могли вистояти супроти списів Козацьких і почали тікати на всі боки і потіснили піхоту Німецьку. А та піхота, вчинивши поворот свого фронту на оборону Польську, обернулася спиною своєю до кінноти Козацької, і кіннота з усім шалом рушила на неї, перемішала ряди і розладнала лінії піхотні, зайнявши при тому і артилерію її. По тому вся перемішана армія Польська, відступаючи задом, без усякого ладу, не могла довго захищатися супроти військ Козацьких, що насідали по її слідах, і нарешті кинулась тікати врозтіч. Козаки, переслідуючи втікачів, вчинили серед них велике побоїще, і коли б не припинила різанини ніч, що нагло наступила, і велика темрява, то зовсім мало хто з утікачів порятувався б; але і так підраховано на місці битви і на погоні понад 10 000 Польських та Німецьких мерців і в тому числі самого Гетьмана Калиновського, постріляного і сколотого списами, з багатьма офіцерами, яких поховано при Польському костьолі з належною військовою шанною. Обози зі всіма запасами і артилерія з її парками дісталася переможцям, і здобич та зумисне примножена в містечку бучним весіллям Польського вельможі, на котре з'їхалось було дуже багато значних Поляків з родинами, яких

помилувано всіх, а пожертвували вони лише дорогими речами, сервізами та кіньми, забраними на війсьکو.

З полонених на Пилявськiм бойовищi офiцерiв 11 людей чужоземних вiдпустив Хмельницький на чесне слово i з пiдпискою, що вони супроти Козакiв бiльше не воюватимуть, а 13 полякiв переслав до сина свого Тимоша в Крим, щоб передав як дарунок Хановi; трьох же Полякiв i Ротмiстра Томаша Косаковського, Мечника Яна Червiнського та волонтера Людвiка Осолiнського вiдправив до Варшави i через них 11-го числа Серпня 1648 року послав Хмельницький до Короля Владислава i всiм чинам республiки подання своє наступного змiсту: «Свiдчуся небом i землею i самим Богом Всемогутнiм, що пiднесена мною зброя i рясно пролита нею кров Християнська є справою рук деяких магнатiв Польських, якi противляться владi найяснiшого Короля, сього помазаника Божого та наймилостивiшого отця нашого, i якi слiдують за тиранськими своїми нахилами i вимислами на погубу народу Руського. Се вони прагнули кровi людської; се вони шукали жертви сеї законопереступної i варварської, i нехай же нею наситяться, а я вмиваю руки перед народом i всiм свiтом, що зовсiм не повинен єсьм в кровi сiй Християнськiй i єдиноплемiнничiй! Вiдомо всiм чинам республiки, вiдомо i самому Найяснiшому нашому Королеви, та i самi архiви Державнi засвiдчать, скiльки було подань, скiльки було скарг i прохань найгiркiших i найпереконливiших од чинiв i народу Руського про заподiяне йому розпусними i свавiльними Поляками i їхнiм п'яним вояцтвом незноснi насильства, грабунки i всiлякого роду тиранства, численнi i розмаїтi i серед найдикiших народiв ледве чи знанi! Але нiхто до тих скарг не прислухався, нiхто не зробив по них бодай звичайного розслiдування та сатисфакцiї; самi скарги, зрештою, вважалися злочином та лихим наміром: залишено i кинуту нещасний народ сей на поталу самого свавiльного жовнiрства та хижого Жидiвства i повергнуто в найнекоучимiше рабство та наругу. Все йому перепинено i заборонене було, i вiн доведений до того, що нiхто за нього вже не прорече, нi возопiєт. I так єдиноплемiннi йому Поляки не лише не впiзнавали єдинокровної братiї своєї, Савроматiв, але не визнавали навiть його i за створiння Боже, надавши йому ганебних титулiв хлопа i Схизматика. Заслуги воiв Руських, тяжкi битви їх з чужоплемiнним, пiднесенi в оборонi i поширеннi границь Польських, забутi i безсоромно потоптанi та зневаженi Поляками. Пролита за них кров Руська i полегли на полях ратних тисячi i тьми воiв Руських нагородженi од них шибеницями, спалюванням у мiдяних биках, палями та всякого роду тортурами i варварствами. Але правосуддя Боже, що наглядає за вчинками людськими, перестало терпiти такi лютостi i нелюдяностi i подвигнуло народ до оборони власного свого життя, а мене вибрало слабким зряддям волi Його. Сей Промисел Божий явно виявлений у поразцi Полякiв, завданiй їм вельми нерiвними силами Козацькими в семи головних битвах i на багатьох штурмах та боях. Армiї Польськi розбито i розсiяно; вождi їхнi та багато з начальства винищено, а чимало передано в полон Татарський; хай тiєю мiрою, якою вони мiряли, возмiриться i їм! Зостається руйнувати житла Польськi i винищувати родини їхнi, як вiдомщення за Руських, що се терпiли; але я суд Божий на душу маю закликати, що не бажаю i не шукаю помсти, ганебноi для Християнства та людства i яка пiдлягає єдиному Богови та Його правосуддю в день он, вони же iстязанi будуть всi Царiї земстiї i предержачiї властi свiту сього за все людство, що загинуло од них i через них, i за пролиту невинно його кров од самої пори братом убитого Авеля. I тако обзиваюсь до Тебе, найяснiший Королю, справедливий i улюблений Монарху наш, обзиваюсь i до вас, радникiв його i Вельмож Польських: побійтеся Бога Милосердного, погауйте ворожнечу i одриньте злобу її, таку згубну для власних ваших народiв, поновiть в них мир i тишу, хай проживуть i вас прославлять! Сiє єдино од вас залежить! А я завше готовий виконати те, що борг мiй i обов'язок до Бога i народу от мене вимагають».

Вiдпущенi Хмельницьким полоненi Косаковський, Червiнський i Осолiнський дали йому слово честi, що доставлять вiдповiдь на його подання неодмiнно через два тижнi або самi вони тодi з'являться у нього i перекажуть почутi уряду на те подання; одначе нi того, нi

другого за чесним словом Поляки не зробили і більше у Хмельницького не з'являлись. І він, поновивши воєнні дії свої на Поляків, 29-го Серпня виступив із військами від Пилявців на Галичину і, йдучи походом, вирядив в обидві околичні сторони деташементи і партії з повелінням очищати міста і села Малоросійські од управління Польського і від Уніатства та Жидівства і відновлювати в них колишні, на правах і звичаях Руських, уклад і вольності, що і від самої армії по дорозі було чинено. Причому ті із Поляків та Жидів мешканці, які, не володіючи Руським народом, були йому корисні і перебували лише у вільних промислах та ремеслах, полишені на своїх місцях без всілякої злоби. А за тими правилами і велике торгове місто Броди, наповнене майже самими Жидами, залишене в колишній вольності і цілості, яко визнане од Руських мешканців за корисне для їхніх оборотів та заробітків, а лише взята у Жидів помірною контрибуцією сукнами, полотнами та шкірами на пошиття мундирів та взуття, та на прохарчування військ дещо з провізії.

На поході з'явилися у Гетьмана Хмельницького Бояри Молдавські: Ваніца, Курузі з двома іншими і з листом Господаря Молдавського Василія Ліпули, в якому жалівся він, що Господар Волоський об'єднано із Ракочієм, Князем Угорським, напавши із військами своїми на Молдавію, сплюндрували її в злочинний спосіб, без проголошення формальної війни і національних претензій, і самого його зігнали з правління; і що він просить у нього допомоги і захисту з відома Султана і уряду Турецького, по доброму сусідству та згоді народу Руського з Молдавією і по близькості від неї на сей раз звитяжних військ Козацьких, ним, Хмельницьким, командуваних з такою голосною славою, котра на всі сторони поширилась, а особливо Турків захоплює, які завше гидується віроломством і непостійністю народу і уряду Польського. Але самі Турки давати допомогу нині нікому не здатні з причини ненадійного становища їхнього з сусідніми Державами, а особливо з Венетами та Єгипетськими Беями, Хмельницький, прийнявши посланців Молдавських прихильно і відпустивши до Господаря їхнього Ліпули, самим їм на словах сказав, щоб Господар доставив йому письмове запевнення від Порти про бажану поміч для провінції, що в її протекції перебуває, і супроти такої ж другої; а без того жодні правила політичні не дозволяють входити в землі чужі зі збройною силою. По одержанню такого запевнення він готовий допомогти йому в обороні справедливості супроти таких нахабних недругів; а доки се сповниться, дозволяє він Господареві, як образ гостинності, мати пристанище зі штатом своїм в Малоросійському місті Могилеві над Дністром під охороною тамтешнього гарнізону.

Досягнувши Хмельницький у Галичині чільного міста Львова, Князем Київським Львом Даниловичем побудованого, обліг його військами своїми звідусюди і, маючи в себе при армії достатньо інженерів та гармашів, із полонених ним Іноземців, котрі в Руську службу вступили, відкрив проти міста і замку його траншеї з облоговою артилерією при слабій пальбі гарматній із замку. Опісля запущених в місто і замок кількох сотень бомб та ядер, підпалені ними синагога Жидівська і крамниці купецькі спонукали міщан вислати од себе Депутатів до табору Козацького з проханням до Хмельницького пощадити місто, яке вони зараз йому здають і ніколи його не замикали, а вчинили те самі війська Польські, що в замку зачинились, і що з ними громадяни ні в чому не згодні, а навпаки, терплять від них великі утиски та свавільства. Гетьман, вимагаючи од міщан воєнну контрибуцію і узгодивши її з ними, взяв у заставу із найзначніших родин міщанських сорок дев'ять аманатів, а згодом, зайнявши військами своїми місто, приступив до замку, котрий був ще зачинений і боронився гарнізоном. Але коли з витягнутих на дах одного костюлу гармат почали бити ядрами всередину замку, а з траншеї далі кидали в нього бомби, то гарнізон, виставивши на батареї білий прапор, вислав од себе Депутатів і прохав пощади, віддаючи замок зі всіма запасами переможцеві. Капітуляція про те підписана з обох сторін, і обеззброєний гарнізон випущено до Польщі з умовою: не служити більше супроти Козаків нікому із гарнізонних чиновників та рядових. В противному ж випадку винні, котрі будуть взяті в полон опісля того, понесуть безчесну кару, себто шибеницю. І так, оволодівши Хмельницький усім містом з його військами та іншими запасами і стягнувши з міщан договірну контрибуцію грішми в сто

тисяч битих талярів та сукон крамних сімдесят п'ять поставів, з великою силою харчових припасів та інших дрібниць для війська, залишив те місто під управою міщан І з Козацьким комендантом та гарнізоном...

Від Львова продовжував далі Хмельницький похід свій з військом до міста Замостя і по дорозі робив попередні спостереження по очищенню селищ Руських від Поляків, Уніатів та Жидівства. Наближаючись, до міста, війська Козацькі зустрінуті були у форштатах його стріляниною з мушкетів од піхоти Польської, що засіла в окопах садових та городніх. Але послані Хмельницьким піхотні загони Козацькі скоро вигнали Поляків з їхньої засади і багатьох перебили та полонили, а решта сховалася у замок міський і відкрила з нього гарматну стрілянину. Хмельницький, облягаючи місто, побачив у ньому відчинену браму і силу людей, що біля неї зібралися; посланий до них ординарець Гетьманський доповів Хмельницькому, що ті люди суть мешканці міські, які просять дозволу з'явитись до нього із своїми мирними просьбами. Хмельницький відразу дав дозвіл, і міщани, що склалися із Поляків та Жидів, які жили у місті з промислів та ремесел, ставши на коліна, просили Хмельницького прийняти місто їхнє з мешканцями під свою опіку, заявляючи, що вони з за'мком та його гарнізоном не мають жодних стосунків і згоди, а залежить він від Коменданта і військ Польських, котрі гноблять їх своїми вимогами та свавільством. Гетьман, обіцяючи громадянам не чинити жодного зла, коли вони самі не подадуть до того причини, зайняв військами своїми місто і почав робити розпорядження до штурму замку.

З будинків мешканців зібрано було всі драбини і возові полудрабки, а на світанку полізла на них піхота Козацька на вали замку; та, спустившись у нього, здивувались Козаки, що при валах нікого не знайшли, а лише по батареях зрідка звичайні гасла нічні, розставлені на них вартові, котрі, при наближенні військ Козацьких, відразу полякалися, покидали від себе мушкети і, ставши навколішки, благали собі пощади іменем найсвятішої *Панни Марії!* Пощаду їм для такого *великого імені* відразу даровано, і всіх їх помилувано без найменшої злоби; і вони розповіли при тому військові, що гарнізон Польський під командою намісника Хребтовича та інших урядників вийшов вночі із замку потайною брамою, полишивши самих хворих та поранених та кількоро вартових, повелівши їм під присягою і великими погрозами подавати цілу ніч гасла, а на світанку відчинити замкову браму і вийти до ворога з вісткою, що гарнізон вийшов до міста Збаража. Замок був зайнятий, і в ньому військових запасів знайдено доволі; але хліба та інших харчових припасів нічого не знайшлося, і Гетьман, залишивши в замку свій гарнізон, а в місті попереднє начальство і стягнувши з міщан легку контрибуцію лише для гарнізону харчами та деякими для нього припасами, відступив від міста.

Повертаючись од Замостя, переходив Хмельницький з військами міста Руські: Володимир, Острог та інші, поновлюючи в них колишній уклад Руський і усуваючи Польський; а знайдені в них і в околиці тамошній Поляки, що володіли і керували народом Руським, викупляли себе з полону контрибуціями, на військо браними, і висилано їх опісля за ріку Случ, з чого вийшло відоме прислів'я народне: «Знай, Ляше, по Случ — наше». Наближаючись до містечка Полонного, зустрів Хмельницький сина свого Тимофія, що прибув із Криму з тамошнім мурзою Тугай-Беєм, в команді котрого було чотири тисячі кінних Татар, за давньою обіцянкою від Хана Кримського на допомогу Хмельницькому присланих. Хан вибачався при тому через мурзу. свого, що повільність у висланні військ відповідних сталася через нерішучість Порти у різних її воєнних заходах, в котрих і він мусив би брати участь. Але Тимофій Хмельницький переказав наодинці батькові своєму, що Хан ніколи не готовий був дати йому поміч, а лише манив і хитрував, щоб собі що-небудь схопити і набути в пору сусідських замішань та_ знесиллі. І для того мав він часті зносини таємні з Польськими вельможами, а особливо з Сенатором тамошнім і Гетьманом, Князем

Яремою Вишневецьким; а в пересилки ті уживано значного купця Кримського Вірменина Джерджія, що торгує в Польщі та переїздить туди через Бессарабію та Валахію; він же і часті подарунки з собою звідтіть привозив. А коли минулого місяця прибув з

Царського тамошній придворний Бостанжій з секретними листами від Султана, то Хан, віддаючи йому,, Тимофію, небувалі до того почесні і ласкаві, сказав, нарешті, збиратись на Русь з Мурзою Тугай-Беєм і спорядженим при ньому корпусом. Але він, поміж тим, з поміччю багатих дарунків, довідався від Кабінету Ханського, що Султан, описавши Ханові великі успіхи Гетьмана Хмельницького супроти Поляків і крайню Польську знесиленість, велів йому старатись всіляко прихилити Гетьмана віддати себе з народом Руським під протекцію Турецьку на правах і вольностях Молдавії, Валахії та самого Криму, і щоб Хан нічого не жалів на догоду і послуги Гетьману і народові Руському. Але при вирядженні Мурзи підслухав один з придворних урядовців Ханських, Тимофієм задобрених, що Хан, маючи на самоті довгу з Мурзою розмову про його похід, сказав йому на прощання: «Пам'ятай завжди і не забувай, що хітон ближче до тіла від чекменя?..»

Гетьман Хмельницький тут же, біля Полонного, отримав через Боярина Молдавського Костаті листа Паші Сілістрійського Узук-Алія, в якому він, вияснюючи волю Султанську, в фірмані його до нього, Паші, описану, просить Гетьмана про допомогу Господареві Ліпулі на його ворогів, проти яких уживати Турецькі війська не дозволяють тепер важливі обставини політичні, і що Султан, його Господар, вельми зобов'язаний буде Гетьманові до взаємних послуг. Гетьман надзвичайно втішений був з такої нагоди, яка дала йому можливість позбутися хитромудро Тугай-Бея та його татар, що шукають завше нагоди, що зветься «ловити рибу в каламутній воді», себто мають вроджений нахил до самого лише хижацтва і всілякого роду підступностей, занесених, видно, з колишньої батьківщини їхньої, Великої Татарії, відомої повсякчасними своїми хижацтвами і наїздами, відкіля очікують богослови нового нашестя спонукуваних користями і брутальною поганською системою Гога і Магога на всевітнє побойовисько. Отож, звабивши Хмельницький Тугай-Бея розкішними прийняттями та подарунками, умовив його виїхати з сином своїм Тимофієм і об'єднаними військами до Молдавії на допомогу Господареві тамошньому. Корпус туди відправлено з вісьми тисяч реєстрових та охочекомонних Козаків і з усіма Тугай-Беевими татарами, а командуючим проголошений Тимофій Хмельницький під проводом обозного Генерального Носача, при якому були видатні Полковники: Дорошенко, Станай і Артазій; і корпус той вирушив до Молдавії 17 Вересня року 1648-го.

Від Полонного, розпустивши Хмельницький війська свої на кантонір-квартири в прикордонні міста і села, — сам з Гвардією своєю, що складалася з Чигиринського полку і трьох сотень волонтерів, і з усім Гетьманським штабом вирушив до міста Києва для принесення вдячних Богові молитов за визволення Малоросії з-під кормиги Польської і прибув туди 1 Жовтня, в день недільний. Малоросійське шляхетство, Козацьке товариство і найзначніше громадянство, зібравшись в Києві завчасно, зустріли Гетьмана за містом з належною пошаною і виявили йому найживішими почуваннями всю свою вдячність за незрівнянні подвиги його і труди, віддані батьківщині, і тоді ж таки визнали й проголосили його батьком і визволителем вітчизни і народу. Гетьман, подякувавши коротким словом за їхню прихильність і особливо за воїнство, що з їхніх родин до нього зібралось і з такою мужністю в боях проявилось, вступив до міста і прибув прямо в соборну Софійську церкву, де, вислухавши Божественну літургію, відправили молебень і дякували Богові прямо похристиянськи, з покірним серцем і в сльозах та риданнях найзворушливіших, як то є за псалмонівцем: «ридах од воздыханІя мого серця». Потім, звернувшись Гетьман до урядників і народу, закликав їх бути завжди Богові вдячними, а до вітчизни ревними, пильними і проміж себе приятними, не спускаючи з думки обов'язків своїх в обороні вітчизни і своєї свободи; без чого, каже, можемо впасти знову в неключиме рабство і невільництво і що непримиренні недруги наші Поляки побиті лише і знеможені, а не зовсім винищені і можуть знову зібратись і ратоборствувати з нами, запримітивши найпаче слабість нашу і незгоду, про яку сам Спаситель наш і Бог провіщав у світі; і ми бачимо, як завжди буває, що всякий народ і Царство, «на ся розділене, не вистоїть, а всяк дім, який на ся розділився, запустіє».

Перебуваючи Гетьман у Києві 9-го Жовтня, вислав уперше таємно в Москву Судію Генерального Григорія Гуляницького з поданням до Царя Олексія Михайловича, що тепер є найзручніша пора відібрати Царем від Поляків місто Смоленськ з його повітами і всю Білорусь, загарбану Поляками в бурхливі часи попередніх баталій Руських з Татарами, Поляками, а паче з підставленими од них самозванцями, і що він, Хмельницький, дуже бажає і готовий допомогти Його Величності в такому справедливому ділі і в такий час, коли Польські сили всюди ним розбиті і розпорошені і сама Польща перебуває в крайньому знесиленні, а навпаки, війська його Козацькі, будши в квітучому стані і розігнавши всюди Поляків, застаються майже без діла.

Цар Олексій Михайлович, по обережності своїй не відписавши нічого до Хмельницького, прислав до нього Князя Василія Васильовича Бутурліна разом з Гуляницьким і через них подякував Хмельницькому вельми приязно за його таку велику пильність до нього, Царя, та його держави, єдиновірної та єдиноплемінної з народом Малоросійським, переказав при тому на словах, що його народ, зазнавши лихої руїни та втрат під час міжцарствування і незвичайних воєн, а сама Держава, будши не раз потрясена в самій її основі і встановившись трохи з великими поступками заздришим і віроломним сусідам, не в змозі ще пуститися на нові невідомі війни без надійних союзників і друзів. Але коли б він, Хмельницький, з народом Малоросійським поєднався навіки з Царством його Московським, то тоді б мали б з ним вчинки надійні для загальної користі. Про що радить йому подумати і Цареві щиросердечно відкритися; він же зі свого боку обіцяє і обнадіює честю і совістю Християнською і Царською прийняти їх, яко своїх кривних, і встановити все згідно з угодою і звичаєм народу і думних людей. Гетьман Хмельницький хоч як не таємно вчиняв з Царем свої зносини, одначе вони були йому згодом найгіркішою пілюлею, що приправила його навіть до смерті.

Король Польський Владислав Четвертий, який мав завжди справедливі і патріотичні думки про народ Руський, діставши через полонених офіцерів Польських останнього від Хмельницького листа, найпереконливішого щодо мирних положень, які зберігали спільну вітчизну від остаточної руїни триваючою жорстокою міжусобицею, прислав до Хмельницького у Київ Воєводу Київського Киселя і Князя Четвертинського зі своїм до нього рескриптом, що затверджував його в Гетьманському титулі і зі знаками, що титул той означали, котрі від послів тих Хмельницькому урочисто і були піднесені, а саме: Гетьманська булава, обсіпана діамантами, бунчук в перлах та горностаєва мантія. Гетьман, подякувавши Королеві та послам його за ту важливу посилку, а найбільше — за прихильність до миру, віддарував багато послів Королівських і відправив їх до Короля з мирними запевненнями та своїм вдячним адресом. Але щойно повернулися вони до Варшави, як супротивна Королеві партія із чиновників Польських, під'юджувана Примасом та Князем Яремою Вишневецьким, відкинули з обуренням мирні наміри Короля, а послів його вигнали і позбавили їх посад і титулів, передбачаючи в мирних планах утрату свою безповоротну в Руських маєтностях, нею силою загарбаних, і в посадах тамошніх, що давали їй великі прибутки. Король, будши знову вчинком сим від чинів і підданих своїх вельми зажурений і сконфужений і не мавши сили та способів реваншувати противникам та злостителям своїм, впав у безмірну скруху і задуму і від того в 31 день Жовтня 1648 року помер. Хмельницький, діставши про те сумну звістку, возридав гірко і повелів по всіх церквах і по всій Малоросії правити за душу Королівську панахиди і сорокоусти і вписати його в церковні поминальні суботники з прилогом до імені Владислава: «Пострадавшего правди ради і за народ благочестивий».

По скону Владислава обійняв титул Королівський брат його Ян Казимир. Він в Грудні місяці того ж року прислав до Гетьмана Хмельницького раніше посланого до нього воєводу Киселя з пропозицією, що початі братом його мирні угоди будуть ним закінчені, коли Хмельницький погодиться і зобов'яжется воювати з Ханом Кримським і Польськими військами на Царство Московське, котрому оголошено буде війна з вимогою поповнити

давні претензії Польські на Московію і повернення Султанові Турецькому і Ханові Кримському царства Астраханського з містом того імені, в яких і він, Хмельницький, дістане відповідну долю. Хмельницький на цю пропозицію оголосив Воєводи рішення своє, на самій чесності і справедливості уґрунтоване, що воювати з Християнською державою, народові його і йому самому єдиновірною і єдиноплемінною, і воювати ще за чужі претензії, уважає він за найтяжчий гріх перед Богом і за велику ганьбу перед цілим світом; бо він вірить безсумнівно, і того заперечити ніхто не може, що сама оборона природним чином людству дозволяється проти кого б то не було із своїх ворогів, а нападати на людство і терзати його свавільно і з-за самої примхи є розбишацтво, варварство і просто звірство, нічим не оправдане, і він ліпше всього на світі одцурається, аніж порушить сії правила Християнської і загальнолюдські. Воєвода скільки не зваблював Хмельницького різними обіцянками і обнадіюваннями з боку Короля і Речі Посполитої, нічим, одначе, захитати його не зміг і повернувся ні з чим. А Хмельницький по від'їзді його послав відразу таємно Суддю Гуляницького в Москву з виясненням Цареві усього, що відбувалося з посланцем Польським, про наміри Королівські, і що він, Хмельницький, зі щирості своєї до Царя і його народу радить попередити оте лихо висиланням на Смоленщину військ Царських, а від Криму і нашестя Татарського вдатись до оборонних заходів; а він завжди Цареві і народові його вірний помічник і готовий до того з усіма військами своїми Козацькими. Цар дякував Хмельницькому через посланця його вельми щиро і, знявши з себе хрест дорогої ціни, послав його в дарунок Хмельницькому із запевненням, що за таке щире старання буде він йому повік вдячний і найнадійнішим приятелем; а поради його обміркує зі своїми думними людьми і його про те сповістить.

Цар Олексій Михайлович в Лютому місяці року 1649-го посилав од себе до Короля Польського Князя Олексія Трубецького і Боярина Пушкіна з вимогою повернути Смоленськ або заплатити за нього сто тисяч рублів грішми. Посланці тії, повертаючись з Варшави від Короля, заїздили за повелінням Царським до Гетьмана Хмельницького і переказали йому, що Король, вислухавши вимоги їхні і взявши рукою за свою шаблю, сказав, що нею відповідатиме він за Смоленськ і на всі за нього претензії Московські. Поміж тим за наказом Царським умовляли послати тії Хмельницького, щоб з народом Руським і військом об'єднався у Царство Московське на таких умовах, які вони вважатимуть за доцільне; а Цар готовий, поміж іншим, визнати його, Хмельницького, з нащадками Князем, що над землею тією владарюватиме, і оголосити тоді війну Польщі за Смоленськ і Білорусію. Гетьман у сильних виразах доводив послам царським, що народ, ним керований, є народом вільним і готовий завжди вмерти за свою волю до останньої людини, і характер сей у ньому вроджений і незручний до начальства; а при тому, незважаючи на його зовнішню простоту, є він розсудливим і прозірливим, себто вмє цінувати важливість держав і народів. І тому потрібно Цареві зараз оголосити війну Польщі з двох вельми важливих причин, найбільш політичних: перше, щоб народ Малоросійський дізнався прямо і переконався в щирості до нього народу Московського, що воює на допомогу йому з Поляками; а друге, щоб Малоросіяни, побачивши мужність народу Московського, перемінили судження, які мали про слабкість його в часи володіння Поляками Москвою і мало не всім Царством; а без того, хоч би я й погодився на думки Царські, але збоку народу надія буде марною.

Новий Король Ян Казимир на початку 1649-го року оголосив у всьому Королівстві своєму посполите рушення на Козаків і на їхнього Гетьмана Хмельницького, тобто повелів озброїтися всьому народові своєму, здатному володіти зброєю, якого й рахували озброєним більше як на триста тисяч, а збірними місцями призначив їм: Лоїв, Слуцьк і Збараж. Хмельницький, збираючись проти такого запеклого Польського озброєння, помножив свої війська до семидесяти тисяч, а по містах заснував і залишив міліцію зі старих Козаків та вислуженого товариства із молодих, що мали піти на укомплектування в полках реєстрових Козаків. Війська Козацькі розпочали свій рух з 1 Березня, і один їхній корпус під командою Полковників Мартина Небаби і Антона Гаркуші відправлено до міста Лоева і ріки Прип'яті

для утримання або затруннення походу військ Литовських, а другий під команду Осавула Генерального Богуна і Полковників Йосипа Глуха та Данила Нечая відправлено до міста Слущька. їм однакове дано від Гетьмана наставлення: утримувати супротивника на його позиціях, доки можливо, а далі утруднювати його походи на переправах через ріки і по всіх дефілеях, відступаючи завжди до головної своєї армії, котра спрямувала похід до міста Збаража, куди заплановано прийти самому Королеві з головним Польським військом.

Гетьман Хмельницький поспішав з армією Козацькою під Збараж Березня 25-го на світанку і застав при ньому військ Польських до 100 тисяч під проводом старого Гетьмана Коронного Яреми Вишневецького, найлютішого ворога і гонителя Козацького, з багатьма молодими Генералами та іншими чиновниками, спровадженими мало не з усього Королівства. Війська тії стояли вже бойовими лавами, як Хмельницький до них наблизився. На щастя Хмельницького і за помилкою воєначальників Польських, виставлені були в передові лінії найновіші люди, набрані в нинішнє посполите рушення, які лише вміли стояти та тримати мушкети; а старі і досвідчені воїни вишикувались в другу лінію за новими, з тим, очевидно, наміром, щоб перших утримувати на їхніх місцях; але се спричинилося до найпогубнішого розладу ворогів. Козацька армія вишикувана була на три фаланги, що складалися з піхоти та спішеної кінноти; два кінних загони йшли з флангів, а корпус піхоти і кінноти йшов позаду резервом. Один фланговий загін зайняв відразу висоти, залишені Поляками проти їхнього флангу. Фаланги, маючи достатньо у себе артилерії, йшли тихо, незважаючи на гарматну ворожу стрілянину, а згодом на перші їхні постріли з мушкетів; наблизилась до передових ворожих ліній на постріл пістоля і тоді відкрили по них мушкетну та гарматну стрілянину з великим успіхом і поразкою передових ліній, котрі раптом замішались і подались назад; а піднятий при тому гвалт од війська посилив їхній страх, і вони, відступаючи зразу спиною, а згодом зовсім обернувшись тікати, змішали другу лінію і її майже собою завалили. Козацька піхота, подвоївши свої кроки, напала відразу на другу лінію і, не давши їй вишикуватись і викарабкатись з натовпу втікачів, ударила на неї списами; вбивство тривало декілька годин з неймовірним погином військ Польських. Вони, не маючи часу набивати мушкетів, а і того менше вишикуватись, рятувалися самою втечею і один одного тіснили і перекидали. Кіннота Козацька, користуючись тою ж мішаниною, вдарила на тікаючого ворога з флангів, і лише їй і було труду, що рубати та колоти Поляків, що втікали без пам'яті. Нарешті сховалися вони до міста, залишивши на місці бою весь обоз і багаж свій з превеликими купами мерців і всією артилерією, якої зібрано 57 гармат з усім їхнім обладунком. Тіла вбитих декілька днів звозили великими обозами подалі від міста і там їх ховали, щоб уникнути міста, а тим, що його облягають, смороду та шкідливих випарів, а поховано їх за рахунком 19 373, при втратах Козацьких наймізерніших. Поміж убитими Поляками багато було їхніх чиновників та значної Шляхти, яких поховано окремо; та й самого Вишневецького, важко пораненого в стегно, віднесено до міста на плащі жовнірському.

Хмельницький, хоча і знав, що в місті артилерії і запасів майже не було і тому штурмувати місто дуже зручно, але знав при тому і таке, що провіантських запасів на таке велелюддя, яке дісталось в місто, вистачить ненадовго. Тому вирішив тримати місто в тісній облозі і виморити Поляків голодом, а воїнів своїх зберігати для польових баталій. Отож, випаливши форштат навколо міста, замкнув його з усіх боків, а проти брами і всіх проходів влаштував редути, укріплені палісадами та артилерією з сильною вартою. Між тим з першого числа Червня стали повертатися до армії окремі корпуси Козацькі, і першого з них командир Полковник Небаба доповідав Гетьманові, що Князь Радзивілл з військами Литовськими в числі 80 тисяч, переправившись через ріку Прип'ять біля міста Лоева, ним, Небабою, задалегідь зруйнованого і спаленого, нападав на корпус його своїми авангардами чотири рази; але він, Небаба, завжди їх відбивав і завдавав армії Радзивіллової при переправах ріки та в інших дефілеях значних втрат, а особливо перетопив велику силу обозів з запасами в Прип'яті; але, нарешті, не мігши пересилити такого велелюддя, ухилився від

нього біля міста Києва; а Радзивілл почав Київ облягати і випалив нижній його форштат, Подолом званий. Осавул Генеральний Богун, прибувши з корпусом від Слуцька, рапортував Гетьману, що він, пройшовши з корпусом до Бреста і зруйнувавши те місто і містечка Вишницю, Бобр та Інші, по багатьох баталіях з Поляками повернувся до міста Слуцька і застав коло нього в таборах і по селах великі стовпища Польських військ, посполитим їхнім рушенням зібрані, перебив їх кількоро тисяч, а останніх загнав у місто, забравши як здобич всі їхні обози, запаси і силу-силенну верхових та в'ючних коней; облягати ж місто не посмів через велелюдство військ у ньому, рахованих до 100 тисяч і з огляду на наближення Короля, який поспішає до Збаража з регулярними його військами і гвардією.

Гетьман Хмельницький опісля донесення Богуна виступив зараз з головним військом назустріч Королеві і його армії, а при Збаражі залишив писаря Кривоноса з достатнім корпусом. За два дні дороги від Збаража дізнався Хмельницький, що армія Королівська при самому Королі дуже до нього близька. Він, вибравши зараз місце зручне при містечку Зборові, вилаштував війська свої в ордер баталії: примножив піхоту свою спішеними Козаками, поставив її трьома фалангами в широку лінію, а на інтервалах, або проміжках, поміж фалангами і на їхніх флангах встановив міцні батареї, обведені глибокими і широкими ровами.

Фланги ліній були примнуті: один до болота і проведеного до нього рову, а другий до лісу, також окопаного на значну відстань. Лінія піхотна для того розтягнута і укріплена була, щоб ворог велелюдністю своєю не міг її оточити. Позаду ліній на самій середині залишено резерв із піхоти та кінноти, котрий міг всі слабкі ланки сікурствувати. Значна частина кращої кінноти поставлена була попереду лінії, на її лівій стороні за лісом, і начальникам її віддано наказ, коли скоро армія ворожа помине їхні дистанції і наблизиться до піхотної Козацької лінії, то відразу зробити розсипну атаку кіннотою у фланги і в тил ворожої армії і розпорошити тим увагу її і обережність на всі сторони, і щоб вона, вважаючи себе атакованою з усіх боків, не сміла прориватись за лінію. Поміж тим всім воїнам зробив Хмельницький коротке, але важливе напучування, доказуючи, що від нинішньої битви залежить все щастя і нещастя наше і всієї вітчизни нашої, в якій батьки, браття і діти наші простягають до нас руки, благаючи визволення свого з ганебної і тиранської кормиги Польської, а мерці наші, вибиті і замучені Поляками, закликають нас Самим Богом і вірою в Нього, од Поляків зневаженою, вимагають праведної помсти за кров їхню, неповинне Поляками пролиту і завше ганьблену. Але при тому кріпко Гетьман наказав всьому воїнству своєму, щоб ніхто під час бою не важився знести вбивчу руку на Короля і доторкатися до нього, яко до особи освяченої, сиріч помазаника Божого, але при всякій нагоді шанував би його з побожністю.

Червня 17-го, в середу, року 1649-го є тим преславним днем, котрий мусить бути завжди вікопомним в Історії Малоросійській. Він є вирішником визволення народу Руського з кормиги Польської, і в ньому закладено камінь заснування нової епохи того народу. Перед сходом сонця стала велелюдна армія Польська на видноті армії Козацької; вона численністю своєю уподібнювалась грізній тучі, що затуляє обрій і затьмарює сонце. Вершники її, виблискуючи зброєю та багатими убраннями, являли собою лиху блискавицю, що розтинає темряву нічну; а од численної кінноти здіймалася курява і підносила вихорами аж до хмар і тьмарила зір людський, опускаючись на землю. Гетьман, роз'їжджаючи без увагу по своїх фалангах, наказував не поспішати стріляти, а підпускати ворога на найближчу дистанцію, не дивлячись на його стрілянину та поривчастість. Але щойно він наблизився близько до ліній, то відкрилась раптом стрілянина з гармат і мушкетів Козацьких, а від прихованої кінноти зроблена розсипна атака у фланг і тил ворожий. Грім стрілянини, з обох сторін учиненої, і димове кружіння, утворене од безперервних пострілів, закривали на довгий час рішенець битви; нарешті гвалт, який зчинився всередині армії Польської, дав знати, що робиться для заборони відходу нових військ із ліній, які в багатьох місцях розірвали свій фронт і влаштували в ньому просторі інтервали, перемішавши і розладнавши старих своїх вояків.

Гетьман теє зауваживши, вислав на слабкі місця ворожі одну фалангу своєї піхоти з частиною кінноти, взятої з резерву; і піхота ця, вдаривши на розладнаного ворога списами, негайно повернула його до втечі. Ворог, що намірявся оточити вислану піхоту, був зустрінутий резервом Козацьким і змушений був теж тікати; а за тим і вся армія Польська, спершу подаючись потроху назад, нарешті зовсім побігла в замішанні, і Гетьман, залишивши на місці битви, задля обережності, одну лише фалангу, звелів всій решті військ гнати і бити ворога. Вигублення при сьому Поляків було страшне і повсюдне. Уся кіннота, яка щойно робила розсипну атаку, напала на втікаючого ворога цілою лавою чи фронтом, і він, буди в безладності, не міг стояти і оборонятися супроти списів, а рятувався самою втечею. Сам Король декілька разів був оточений Козаками, але до нього ніхто не доторкався і навіть нічим на нього не метав, а пропускали його з пошаною, і він кинув від себе в одну ватагу гаманець з грішми, а в другу ватагу дав золотого годинника її командирові, котрий прийняв його, знявши з себе шапку і з великою шанобою, запевнивши при тому Короля, щоб він зволив їхати спокійно і нічим не тривожитись, бо його ніхто не зачепить, а кожен цінує з побожністю, яко особу священну. Король, зітхнувши і піднявши руки, промовив до Старшини Козацького: «Як ошукано мене облесниками моїми, які називали вас, Козаків, грубіянами та варварами! Навпаки, бачу я у вас благородних воїнів і великодушних Християн». Погоня і вигублення Поляків тривали до заходу сонця; дороги і поле покриті були мертвими і конаючими Поляками на п'ятнадцять верстов довкола. На побойовищі пораховано і поховано їхніх мерців до 20 тисяч, і в тому числі Генерал Осолінський з багатьма іншими із вельмож і значних чинів Польських, яких поховано в одній каплиці Католицькій; як здобич, залишився розлогий табір армії Польської зі всіма обозами і запасами, вся артилерія з її парками і весь табір Королівський та магнатський з багатими наметами, сервізами та екіпажами; словом сказати: збагатили і обтяжили здобиччю тою всю армію Козацьку.

Гетьман, вернувшись з армією своєю до Збаража, послав у місто декілька чиновників Польських, взятих в полон і близьких Гетьманові Князю Вишневецькому, поміж якими був один з його рідні. Через них умовляв Хмельницький Вишневецького здати місто, яко безнадійне, і помилувати безневинний народ, що гинув у ньому. Тії чиновники, побувавши в місті, невдовзі повернулись до Хмельницького з трьома чиновниками із міста, посланими Вишневецьким. Вони, пропонуючи здачу міста, розповідали про жахливе видовище в місті: війська і народ, в ньому запертий, позбувшись людського харчу, вже більше як місяць живилися самим м'ясом кінським, собачим, котячим та мишачим; а тепер живляться всілякими шкурами та ремнями і навіть їдять взуття своє ремінне; і самого Князя Вишневецького знайшли при гоєнні ним ран своїх, як живився він юшкою, з мишачим м'ясом звареною, і що сила народу вже вимерла, а решта пориваються одне одного їсти. Хмельницький негайно ж звелів одному загонові військ своїх зайняти місто, а війська, заперті в ньому, випустити з міста обеззброєними. Гетьмана ж Вишневецького зі всіма чиновниками та Шляхтою перемістити до замку і тримати під арештом до дальшого розгляду. Війська, які вийшли з міста, схожі були на щось страхотливе; вони, нипаючи по землі, являли собою самі скелети тіл людських і благали у Козаків, їжі, падаючи на землю. Хмельницький, негайно забезпечивши їх достатньо харчами, наказав значнішим із них берегти один одного, щоб вживали їжу з великою обережністю, аби раптом не об'їлись і не перемерли, і згодом відпустив їх по домах. Князю Вишневецькому запропонував Хмельницький писати від себе до Короля і послати до нього своїх чиновників, кого вибере, і щоб вони скоро повернулись з точною і надійною певністю, чого йому очікувати, миру чи війни? Сей Князь, преізліха гнавший народ Руський і котрий завжди розривав з ним укладені мирні угоди, писав до Короля вельми переконливо, прохаючи укласти з Козаками вічний і тривкий мир, чого б він не вартував, «бо, видно, — говорив він, — ненависть наша до народу Руського перевищила міру свою, і суд Божий, певно, гонить нас, за нього помщаючись».

Коло Збаража прибув до Хмельницького син його Тимофій, повернувшись із Молдавії разом з Мурзою Кримським Тугай-Беєм. Вони обидва доповідали Хмельницькому, що недруги Господаря Молдавського Ліпули, будши розбиті військами їхніми, Козацькими і Татарськими, в багатьох битвах і в двох головних, під Яссами та Бухарестом, розпорошені нарешті і знищені зовсім; а Угорці з Князем їхнім Ракоцієм забралися в свої границі, і Господар залишився спокійним в своєму правлінні та гідності. Наодинці відкрився Тимофій батькові своєму, що донька Господаря Ліпули Княжна Ірина хоче бути його дружиною, на що і мати її згодна; але батько тому противиться, будучи під'юджуваній Польським вельможею, одним з Потоцьких, що пропонує для одруження сина свого, якого Ірина не терпить. Хмельницький, подякувавши Тугай-Бею за послуги й дружбу, обдарував його вельми багато і, примноживши великі здобутки, в Молдавії та Валахії нажиті, відпустив з військом Татарським до Криму, пославши з ним вдячний адрес до Хана також з багатими подарунками. До Паші Єлістрійського писав Хмельницький, що по волі Султанській і за проханням його, Паші, стосовно Господаря Молдавського все вчинено, чого він бажав, і він в своїй гідності заспокоєний і затверджений; але спротив Господаря в законному і добровільному шлюбі його прикро ображає, і він просить Пашу ретельно в тому йому допомогти. Паша відповів Хмельницькому, що не лише береться він умовити Господаря на такий пристойний і вигідний шлюб, але й доповість про те і самому Султанові, своєму господареві, і сподівається з того найліпшого успіху.

Тим часом повернулись в місто Збараж вислані до Короля чиновники Князя Вишнівецького і привезли рескрипт Королівський з повелінням Князю просити Хмельницького укласти мирний трактат і прислати для того своїх повноважних комісарів в містечко Зборів, куди вислані від Короля його повноважні: Воевода Київський Кисіль і Воевода Смоленський Грабовський. Тому-то від сторони Малоросійської вислані Хмельницьким на конгрес Зборівський писар Генеральний Кривоніс, Осаул Генеральний Дем'ян Многогрішний і Секретар Гетьманський Іван Виговський. Трактат Зборівський був укладений за настановами та наказом Хмельницького і повноважними з обох сторін підписаний Вересня 7 дня 1649 року; він складався з наступних статей:

1. Народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише, за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний.

2. Обоюстороння ворожнеча, помста і все неприязне, що між сими народами було, припиняється, нищиться і пускається у вічне забуття, і амністія всьому тому дається і стверджується повна і цілковита, яка служить взаємно всім трьом народам; теж і збитки, альбо втрати, війною і незлагодою спричинені і понесені кожною нацією і кожною особою, да зостаються без повороту, допоминання на вічні часи.

3. Народ Руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого, незалежним; а уряд той вибирається і встановлюється загальною радою, добровільно од усіх станів, і присудом старшини і товариства, за стародавніми правами і звичаями Руськими, і ніхто їм в тому нехай не заваджає, не втручається ніяким колвек способом, ні тайним, ні явним, а найбарзій насильством.

4. Релігія Кафолічна Руська, альбо Грецька, має зупельну рівність з релігією Католицькою Польською, альбо Римською, і в справах церковних і засіданнях будь-де Митрополит Руський Київський має перше місце по Примасові Польському, а Єпископи Руські з Єпископами Польськими зарівно засідають і так ся лагодять, як здавна бувало за Короля Баторія і інших до початку в землі Руській Унії, которую до фундаменту касуємо і нівечимо, бо збаламутила вона народи, породила в них ворожнечу і окипіла безмірною кровію Християнською; а в інших народах, альбо землях Польських і Литовських, має вона

підлеглисть добрій волі мирян та їх шацунку; а без того ніхто її да не прийме і держати не мусить.

5. Границі Руської землі встановлюються і затверджуються від Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на південь по ріці Дністер, а од верхів'я його до ріки Горинь, а від Горині до ріки Прип'ять, а звідти рікою Дніпром до міста Бихова, а звідти до ріки Сож і Сожем до повіту Смоленського; а межа проміж річок по твердій землі вказується по гранях сільських, альбо вяскових, і яке селище куди сходить, туди й грань належить; і ті грані розберуться і поновляться звичайними судами Підкоморськими та Комісарськими.

6. Верховний начальник і Господар землі Руської і народу того має бути Гетьман, обираний чинами і військом з-поміж себе вільними голосами, а посторонньому альбо інакше посталому не бути нікому ні в яку пору. Достоїнство Гетьмана Руського має рівність зупельну з Гетьманами Коронними і Литовськими, а війська вільно мати йому реєстрового в полках, поповнюваних від товариства, 40 тисяч, а охочекомонного і Запорозького скільки набереться; і Козаки реєстровії судом і послушенством повинні полкам і командам їх, допоки козакують і стоять в реєстрах військових; а по вислуді вертаються під право своє Шляхетське і тому коритися хай починають, як і все посполитство має судитися і розбиратися кожен стан за своїми стародавніми правами й артикулами, і ніхто їх ні в чому нехай не неволить ані привласнює, опріч долеглостей, правами встановлених.

7. Мир і тишину в народі Польському з народом Руським уставуємо вічні і незрадливі під клятвою анафеми і арафеми, порушника і зрадника людського. А оборона отчизни кожному народові єсть вільна, і заводця з них сам за себе стоїть, а іншого не приневолює; і поміч між державами належить до злагоди правління народного і загальної поради. А інакше вільно буде кожному воювати альбо нейтрал тримати, і ніхто за те не дорікає, ні помстить під клятвами вищереченими, теж і союз, альбо протекція, народу Руського з народом Польським і іншим підлягає до поради і присуду зупельного од народу, якому в Речі Посполитій вважатись третьою республікою.

Одержавши Гетьман Хмельницький мирові статті через своїх комісарів, очистив зараз всі міста і села Польські, займані військами його поза визначеними за трактатом межами, і війська всі розпустив по їх квартирах і житлах, а сам вирушив із штатом своїм і гвардією до міста Києва, щоб принести Богові вдячні молитви за даровані Ним перемоги і відновлення миру та спокою народного. До міста вступив Гетьман 1 Жовтня з тріумфом при пострілах гарматних з валів і церковних дзвонах; а народ і урядники його, Гетьмана, зустріли з виявленням найживішої до нього вдячності та свого повного вдоволення. По відправі молебнів у всіх церквах і монастирях Київських повелів Гетьман те саме вчинити і по всій Малій Росії і, поживши в Києві два тижні, переселився на життя до міста Чигирин. Трактат Зборівський опісля ратифікації його Королем Яном Казимиром опубліковано по всій Малоросії і записано всюди в книги судові і урядові Березня 8-го дня року 1650-го через Осавула Генерального Многогрішного, Полковника Брацлавського Нечая і Секретаря Виговського.

У Травні місяці 1650-го року прибули до Гетьмана Хмельницького в Чигирин чужоземні посланці од своїх володарів з вітанням його в Гетьманському достоїнстві, побільшеному значними воїнськими набутками і Зборівським трактатом, що визнав його і народ Руський вільним і ні від кого, окрім самих себе, не залежним. Тими посланцями були: від Султана Турецького Осман Ага з Пашею Сілістрійським Узук Амієм і багатьма значними Турками; од Царя Московського — Радник його Князь Василій Бутурлін з багатьма Боярами і, нарешті, від Короля Польського і Речі Посполитої Канцлер Князь Любомирський з Воєводою Киселем і багатьма іншими. Посли Турецькі піднесли Гетьманові від імені їхнього Імператора булаву, саджену каміннями і перлами, шаблю булатну дорогої ціни і дулейман, схожий на мантію з горностайними облямітками та сорок мішків срібних Турецьких левів у дар війську: і всі ті дарунки були в паперових мішках і чохлах, покритих шовковою матерією з золотими і срібними квітами. Послами Московськими піднесені подарунки, складені в

дорогих хутрах соболиних та інших і в косяках різної парчі та матерії, зложені в кулі рогожані, а скарб, присланий для війська, в бочечках, загорнутих рогожами. Од сторони Польської виставлено в подарунки декілька поставів дорогих сукон та декілька десятків дорогих ретязів та килимів, а скарб для війська покритий дорогими килимами.

Посли тії були на аудієнції у Гетьмана. Опісля звичайних поздоровлень та вітань пропонували кожен од своїх володарів і народів дружбу свою і союз до нього, Гетьмана, і народу Руського, а задля вічного їх утримання намовляли Гетьмана з народом до себе в протекцію на таких засадах, які спільними угодами встановлені будуть, причому першим пунктом поставиться затвердження Гетьманства спадкового в потомстві і фамілії його, Хмельницького. На теє Гетьман сказав послам рішуче: «Союз і дружбу я готовий тримати зі всіма народами і ніколи їх не знехтую, яко дару Божественного і всьому людству пристойного; вибирання ж народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення; а від спадкового володіння народом сим моєю фамілією в якості Гетьманів я рішуче одмовляюся і того вічно уникати буду, яко противного правам і звичаям народним, за якими вони керовані бути повинні вибраним з-поміж себе всіма урядниками і самим Гетьманом. І я, відновивши в них права тії з пожертвуванням великого числа воїнів, од них же вибраних і кровію своєю права ті скріпивших, вельми совіщусь і соромлюсь помислити навіть про їх порушення». Гетьман, скоро по прибутті в Чигирин посланців чужоземних, наказав всім урядам і містам Малоросійським, щоб від чинів і народу прибули до нього в Чигирин на сейм Генеральний всі депутати, вибрані за, прикладом раніше посланих до Варшави на сейм вільний, а окремо повелів від полку прислати по три депутати чиновних і по чотири із Козаків. Сим зібраним депутатам і всім чинам Малоросійським оголосив Гетьман грамоти чужоземних Дворів, їхні дарунки та скарб і наостанку запрошення, або заклик у протекцію. Чини і народ Малоросійський, побувши 268 років в поєднанні з Польщею і 66 заодно з Литвою, скуштували і наситились занадто вольностями та свавільствами тамошніми, себто доброго і лихого навику, а урядники і чиновники тутешні і того більше заразилися властолюбством і присвоєнням собі начальства і непідлеглості. Тому першою була незгода їхня на всіляку протекцію і підлеглість іноземну, а і поготів бачити у себе спадкове Гетьманство, пообіцяне Хмельницькому посланцями чужоземними од їхніх володарів. Гетьман з клятвою змушений переконувати їх, що «запропоноване йому спадкове правління тоді ж таки ним відкинуто, і він на нього ніколи не погодиться, яко на найнебезпечніший камінь, на котрий всі падаючі розіб'ються і встати не зможуть, і що він більше од них знає, яко постарілий у справах політичних, якому саме урядові в народі Малоросійському бути належить. А що йдеться про протекцію, то вона нам не лише корисна, але майже неминуча, і розсудлива людина або досконалий політик з першого погляду запримітить, що саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної до укріплення, робить з нас гралище невідомої долі і сліпих випадків. Коли ж звабили і пихи додали вам численні та великі перемоги наші над ворогом і набута через те слава майже всесвітня, то знайте, друзі і браття, що це працював собі більше ентузіазм народний, подвигнутий незвичайною жорстокістю Польською і крайньою таки журбою і надривом народним; і стільки при тому здобули ми слави, скільки ж нажили тим і заздрісників, котрі при всякій нагоді, а інколи і зумисне, задля власної безпеки і обережності своєї, не минуть випадку засіяти в нас плевели або беруть нас на спит і пробують нас, як лікарі іспитують недужих своїх, мацаючи пульс. І, певно, не завжди такими будемо, якими були і є, себто непереможними, чого жоден народ собі присвоїти не наслідиться, не одринувши Провидіння Божого, котре одне всім рахує, того скріплює та підносить, а іншого розслаблює та зводить долу, залежно від гідності та заслуг народних, а найпримітнішою в поразках його є гординя і зарозумілість народів».

Чини і депутати, заспокоєні і схвильовані промовою Хмельницького, почали було міркувати про протекцію і вибирати її між держав, які прислали своїх посланців. Одначе Польську з першого разу одностайно відкинули, про решту розмежувались думками, але на

жодній не зійшлися. Старші з них разом із Гетьманом погоджувались на пропозицію Московську, яко до народу єдиновірного і єдиноплемінного; але молоді вельми їм противились, доводячи через партизанта свого і оратора Осавула Генерального Богуна, що «в народі Московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, окрім Божого та Царського, нічого власного нема і бути не може; і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати. Самі вельможні та бояри Московські титулюються звичайно рабами Царськими, і в просьбах своїх завжди пишуть вони, що б'ють йому чолом; стосовно ж посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять, а накуплені з бранців та невільників; і ті кріпаки, або за їх назвою, крестьяни обох статей, себто чоловіки та жінки з їхніми дітьми, за недовідомими у світі правами та привласненнями, продаються на торжищах і в житлах од власників і господарів своїх нарівні з худобою, а незрідка і на собак вимінюються, і продавані при тому мусять бути ще зумисне веселими і виказуватися своїм голосом, добротою і знаннями будь-якого ремесла, щоб через те скірше їх купили і дорожче заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися із вогню в полум'я».

Духовенство Малоросійське в переважній частині було навернене з Уніатства і тому потайки вельми жалувало за втраченою своєю владою над народом, поданою було їм Поляками і близькою до рабства, і тому сплело безглузду байку стосовно посольства Московського і всіх інших, і протопоп Черкаський Федір Гурський, що був серед них на зборах і що був вшанований у народі як видатний богослов та проповідник, взявши текст зі святої Євангелії, зловживаючи ним у найдавнішому порівнянні, говорив на зборах, що, «як, мовляв, від трьох царів та волхвів піднесені немовляті Христу дари: золото, ладан і мирна знаменували буття і страждання Його на землі і повернення на небеса, себто золото означало Царя, ладан — мерця, а мирна показувала Бога, то так і ці дарунки, піднесені од Царів народів, знаменують, чим вони вдягнені або вкриті, в тому буде жити або вкриватися народ, ними зваблений, наприклад: дари Польські складаються з сукон, покритих килимом, то буде і народ, що з Поляками житиме, ходити в сукнах і мати килими; Турецькі дарунки одягнуті і покриті папером і шовком, то і народ, що з ними житиме, буде спроможний вдягти на себе шовкові та паперові матерії; а Московські дари суть всі в рогожах, то неминуче і народ, живучи з ними, доведений буде до такої вбогості, що вбереться він в рогожі і під рогожі. І ці висновки суть вірні і перевищують всіх оракулів у світі».

Байка та подіяла найбільше на депутатів найпростіших, на всіх Козаків: вони підняли одверте ремствування і галас проти Хмельницького, «називаючи його запродацем та зрадником вітчизни, підкупленим начебто послами, і що вони, визволивши себе з кормиги Польської з пролиттям великої крові і пожертвуванням премногих тисяч братії, що наложила головами своїми за волю отчизни, знов запроднуються в неволю добровільно і віддаються такому народові, котрий не подав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину, не подав навіть води промити кривавих уст наших, і ліпше нам бути у безперервних війнах за свободу, ніж накладати на себе нові ланцюги рабства та неволі. Та і кому із сусідніх народів можна віддатись без жаху і трепету? Одні з них безнастанно гнобляться бусурманством, що не терпить відкритого Богослужіння Християнського у власній їхній землі; інші торгують власною братією своєю і, не дивлячись на одновірство та однокровство, продають один одного безсоромно і без докорів сумління. А вір у них стільки, скільки слобід, а в них домів, а нерідко і в одному домі декілька їх вміщається, і одне сімейство від різновірства не може разом ні жити, ні їсти з одного посуду, а вся віра складається у них в розборі образів і хрестів, і хто з них кращий, той і є достойніший до почитання і сильніший до помочі людської; для Бога ж, Творця всіх і Господа, невідомо, що у них застається. Отож коли з таким народом об'єднатися нам, то або вони нас розпродадуть поодинокі, або переморять на вулицях своїх і розпутях, бо ніхто з них не пустить в дім свій ніякого нашого перехожого, а

паче з тютюном, уживання якого вважається у них страшним гріхом, смертним гріхом і єдиним людським гріхом у всьому світі».

Гетьман, заспокоївши ремствування зборів повторенням клятв своїх, що «він ніколи не мав у думках і мати не буде наміру приневолювати їх до пошкодження прав своїх і вольностей і радив лише, із щирості своєї до них і спільної вітчизни, поставити себе на міцних ногах надійним союзом і об'єднанням з іншим народом, чого всі впорядковані Держави завжди шукають, а нам особливо того потрібно з огляду, як я вже казав, на положення землі і новину стану нашого», і по тому розпустив збори по домах, і сейм на тому скінчився.

Посланців чужоземних віддарував Хмельницький пристойно за їхні дарунки і, відписавши на грамоти зі всією ввічливістю і вдячністю своєю за привітання і заклики Монархів, дав їм прощальну аудієнцію і на ній запевнив кожного зокрема у повсякчасній відданості своїй до їхніх Монархів і постійній приязні до народів; і що при тому він всемірно дбатиме про поєднання з ними і свого народу, як пройде в ньому перший осоружний до протекцій жар, породжений обридливим тиранським над ним правлінням Польським, котре і вві сні їм ввижається і діє на них, немов якийсь потворне страховище.

Господар Молдавський Ліпула в Квітні місяці року 1650-го прислав до Гетьмана Хмельницького через Боярина Молдавського Морозія листа, погоджуючись в ньому віддати доньку свою Ірину за дружину синові його Тимофію і пояснюючи при тому, що він завжди бажав того шлюбу, але на перешкоді до того була йому тривала війна Хмельницького з Поляками і погрози тамошнього значного вельможі Потоцького, котрий давно бажав шлюбу доньки його зі своїм сином, а родина Потоцьких кермує майже всім урядуванням Польським. Але тепер, будучи він, Ліпула, зовсім певний щодо мирного спокою, а особливо маючи листа од Двору Турецького і дозвіл на шлюб сей самого Султана, його господаря, який запевняє про свою на всі випадки опіку, сповіщає Гетьмана про неодмінну згоду на той шлюб і просить прислати сина свого до нього в місто Ясси з достатнім, одначе, конвоєм, щоб з боку Потоцьких не вчинено було якого ворожого замаху, бо він від розвідників своїх довідався, що на межі Буковини зібралась чимала ватага Польських гультяїв, або волонтерів, під проводом молодого Потоцького. Гетьман, відправивши сина свого в Молдавію з пристойним почетом і достатньою охороною зі своєї гвардії, вислав слідом за ним п'ятитисячний корпус Козацький під виглядом прикордонного роз'їзду. Але як тільки молодий Хмельницький під містом Могилевом переправився через ріку Дністер і наближався до міста Сороки, корпус Польський, вийшовши з байраків та садів, атакував його з усіх сторін і змусив штат і конвой Хмельницького зійти з коней, забратись в церковний цвинтар і там відбиватись, полишивши весь свій обоз з багатством на поталу Полякам, котрі, радіючи з такого успіху, почали були обоз грабувати, а Гетьманича тим часом штурмувати на цвинтарі з наміром перебити всіх обложених до єдиного і не випустити вістуна, щоб про таке лиходійство не вийшло назовні. Але корпус Козацький, котрий пильнував весь час похід Гетьманича, оточив Поляків зненацька і, вистреливши по них з мушкетів, ударив списами і всіх майже до одного переколов; біля десяти Поляків і сам молодий Потоцький пробились було через лави Козацькі і втекли в поле, але, заваливши міст на річці, Потоцький втопився у воді, а решту, що загрузла на берегах в урочищі «На батозі», перебито; і мерців Польських поховано до чотирьох тисяч чоловік, а після того побойща весілля Гетьманича в Яссах справлено, і він вернувся з дружиною до Чигирини. Гетьман потім скаржився на Потоцького Королеві про злодійський напад на весілля сина його, добровільно і законно переведене, а Потоцьким зневажене з великою втратою людей і значних сум, але при тому й вибачався Гетьман, коли щось неприємне сталося між весільними і нападниками на них, то благоволено було б приписати тее звичайним в таких випадках трактamentом і бенкетом, на яких не без напилих буває. Король хоча на листування таке і не відповів Хмельницькому, одначе пригода весільна була першим кроком до нової війни.

Молодий Хмельницький недовго користався своїм одруженням. Міністеря Польська підбила Радулу, Господаря Мултянського, і Ракоція, Князя Угорського, зігнати тестя його з правління Молдавського, і він мусив був рушити з військом Козацьким, щоб поновити тестя на колишньому становищі. Похід той споряджено дуже скоро, і так само скоро завершено з бажаним успіхом. Війська Мултянські і Угорські всюди були розбиті і розпорошені, і сам Господар Мултянський був убитий під Бухарестом, Молдавського Господаря поновлено в його гідності, і війська Козацькі здебільшого розпущено в свої границі, а при Хмельницькому лишився один полк Корсунський з полковником Мозирою. Та коли він, супроводжуваний тещею і дружиною своєю, проходив тим полком прикордонною стороною Молдавії з Мултянією, повертаючись також в свої границі, то на шляху, недалеко міста Сочави, оточили його великі юрми військ Польських і Мултянських разом з бунтівниками Молдавськими, незадоволеними своїм Господарем, які і зібрали знов Мултян і Поляків, знаючи про малі сили Хмельницького. По короткому герці вступив Хмельницький до міста Сочави і в ньому замкнувся в очікуванні прибуття своїх військ, за якими він післав уночі надійного гінця. Укріплюючи місто, оглядав він при тому його найважливіші місця, і в той час вистріленим од ворога гарматним ядром одірвало йому руку аж по плече, і він помер за кілька годин. Війська Козацькі поспішили до міста на другий день смерті Хмельницького, розбили ворога до ноги і весь табір його забрали; але, замість визволення, прийняли з міста тіло Хмельницького і припровадили його разом з дружиною і тещею до старого Хмельницького, котрий, побачивши тіло сина свого, близький був до відчаю відомого Царя Егея, що кинувся в море при появі на ньому чорних знамен сина свого. Плакав Хмельницький невтішно і довго за тим сином своїм, втіленням всієї його надії, котрий, при його доброму вихованні та високих обдарованнях, доволі привчений ним був до справ політичних та військових; а поховав він його в Суботівському своєму монастирі, в мурованій церкві.

Воєвода Київський Адам Кисіль, що походив із давньої руської родини Святольдів, відомих з історій од року 1128-го між Князями Руськими, і з ним судді повітові Проскура, Волович і багато Інших, також виходців із Руських пород, навернених в Католицтво і Польське Шляхетство, скоро по опублікуванню в Малоросії Трактату Зборівського і влаштуванню меж та урядів первісних свого краю, прибули до міста Києва в надії дістати родові свої маєтки, війною відібрані, і почали домагання свої до Гетьмана і Малоросійського трибуналу, доказуючи, що вони неважливою одміною у вірі, яка од важливих обставин склалася, і службою їхньою в Польському Королівстві втрачати родових маєтків не повинні ні за якими законами і що вони можуть з них також одправляти службу і в Малоросії, як одправляли її в Польщі, Гетьман після розгляду і присуду Трибуналу дозволив був прохачам вступити у їхні володіння з присягою їх на вірність служби Малоросійській своїй вітчизні. Але збунтовані проти того Київські, Білоцерківські і Переяславські Козаки, підмовлені Суддею Гуляницьким і Полковником Миргородським Гладким, вигнали всіх тих пошуковців із селищ Малоросійських і багатьох з них перебили і пограбували, від чого і сам Воєвода Кисіль, повернувшись із Польщі, скоро після того помер. Гетьман, сприйнявши вчинок сей за злочин вельми тяжкий, звелів провести розслідування карному трибуналові спільно з військовою Комісією і винуватців судити по законах. Судилище теє, ствердивши головними винуватцями Гуляницького і Гладкого, присудило їх до страти, і Гладкому втято голову, а Гуляницький втік і сховався в Молдавії з трьома Старшинами від війська; решту ж Старшин і багатьох з товариства і рядових Козаків покарано киями, в'язницею і утриманням закутими при гарматі. І хоча таким чином доволі покарано за вбивства і кривди чиновників Польських і багато з відшуканих пожитків їм повернуто, але Поляки визнали вчинок той другою причиною до війни. Козаки означених полків, обурившись явно проти Хмельницького, що він Полякам підхлібствує, а їх безвинно переслідує, вийшли чимало з родинами зі своїх осель і збройною рукою прийшли в низ ріки Дінця і тамо поселились, де склали так званий Рибинський Слобідський полк.

Хан Кримський з Мурзою своїм Нагайбеком 11-го Листопада 1650 року прислав до Гетьмана Хмельницького Турецького Агу НурадІна з листом своїм і пропозицією з боку Султана, пропонуючи Хмельницькому з народом Малоросійським об'єднатись з Портою Турецькою в протекцію Султанську на найвигідніших умовах і кондиціях, які лише він вибрати і присланому Азі поручити може для донесення і затвердження Султанові. Хмельницький, прийнявши посланців з особливими дружніми почестями і пригощаннями, відхилив, однак, пропоновану протекцію до часу, вивчаючи, що народ, ним керований, не розташований поки що ні до яких протекцій, побоюючись, щоб не нажити тим заздрісників і не розпалити нової війни, з якої не зовсім одужав, і що він завше дбатиме, щоб прихилити народ на їхню користь. Посланці ті, не маючи успіху в першій їхній пропозиції, намовляли Гетьмана на другу, умовляючи його йти війною з Ханом на Царство Московське, якому оголосить Султан війну за завоювання Царями Московськими Татарського Астраханського Царства, і коли воно Порті і Хану тією війною буде повернуто, то йому, Гетьману, виділена буде частина завойованого з прилеглих до Малоросії областей Московських або Татарських. Остання пропозиція посланців для політичних видів Хмельницького йому надзвичайно припала до смаку, і він, передбачаючи нову неминучу війну з Польщею, сподівався прив'язати до себе необхідністю в ній самого Хана Кримського з кращим від попереднього успіхом. Тому оголосив він посланцям довірчо, що по закінченні з Польщею наступної війни, яку вони з найменших причин і більше від заматерілої злоби своєї на Малоросію розпочинають, він буде готовий на всі Султанські і Ханські пропозиції. А коли ще з дозволу Султанського і Хан Кримський благоволиять зробити в ній йому підмогу, то і ті перепони, котрі між одновірцями поставляться самою релігією і забобонами народними, набудуть дозволеного виду вступитися за союзника і його інтереси, що вважаються в таких випадках спільними, взаємністю схваленими. Посланці, будучи такими запевненнями Хмельницького задоволені, відбули од нього втішені, а Гетьман, обдарувавши при тому їх щедро, писав через них Ханові про приязне своє до нього ставлення і про відбуту з посланцями нараду, прохаючи Хана обнадіяти його зі свого боку допомогою своєю в конечній потребі супроти Поляків.

Хмельницький, відправивши від себе посланців тих, писав зараз до Царя Олексія Михайловича таємно, повідомляючи про все, що сталося у нього з посланцями, і про нову наступаючу з Поляками війну і просив при тому Царя пильно йому в тій війні пособити або принаймі вчинити військами своїми диверсію на Смоленщину і Білорусь і тим показати Малоросіянам і їхнім військам прихильність свою на їх користь і захист, котрим вони надмірно подвигнуті будуть на відданість йому, Цареві, і його народові для вічного з ними єднання, і слугуватиме вона, так би мовити, завдатком до майбутніх договорів та угод. Цар, подякувавши Хмельницькому за його дізнану до нього і його народу пильність і нові вісті, обіцяв учинити йому прохану поміч відправкою військ своїх до Смоленська і на Білорусь без оголошення, однак, Польщі формальної війни, аби не вславитися нахабним порушником миру і уложених на нього попередніх трактатів без слухних на те причин, а зробить ту висилку військ своїх під титулом союзних зобов'язань, коли тільки не завадять тому прикрі чутки, що надходять з Астрахані та інших міст низових, в яких з недавньої пори почало щось недобре ворухитись.

Хмельницький, висновуючи із запевнень настільки невизначених марну для себе надію, став готуватися до оборони власними силами народу Малоросійського, і колишні двадцять полків укомплектував і склав сорок тисяч реєстрових Козаків; але число їх в кожному полку визначено нерівне, а дивлячись на становище сіл та числа в них родин Козацьких, що зазнали втрат виходом частини з них до Слобідського Рибінського полку. І так склалося: полк Київський при Полковнику Антоні Адамовичу — в 1200 Козаків; Чернігівський при Полковнику Мартині Небабі — в 1200; Сіверський при Полковнику Якові Коровці — в 1200; Канівський при Полковнику Семенові Павицькому — в 3000; Переяславський при Полковнику Федорі Лободі — в 2000; Черкаський при Полковнику Іванові Воронченку — в

3000; Чигиринський при Полковнику Федорі Якубовичу — в 3000; Уманський при Полковнику Йосипові Глуху — в 3000; Корсунський при Полковнику Лук'яну Мозирі — в 3000; Брацлавський при Полковникові Данилові Нечаю — в 2000; Калницький при Полковнику Іванові Фе-доренку — в 2000; Кропив'янський при Полковнику Фі-лоні Дженджемі — в 2000; Острянський при Полковнику Тимофію Носачу — в 2000; Миргородський при Полковнику Максиму Тарані — в 3000; Полтавський при Полковнику Мартині Пушкаренку — в 2000; Гадяцький при Полковнику Сергієві Бухалу — в 1200; Ніжинський при Полковнику Прокопі Шуменку — в 1200; Лубенський при Полковникові Дмитру Кривоносі — в 1200; Прилуцький при Полковникові Федору Киселі — в 1200 і Вінницький при Полковникові Петрові Стягайлу — в 1600 Козаків. Понад означені реєстрові полки мав Хмельницький гармашів з артилерією та її обладунками під керівництвом Віцеобозного Генерального іноземця Фрідргана 4550 та чужинців при них в чинах старшинських, що рахувалися майстрами, 47 чоловік. Волонтерів, розподілених тоді на п'ятнадцять охочекомонних полків, раховано в 14500 чоловік та військ Запорозьких було наготові 12 тисяч. А всього мав Хмельницький готового війська сімдесят одну тисячу з лишком, і в тому числі постійної піхоти між реєстровими Ккзаками було двадцять тисяч, навчених усім тодішнім піхотним шикам та маневрам, а при потребі множилася піхота спішеними реєстровими кінними Козаками, навченими батавою і всьому при тому потрібному.

Прикордонні з Польщею Козаки, а особливо ті, що проживали околицями і куренями понад ріками Стиром, Случем, Прип'яттю і Сожем, передбачаючи нову війну з Поляками, що наближалася, вибралися із своїх осель під проводом переходу їх всередину Малоросії, аби не терпіти руїн пограничних, але, проходячи подалі, дістались до річки Дінця і поселились поблизу раніше прибулих Рибінських поселенців, утворивши із себе другий Слобідський полк, названий Ізюмським, а вихід сей учинили вони під час комплектування в полки реєстрових Козаків. Тому Гетьман велів перевести по всій Малоросії нобілітацію, або перепис, в Козаки, і учинено теє із вільних військових і міських мешканців, що служили за попередніх воєн волонтерами, Запорожцями і в охочекомонних полках і подали на теє достатні свідчення; а інших жодних мешканців до того перепису не допущено, і перепис той в Козаки строго контролювався, і треба було мати для того природне походження або докази на заслуги; бо стан і породу Козацьку визнавано за гідність Шляхетську. Тому і тих, новопереписаних у Козаки, наказами урядів ухвалено записати в компути Козацькі і привести на те до присяги, рахуючи їх надалі поруч з іншими Козаками і в одній з ними Шляхетській гідності. Поза всім тим на компутах і переписах Козацьких видно біля деяких прізвищ нотатки, що вони походять із нововписаних Козаків. І так несправедливо дехто робить висновки, що в Малоросії начебто вільно було переходити із Козаків у мужики, а з мужиків у Козаки згідно волі кожного.

Мир в Малоросії з Поляками згідно трактатів Зборівських тривав щось коло року. Поляки зламали його найпідлішим і найбезсоромнішим чином. Вони, не оголосивши за загальним народним правом формальної війни ані причин, що до того їх спонукали, напали зненацька вночі на корпус Брацлавського Полковника Нечая, що стояв табором біля містечка Краснопілля, і розбили його вщент в 7-й день Липня 1650 року. Осавул Генеральний Богун, почувши про поразку Нечаєву, переправився негайно через ріку Буг і напав з корпусом своїм на Поляків в ту саму пору, коли вони святкували перемогу свою над Козаками і тріумфували в таборі переможених. Убивство над ними вчинено жорстоке і без ніякої пощади, як над підлими хижаками, а не над військами Європейськими, і коли вони благали пощади, або, по-їхньому, згоди, то відказувано їм: «Згода воїнам, а кара зрадцям!» Врятувались від убивства лише ті, що розсипались врозтіч і куди хто втрапив, а обидва табори, Польський і Нечаїв, з усіма обозами, запасами та артилерією zostалися на місці, яко здобич Богунового корпусу, який і поховав і тіла убитих Козаків і Поляків, і нараховано було останніх 3719 чоловік, і в тому числі Полковник Польський Казимир Каневський.

Гетьман Хмельницький, повідомлений бувши од Богуна про розпочаті Поляками ворожі дії і про бувші з ними бої, відрядив зараз на підмогу корпусові Богуновому інший Козацький Корпус під командою Полковника Глуха, а до Хана Кримського послав нарочного гінця з протестом проти нагло розпочатої Поляками війни і з проханням прислати до нього помічні війська, згідно із учиненою з посланцем Нагайбеком угодою, котру він, Хан, затвердив. Хан відповів Хмельницькому, що він з військами його на поміч йому готов, але, за певними урядовими обрядами, мусить доповісти про те Султанові, а діставши від нього резолюцію, з присилкою військ своїх він не забариться, а може бути, і сам на допомогу йому прибуде, коли не завадять якісь надзвичайні справи, а паче з боку Московитян, котрі на кордонах своїх супроти Криму роблять укріплення та військові приготування.

Осавул Богун, підкріплений Полковником Глухом, вирушив од Краснопілля вперед переслідувати Поляків у їхніх межах, і 18-го числа Липня відкрився їхній табір біля містечка Купчиці, при Вознесенському монастирі. Війська Польські були під командою Польного Гетьмана Потоцького, при якому був за волонтера і юний Собієвський. Вони окопались під монастирем по самі вуха. Богун намагався різними маневрами вивести Поляків у поле на відкритий бій, але успіху в тому не мав, бо тримались вони окопів своїх, не висовуючи голови. Богунові не лишалось інших способів вигнати Поляків з табору, як лише зробити на нього формальний приступ. Але кмітливість його відкрила для того найвигідніші шляхи, і він 21 Липня, розділивши корпус свій на три частини, повелів двом з них приступити з двох боків до табору Польського на світанку і робити фальшиву на нього атаку, лежачи на землі, а третій частині, з добірних Козаків утвореній, підповзти до монастиря і заволодіти ним за всіляку ціну. Та колона під час утвореної від фальшивих колон стрільби і навмисного гвалту пробилася до монастиря і здобула його дуже вдало, а по зробленому нею сигналу наблизились до неї і дві інші колони, і витягнутою на монастирські будівлі артилерією вчинено всередину табору сильну стрільбу на Поляків, і вони, не змігши через це діяти своєю артилерією, розставленою при окопах, приступили були до монастиря з самими шаблями і карабінами, але їх зустрінuto і перекинуто мушкетами і списами Козацькими. Відступ їх назад, всередину табору, супроводжувався також списами від Козаків, і вони повернені були в тил величезними купами; решта врятувалася втечею через свої окопи з тим лише, що при собі мали, а обози їхні з усіма запасами та артилерією zostались в таборі і були багатою здобиччю Козакам та їхній старшині. Убитих Козаків поховано урочисто в монастирі, і їх нарахували 1715 чоловік, а Поляків загорнули землею в їхніх же окопах і нарахували 9 674 тіла.

Осавул Богун, звітуючи Гетьманові про славетну свою над Поляками звітягу, доповідав при тому, що через спійманих ним «язиків» і Польських шпигунів, Жидів, дізнався він про великі сили Польські, що йдуть із середини Польщі на місто Слуцьк під командою Князя Четвертинського, і що потрібна йому підмога в самих людях, а артилерії і запасів у нього більш ніж досить. Гетьман приписав Богунові в резолюцію, аби він у вигідному місці очікував прибуття його з військом, а сам би не відважувався нападати на такого численного ворога, щоб не бути ним розбитим і щоб недруг з того не куражився, бо, мовляв, окуражений Поляк загонистіший від усіх диких коней Татарських. Тим часом надходили чутки до Гетьмана, що Князь Четвертинський, впавши в границі Малоросійські з численною Польською армією, продовжує тут похід свій по системі варварській, або за планами колишнього дикого завойовника Татарського Батия, і що спалює всі села Малоросійські і знищує мешканців тутешніх без всіляких причин і потреби, а творить саму лише пустелю, нікому не корисну. Гетьман, поспішаючи з головним військом своїм супроти Князя Четвертинського, зійшовся з Богуном в околиці Житомира і повелів йому, пройшовши попереду армії

Польської, зробити розголос по селах, що він лише один з корпусом своїм розвідує про армію ворожу і відходить від неї набік, не будучи спроможним їй протистояти. Він насправді, повернувши вбік і розташувачи табір свій у вигідному місці, укріпив його

найкращим чином і вичікував на себе ворога за призначенням Гетьманським, котрий розташувався в близькому, але закритому від нього місці і навідувався через роз'їжджі команди про рухи ворога. Гвалт людей і рев худоби, що тікали в ліси та інші сховища, і пожежі з димами, що знялися над селами, сповістили про наближення армії Четвертинського. Богун вислав негайно загін добірної кінноти проти його армії і велів їй, нападаючи на авангард ворожий, віддалятися від нього назад, до свого корпусу. Такими маневрами ворог був приведений до самого табору Богунового корпусу, і він, втямивши з першого позирку його малість, без подальших обдумувань негайно напав на табір з усіх сторін, звідкіль тільки міг. Учинена з обох боків стрілянина з гармат і мушкетів і дим, що від того піднявся, доволі зайняли і сповили побойовників. Гетьман, сього лише і вичікуючи, виступив зі всіма силами своїми із закритого місця, ударив з тилу і у фланг ворогові і поставив його проміж двох огнів. Ворог, повертаючись назад для оборони, звичайно, був у замішанні від того і втратив лад. Богун, не спускаючи очей з супротивника і запримітивши його безлад, негайно випустив з табору свою піхоту зі списками і вдарив на замішану піхоту ворожу, не даючи їй очуняти і перешикуватися. З Гетьманського боку вчинено те саме, і ворог, збившись юрмами без усякого ладу, відступав задом, сам не знаючи куди; кіннота ж їхня, відчувши неможливість оборонити піхоту, пустилась відкрито втікати, а кіннота Козацька кинулась її гнати. Поразка ворога була довгою і вельми згубною. Піхота, побачивши себе полишеною кіннотою і головними начальниками, почала кричати згоду і, кидаючи мушкети свої, ставала на коліна і просила пощади задля найсвятішої Панни Марії. При тому великому імені усе вбивство негайно припинено, і все затихло. Залишена решта піхоти Польської оголошена полоненою, і її нараховано 7 346 чоловік, і в тому числі 32 офіцери, а проміж ними значний, Корибутом званий; та приведено кіннотою 13 чоловік полонених офіцерів, узятих на погоні, а забито й поховано на побойовищі і на полях 17 139 чоловік. Відбулася та битва 13 Вересня, в середу, де і Козаків убито з їхніми старшинами 2 173 чоловіки. Всі обози і запаси Польські і вся їхня артилерія, з 63 гармат складена, дісталася, яко здобич, Козакам, а полонених Польських відіслав Хмельницький в дарунок Ханові Кримському, щоб одержати за них викуп, і дістав від нього звістку, що війська його прибудуть з ним на допомогу Хмельницькому наступної весни.

Гетьман, здобувши таку славетну звітягу над Поляками, не був нею втішений, бо оточуючі його юрмами родини Козацькі та всіх інших мешканців Малоросії, зібравшись з численних осель, спалених і сплюндрованих Четвертинським, приводили його до сліз. Вони волали до нього про поміч, а він не відав, чим такому велелюдству пособити, а надто під близьку зимову пору. І так, забезпечивши їх достатніми харчовими припасами, добутими кіннями та волами, а найбільшніх і грішми, звелів їм іти на зимівлю в селища Гадяцького і Полтавського полків, а навесні селитися вгору по ріках Сулі, Пелу та Ворсклі, на Малоросійських, так званих Булавинських, землях, про наділення якими дано в ті полки від Гетьмана наказ. І сії вихідці, оселивши в тих місцях численні слободи, заклали основи трьох Слобідських полків: Сумського, Охтирського і Харківського, котрі, примножившись іншими Малоросійськими вихідцями, дійсно створили ті три полки. І були полки сії з іншими такими ж полками під неодмінним командуванням Гетьманів та урядів Малоросійських і на всьому праві і привілеях Малоросійських аж до часів пригоди Гетьмана Самойловича; а з тої пори Полковники тамошні, забажавши ліпше бути кожному з них маленьким самовладним Гетьманом, ніж великому Гетьманові коритися, просили од двору Царського, або, краще сказати, від Князя Голіцина, котрий всім тоді керував, кожен собі особливі права, вилучені з підпорядкованості Малоросійської. Землі ж, під сими полками зоставлені, називались тому Булавинськими, що належали вони булаві Гетьманській і на них утримувались завжди Гетьманські кінські і скотські, також заводи і табуни волів та кінські всієї Малоросійської артилерії і тут же табуни полкових артилерій Гадяцького, Полтавського та інших найближчих, і тому були на них численні хутори з мешканцями, згодом приписаними до тих полків.

Король Польський, отримавши повідомлення про останню поразку армії Польської, що була під командою Князя Четвертинського і складалася з найліпших Польських сил, повелів по всьому Королівству своєму бути повторному посполитому рушенню на Малоросію. І між тим як у Польських провінціях все було в русі і всяк, призначений у похід, озброювався, Король зажадав особливий корпус військ Німецьких від Маркграфа Бранденбурзького, котрий вважався в Польській Пруссії васалом Польським І прислав корпус свій під командою Генерала Донгофа. Від герцога Курляндського Король також вимагав допоміжного корпусу; але як Герцогство теє за правами своїми не зобов'язане давати війська поза державу, то Король і Республіка Польська, ласкаво прохаючи Герцога, зобов'язались письмово не вважати висилки тої за обов'язок, але за добру волю, учинену на прохання Польщі і відданості до неї Курляндців. Гетьман, зі свого боку, не залишив також себе без приготування до оборони. Він, доповнивши полки свої, на місця вибулі, новими вошами, підкріпив прикордонні міста сильними гарнізонами із міліції і достатньою артилерією зі всіма запасами і мав тоді готового війська в полі сімдесят три тисячі, які розташовані були на зимові кантонір-квартири від Дністра до ріки Прип'яті.

З перших чисел Березня місяця 1651 року всі війська Польські і Козацькі були в русі і одне за одним назирали. Король Польський, за відомостями, прямував походом своїм з головною армією до ріки Стиру, куди й інші його війська по границях своїх стягалися. Війська Козацькі своїми корпусами збиралися в той же бік; Хан Кримський з двадцятитисячною армією своєю, йдучи по Дністру вгору, зійшовся з армією Хмельницького за день шляху від річки Стиру. Побачення Хана з Хмельницьким було прикметним і, за визнанням знавців, не віщувало нічого доброго. Хан прийняв Хмельницького з удаваною ласкою, домагався від нього клятв на підтвердження обіцянок, сказаних Нагайбеку стосовно Царства Астраханського, і не зводив з нього очей, зауважуючи вираз його обличчя. Хмельницький, викручуючись із того лабіринту, відповідав Ханові завжди двозначно і невизначено і обіцяв надалі докладніше над тим поміркувати. Прощання їх було доволі холодним, а такі ж і обнадіювання; однак вибрали вони табір для обох військ, Козацького і Татарського, і розташували його над річкою Стиром, поміж боліт, при містечку Берестечку, де Гетьман влаштував обози свої вагенбургом і закріпив їх окопами з артилерією, а Хан поставив в'юки свої окремо від вагенбургу, позаду військ своїх, і вишикував їх батавою.

Від передових Козацьких військ одержано вістку, що Польська армія, завчасно переправившись через ріку Стир, іде понад тою рікою до Берестечка і рахують її до 300 000. 11 числа Травня стала вона на виду Козацької і Татарської армії і явила жахливе видовище блиском своїм і стогоном землі од велелюдства, а особливо од численної кінноти. Гетьман влаштував армію свою на правому фланзі Татарської; піхоту примножив спішеною кіннотою і поставив всередині розлогою і грубою фалангою з численною артилерією по фасах і насередині і прикрив правий її фланг своєю кіннотою. Битва почалася о 9 годині ранку страшенною стріляниною з обох боків гармат і мушкетів. Поляки, маючи в центрі своєї армії Пруські та Курляндські війська, зайняли весь простір Козацької і Татарської армії іншими своїми військами, маючи намір оточити їх з усіх сторін, але положення багнистої місцини того не дозволяло. Піхота Козацька на перших пострілах ударила в списи і перекинула піхоту Німецьку, змішавши її і погнавши всередину Польської армії; але в ту саму пору Татарська армія, яка прикривала лівий Козацький фланг, займаючи найвищі висоти, зійшла зі свого місця і попустила Полякам атакувати піхоту тую у фланг і в тил, так що вона стала з трьох боків обнята і стиснена. Гетьман, запримітивши відступ Татар, повів було частину кінноти своєї на їхнє місце позаду піхоти, але вже сюди пробитись не міг, і тому він з самою охоронною командою, віддалившись від армії своєї, поскакав шукати Татар в інший бік, щоб умовити і упросити Хана до повороту на своє місце. Кіннота Козацька, спостерігши, що Гетьман віддаляється від армії, повернула слідом за ним, а піхота їхня стала тоді оточена з усіх боків. Вона, будши звідусюди бита і полишена на конечну загибель, вирішила пробиватись до боліт і там очікувати останньої своєї долі. Німці кричали уже їй пардон, а

Поляки згоду, тобто вимагали віддатися в полон. Але вона, відповідаючи, що ліпше вмерти зі славою, як жити зганьбленою, зімкнулась тісніше і ручним боєм в списи та шаблі пробилась в густі лози, що облягали болото, і там укріпилась. Поляки, вважаючи, що та піхота уже в їхніх руках і вони завжди її можуть забрати в полон або перебити всіх до одного, залишили її в лозах до ранку, бо тоді було на заході сонця, а всі обози Козацькі, що були в вагенбургу з людьми тамошніми і всіма запасами, особливо з великою кількістю коней верхових і в'ючних, також вся артилерія з її обладунками, дісталась в руки Польської армії.

Тим часом як Поляки святкували перемогу в таборі Козацькому і тішилися його запасами, Козаки, що засіли були в лозах, безнастанно думали про своє визволення і виправдали собою ту приказку народну, що «нужда вкладає розум людям». Вони, діждавшись темряви нічної, розклали списи свої по болоті, по п'ять їх разом, у півтори чверті один від одного, а кінцями врівень один з одним; по тих списках, полягавши на них, котився кожен козак з боку на бік до другого краю болота, і таким чином прокотились всі вони за болото на тверду землю, а останні з них перетягли за собою і всі списи. Не спиняючись довго на твердій землі, пішли вони шукати кінноту свою і Гетьмана і коло полудня знайшли їх, коли пасли вони коней і журилися невтішно, що пропала їхня піхота і що таке велике для всіх нещастя. Радість була невимовною, як побачили вони одні одних. Зробивши тут короткий піхоті відпочинок, частували кінні Козаки піхотних опуцьками, або стеблами трав катрану і холодку, замість звичайного обіду, бо іншого харчу, окрім трави, ніякої в себе не мали; а після такого ласування вирушили всі в дальшу дорогу до Кам'янця-Подільського. Гетьман розповів при тому урядникам своїм історію свою з Ханом Татарським, що коли перейняв він Хана за болотами по відступі Ханському з поля битви, то благав його найпереконливіше, відступаючи всі свої, які тільки мав, скарби і що тільки йому завгодно, аби він повернувся на побойовище і допоміг оборонити залишені в небезпеці Козацькі війська; але той, отитулувавши Гетьмана Християнським гяуром, сказав у повній злобі і люті, що на границях Буковини бачився з ним Суддя Гуляницький і переказав про все листування та переговори у справі союзів, намов та протекцій, які були у Гетьмана з Царем Московським, і що «швидше він, Гетьман, зробить світ злочасним, аніж його ошчасливить, бо Хан ніколи до таких союзів і протекцій не допустить, а наведе з усіх сторін на землю його війська Турецькі, Татарські і Польські і зараз тому робить почин, коли тільки Гетьман не прийме Турецької і його сторони супроти Москвитян. Гетьман хоч як не викручувався, що йому в нинішню пору воєнну і будучи в такому критичному становищі ніяк пуститися на нові такі важливі вчинки неможливо, а треба подумати про те в час миру, однак Хан нічого того не уважив і розстався з ним з попередніми погрозами, а Гетьман опісля довідався, що втеклий від страти Суддя Гуляницький з Молдавії дістався до Польщі, а звідти посланий був від Короля з Сенатором його Лянцкоронським на Буковину зустрічати Хана великими для нього дарунками і значними сумами, котрі Ханові і піднесли, і всі таємниці Хмельницького тоді Ханові Гуляницький розкрив. Хан, наближаючись до своїх кордонів, захопив собі в полон багатьох і багатьох людей Малоросійських, що мали його за союзника і тому вважали себе в безпеці, а Козаків Запорозьких також пішло чимало від Гетьмана слідом за Ханом під приводом оборони своїх зимівників від пљондровання Татарського.

Король Польський, окуражений підступною зрадою Хана і одержаною через те великою над Козаками перемогою, розділив величезну армію свою надвоє і одну її частину під командою Князя Четвертинського відправив для захоплення міста Києва, куди Король мав намір прибути зі штатом своїм та армією на зимівлю, а з другою армією йшов сам Король на Волинь і до Кам'янця-Подільського. Гетьман Хмельницький, утративши під Берестечком військ своїх близько дванадцяти тисяч, не втратив при тому мужності своєї анітрохи і, за короткий час доповнивши армію свою із міських гарнізонів і міліції і озброївши її запасною амуніцією із арсеналів Чигиринського та Черкаського, виступив з нею супроти армії Четвертинського. Тут армію застав Гетьман біля містечка Фастова, де мала вона роздих у повній безпеці, бо Поляки, через звичайну свою легковажність і пиху, не інакше гадали про

Хмельницького і Козаків, як тільки, що вони, де не є, ховаються по віддалених границях, не сміючи їм і показатись, і, звичайно, міркували вже, як їм бенкетувати з Королем у Києві та пересичуватись тамошніми розкошами і послугами киянок. Гетьман, приступивши до армії Польської на світанку, вислав значну частину піхоти своєї у садки та городи Фастівські, обнесені ровами, які служили піхоті Козацькій добрими окопами, а всіма іншими військами наступив на табір Польський і, вчинивши сильну стрілянину з гармат і мушкетів, подався вперед, нітрохи не спиняючись. Поляки, будучи напівголими, хапалися за зброю, але вже вишикуватись як слід не могли, а, позбігавшись купами, подавались до городів та садів, щоб біля них вишикуватись і виступити вперед. Але піхота Козацька, що засіла була за окопами садовими, допустивши Поляків на найближчу дистанцію, зробила по них самий досконалий і сильний залп з мушкетів і повалила на землю їх цілі тисячі. Решта поверталась всередину табору, але, зустрінута всіма військами Козацькими, зазнала од них другої поразки. Кінноту Польську, що сідала на коней і шикувалась в лінію, тоді ж перекинута і перемішано пострілами та списами кінноти Козацької, і вона втікала навсібіч слідами Князя Четвертинського і його штату, що побігли задалегідь і майже в одних шляфроках. І так армію Четвертинського розбито вщент і розігнано в повному безладді. Війська Курляндські, що були з ним, сховались в містечку і прислали від себе депутатами своїх офіцерів, віддаючись в полон і благаючи пощади. Гетьман, обеззброївши їх, відпустив в їхню землю з умовою і під присягою не повертатися їм до Короля і Поляків і не діяти надалі вороже супроти Козаків під загрозою кари віроломцям шибетщею. Весь табір Польський з усіма запасами, артилерією і багатою ставкою Четвертинського та інших вельмож Польських дістався Козакам як здобич і відшкодував їм втрату тих речей під Берестечком. Убитих поховано Поляків на місці 13 972 тіла, а взято в полон Курляндців і відпущено в їхню землю 3215 чоловік. Відбулось те побоїще 27 Серпня, в четвер. Біля Фастова довідався Гетьман Хмельницький, що Князь Радзивілл з військами його Литовськими, пробираючись на допомогу Четвертинському правим берегом Дніпра, сплюндрував багато сіл побережних і саме місто Київ, що було без оборони, пограбував, а почувши про поразку Четвертинського, повернув назад на Литву з багатьма користями. По тому повідомленню негайно рушив Хмельницький з легкою кіннотою переслідувати Радзивілла і, обійшовши його вночі, засів спереду біля Маслового Ставища, і як тільки він з корпусом, ідучи безтурботно, порівнявся з Хмельницьким, то сей, напавши збоку, розбив війська його до ноги і повернув усі награвовані користі з лихвою, діставши весь обоз Радзивілла з запасами та власними його скарбами. Вертаючись Хмельницький від Маслового Ставища, розбив ще сильні війська Польські під Білою Церквою, котрі йшли від армії Королівської шукати і допомогти Четвертинському і насунулись на Хмельницького, ставши жертвою його хоробрості.

Король з армією своєю, яка складалася з числа 150 тисяч, пройшовши від Берестечка на Поділля, обліг тамошнє місто Кам'янець. Гарнізон, що пробував у фортеці під командою Полковника Глуха, чинивши сильний опір ворогові впродовж дев'яти тижнів, нарешті, через малочисельність свою і зужиття запасів, 29 Вересня здався Королеві на договір, і його в числі 312 чоловік відіслано військовополоненими на Жмудь, а Король зимував у Кам'янці і околицях його. Гетьман, маючи при собі війська 60 тисяч в повному озброєнні і достатку, року 1652-го вирушив з ним на армію Королівську і знайшов її побіля містечка Жванець, розташовану дуже розлого і розкішне, тобто з недбалістю стосовно ворога, а в надії на свою численність. Хмельницький у перший день свого наближення до неї рекогносцирував її навколо з малою, але відбірною кіннотою і легкими з обох боків перестрілками од вершників. 29-го числа. Квітня, у вівторок, на самісінькій зорі відкрив Гетьман атаку свою на армію Польську з боку містечка, маючи з собою лише кінноту з малим числом легкої піхоти і артилерії; а головну піхоту посадив серед ночі по садах та городах (обведених звичайними їхніми ровами) з боку Хотина та Кам'янця-Подільського. За першим пострілом з гармат армія Польська вишикувалась супроти атакуючих її військ Козацьких і поставила тут кращу свою піхоту Пруську з артилерією. Гетьман, займаючи ту піхоту і весь правий фланг ворога

своїми круглими, або маячними, наїздами кіннотою, дав знак головній піхоті своїй, і вона, вийшовши раптово із засідки, вдарила в тил правого ворожого флангу і, зробивши перший постріл, наступила на нього із списами. Піхота Прусська, обертаючись до оборони, показала тил свій кінноті Козацькій, а легка піхота, що з-поза неї виступила, напала також із списами на Пруссаків, і вони, будучи з обох сторін атаковані, перемішались і безладно подались на середину своєї армії. Піхота Козацька, переслідуючи їх, не давала їм набивати мушкети і вишикуватись, а вражала своїми списами при обороні ворога самими багнетами. Гетьман, приєднавшись до піхоти своєї з обох її флангів, перемінив тим весь лад обох армій і охопив всю артилерію правого ворожого фасу. Супротивник почав був перешикуватись, витворюючи свій фронт супроти фронту Козацького, але Хмельницький в той самий час наступив на нього всіма своїми силами і розірвав його надвоє. Одна частина з усією майже кіннотою почала відступати до Кам'янця під команду самого Короля, і Хмельницький велів військам своїм супроти неї лише маскуватись і вдавати вид наступаючих; а друга частина з піхотою Прусською зійшла в місцини низинні в напрямку Могилева, і на тую Гетьман наступав з усією жорстокістю. Вона, не маючи в себе артилерії, скоро попросила пардону і була обеззброєна, і Гетьман, обнявши її кордоном, відправив у місто Корсунь на перегляд; а взято всіх полонених 11 313. чоловіка, а серед них двох Генералів — Донгофа і Осодінського, котрих утримував Гетьман при собі з усіма почестями і повернув їм усі їхні екіпажі та пожитки, що лишилися в таборі. Весь же табір з обозами та артилерією достався Козакам; але і з нього Королівські екіпажі і намети з людьми і всім, що було Королівське, відправлено вслід за Королем і охороною Козацького конвою, котрий від Короля був значно обдарований з публічним визнанням перед його військами, «що грубі Козаки ввічливіші і великодушніші від нас, уславлених едукаціями, і вони вдруге мене зобов'язують на сором гонору нашого».

На другий день баталії Жванської виступив Хмельницький зі всіма військами слідом за Королем до Кам'янця-Подільського, але на шляху зустріли його Сенатор Лянцкоронський і Генерали Потоцький і Собієвський, пропонуючи мир від Короля, що затверджував присягами трактат Зборівський в повному його обсязі; а в заставу того, поки від чинів і Речі Посполитої надійде формальне затвердження того миру і від Короля вийде на нього ратифікація, застаються у Гетьмана аманатами вищезначені три урядники і четвертий з ними Генерал Осолінський, що перебуває у полоні; решту ж полонених урядників і всіх рядових просив Король відпустити додому. Потому Гетьман на все погодився, прохав виконати і полонених відпустити, вернувши при тому Прусським військам шпаги і всю зброю їхню з потрібними обозами і подорожніми запасами, супроти чого і Малоросійські бранці Королем повернуті в свою вітчизну. Ратифікація, підписана 27 Вересня, одержана Хмельницьким 11 Жовтня, і в усій Малоросії її опубліковано з урочистостями і молебнями по всіх селах і церквах. Війська розпущено по своїх місцях і все приведено до мирного стану. Аманати Польські оголошені вільними і від Гетьмана з почестями та дарунками відпущені в їхню землю і на дорогу всім потрібним забезпечені; але один із них. Сенатор Лянцкоронський, маючи таємні від Короля інструкції, зостався жити в Чигирині приватно до подальших повелінь Королівських.

В Листопаді 1652 року прибули до Гетьмана в Чигирин посланці Турецькі Нурадін Ага з ефендієм Огли-Селімом та Кримський Мурза Нагайбек з супроводом, а до них приєднався і Польський Сенатор Лянцкоронський. Вони всі разом, оголосивши волю своїх Дворів і дані од них уповноваження і накази, намовляли Гетьмана воювати разом з їхніми державами з Царством Московським і відібрати в нього на користь Хана Царство Астраханське. Хан писав при тому особно до Гетьмана, що вчинені ним супроти інтересів Ханських таємні змови з Московцями і всі прикрощі він охоче Гетьманові дарує і віддає їх на вічне забуття при першій згоді Гетьмана на нинішній конференції, а що стосується загнаних ним нинішнього літа Малоросійських бранців числом до трьох тисяч, то їх негайно повертає до своїх осель; вони в нього не що інше значать, як аманати, на заставу обітниць Гетьманських

узяті. Гетьман, вживаючи все своє мистецтво в політиці і все красномовство в доказах, хоч як не одмовлявся неможливістю вступити в нову війну, зазнавши великих втрат у попередніх, і що потрібен йому час на роздум, на поради з народом і на численні поліпшення, одначе посланці, ні на що теє не зважаючи, вимагали від Гетьмана лаконічної відповіді, себто так чи інак; і чи вступає він з ними в союз, чи оголошує себе їхнім недругом, і що вони мають від Дворів своїх повеління на випадок незгоди Гетьманської покласти йому на стіл меч і лук, які означають війну. Гетьман просив ще вважати його нейтральним, він під тим видом зобов'язеться допомагати їм таємно грішми, кіньми, обладунками та іншими військовими речами, що значать на війні пункт немаловажний. Але і цю пропозицію Гетьманську відкинуто, і послі наполягали на нього виставити армію свою супроти Московців. Гетьман нарешті після довгих переговорів сказав, що він покладається на розсудливість самих послів, у якій вони самі зрозуміють і визнають за неможливе йому зараз вступати в нову наступальну війну, не укомплектувавши своїх військ, що зазнали великих втрат і не набули найнеобхіднішого у війні знання, без якого легко можна принести саму шкоду союзникам замість сподіваної помочі, а зіпсоване один раз звичайно буває тяжче лагодити, аніж робити заново. Послі, зваживши наостанку такі великі Гетьманські резони, відстрочили йому на поправку армії 10 місяців і, обдаровані Гетьманом щедро, роз'їхались, а Хан слідом за тим повернув бранців Малоросійських.

Гетьман, покінчивши з послами, виправив зараз в Москву таємно Суддю Генерального Якова Гонзевського і через нього писав до Царя Олексія Михайловича листа наступного змісту: «Многочасно і многообразно давав я знати Вашій Величності про наміри Султана Турецького і Хана Кримського разом з Королем Польським оголосити Вам війну за Царство Астраханське та інші їхні претензії, і що вони мене до того запрошують супроти волі моєї і бажання, і я відмовлявся від них досі під різними приводами, особливо постійними війнами які у мене завжди були з Поляками. Але тепер, коли закінчив я сії війни Зборівським і Жванським трактатами, то прислані од всіх тих Держав нарочні посланці вимагали у мене настійно воювати разом з тими державами з Царством Вашим; в противному ж випадку оголосять вони мені війну і введуть в Малоросію для того три свої армії. Я скільки не відмовлявся і крайньою моєю неспроможністю, що вимагає чимало часу на поліпшення сплюндрованого і на заведення озлиднілого, одначе вони до того всього глухі і всерйоз не беруть, підозріваючи мене особливо у прихильності і відданості до Вашої Величності і народу Вашого за переказами їм зрадника мого, що від мене у Москву послався, але згодом за злодійства до страти засудженого Судді Гуляницького, котрий, утікши від кари, ховається в Криму і Польщі і на мене зводить клепа. І я насилу міг вблагати у тих посланців з великим їм пожертвуванням лише відстрочки на 10 місяців для приведення армії моєї до належного порядку, а всі інші прохання мої, навіть про самий нейтралітет, лишилися марними, і так лишається тепер судити про сії справи Вашій Величності і вибирати засоби найкорисніші та найнадійніші; а я закликаю всі клятви на душу мою, що про війну з Вами і з царством Вашим і думати мені незносно, і *віддаю вічній анафемі і судові Божому всілякого, що мислить яко неприятель на єдиновірців і однородців*, останніх залишків вільного в Грецькій Церкві благочестя і стародавнього Апостольського православ'я, гнобленого і знівеченого у всьому світі Магометанством і Папством. Та коли, Ваша Величність, ще й тепер не зважиться попередити недругів і попустите їм увійти в Малоросію зі своїми арміями і приневолите мене йти з військами моїми війною на Царство Ваше, то даруйте мені і не осудіть, що стану *по неволі неприятель*, і на такий випадок протестуюсь я перед Богом і всецілим світом, що неповинен буду в крові єдиновірних Християн, проливаній за інтереси народів невірних і недовірків. Для відвернення того зла або принаймі ради його применшення єсть засіб не безнадійний, себ.то оголосити Полякам війну і ввести зараз у землю їхню дві армії або добрі корпуси: один в Білорусію і на Смоленськ, а другий — в Литву. Поляки доконче мусять відтягнути туди всі свої сили, а Турецькі і Татарські війська я з Божою поміччю надіюсь тоді утримати в їхніх границях, дотримуючись системи оборонної.

Коли ж війська Вашої Величності ошасливлені будуть успіхами, так і я на подальше наступити можу. Але всі ці положення потрібно затвердити угодами і присягами, щоб не думалося про зради; а я всю свою *душу відкрив* перед Вами, і свідок мені Бог, що кажу суцзу правду».

На адресу Хмельницького Цар Олексій Михайлович прислав до нього Боярина Василя Васильовича Бутурліна, свого Радника, і з ним інших двох думних Бояр, і через них наказав і писав Цар до Хмельницького таке: «Високомочному і славному Малоросійському і Козацькому Гетьманові Зіновію Михайловичу Хмельницькому наше Царське і шанобливе слово. Звісткою Вашою про ворожі помисли сусідніх Держав і добрими супроти них порадами ми вельми задоволені і вдячні Вам, предостойний Гетьмане, а війська наші давно стоять на границях своїх в доброму порядку і благонадійності; а виступати їм за границю без доброго приятеля і надійного помічника сумнівно. А коли б Ти, Гетьманушка, *зволів з нами поєднатись*, то всі б сумніви геть, і ми б доручили Вам всю свою армію як людині розумній і воїну славному. А що Ти пишеш про угоди та обов'язки, то ми готові все виконати вірою і правдою, як закон Християнський і совість повелівають. Одначе, щоб надалі не було різнодум'я і вагань з обох сторін, то *добре б поєднатись і укріпитись нам на вічні часи, як єдиновірним і єдинокровним, і щоб вороги наші не насміхалися з нас*; а угоди про те і статуту суть права старі Малоросійські і Козацькі, *котрі ми за ними укріпимо і підпишем за себе і наслідників наших, і не будуть вони порушувані вічно*. А що ти вигадєш на краще з нашими Боярами і своїми думними людьми, ми на теє будемо згодні. А як швидко згоду затвердимо, то і війська виправимо на неприятелів, *а між себе воювати борони нас, Господи!* Сам диявол хіба на те поступити може, а нам, православним, і мислити про таке злеє діло, далебі, грішно; *а дума наша є і буде, аби захистити й охоронити народ православний од ворога і месника*, чого ми і од Вас прагнемо; і бачить Бог, що в *правді та істині* і під святою порукою *поєднатися вічно з Вами і народом Вашим бажєємо* і Вам про теє з пошануванням пишемо». Переписка Зіновія Хмельницького з Царем Московським та інші сього Гетьмана записки й діяння передані в Кардинальний Могилівський монастир із монастиря Староканівського Архімандритом тамошнім Макарієм, у якого проживав у монастирі нещасний син Зіновія Хмельницького Юрій Хмельницький, що опісля Гетьманства свого перебував у чернецтві.

Після прибуття до Чигирини посланців Царських Гетьман Хмельницький скликав зараз чиновників і найповажніших Козаків од війська, що займали тоді всі уряди Малоросійські, і, оголосивши їм про прибуття до нього послів Царських, які запрошують його з військом і народом до поєднання з Царством Московським, і бувших раніше у нього посланців Турецьких і Польських разом з Татарськими, які вимагали у нього настійно поєднання з їхніми державами і піднесення з ними зброї на Царство Московське іа їхні претензії, пропонував при тому, щоб чини і війська, прийнявши до зрілого розміркування всі тії вимоги чужоземні, вирішили одногосно, котру з них вибрати корисну і заснувати на ній своє майбутнє становище. Бо «за обставинами сьогоденними треба нам бути неодмінно на чиєму-небудь боці, коли нейтралітет не приймається, та і на грядущу пору заздрість та інтереси сусідів не облишать нас у спокої та без спроб, як я й давніше про те вам казав, а тепер надія і самі ви бачите». Молоді чиновники та Козаки висловили першу згоду свою на поєднання з Турками, упевнюючи, що «у них військовий народ в особливій повазі та пошані, а для селян нема у них ні аренд Жидівських, ні великих податків та індуктів, які є в Польщі; а що найважливіше, то нема у них кріпаків і людей на продаж, або крестьянства, як у Московщині теє водиться; і все те видно і ймовірно в сусідніх Князівствах Молдавському і Волоському, котрі нам можуть правити за взірець. І коли нам за словами Гетьмана неможливо пробути самими собою, без сторонньої протекції, то Турецька протекція є від всіх інших надійніша і пожиточніша, і, не дивлячись на їхнє бусурманство, кожен Турок, що заприсягнувся одною своєю бородою, ніколи вже присяги своєї не переступить і слова свого не зламає.

Християнські ж клятьби і навіть присяги бувають лише маскою, під котрою ховаються лукавства, зрадництва і всілякого роду неправди; і найважливіші їхні дії, називані політикою та міністерією, що суттю своєю один хитрий обман, і чим обман той виходить більшим і шкідливішим, тим уславлюються і звеличуються творці його, як найперші в державах і єдині у них розумні люди або великі міністри і політики».

Гетьман і старі урядники і Козаки, заперечуючи молодим різними і багатьма противенствами у вигодах Турецьких, од них прихованих, доводили їм, що «віддатися Християнам самовільно у владу невірних або заприязнитися і спілкування мати з ними є для Християнства гріхом смертельним і вчинком перед всім Християнством ганебним та соромотним і є майже те саме, що самогубство: бо, маючи з такими спілкування і єдність, неможливо ніяк не збочити з путі Християнської і не заразитися паскудством бусурманським; а що є важливіше в світі, як не шанування батьківської своєї віри, божественної і єдиної в людстві? Уважайте і слухайте, що Павло святий, сей обраний Апостол Христів, який подолав і звитяжив над усіма мудрецами світу сього доказами своїми про віру нашу Християнську, що сказав він наприкінці життя свого про власну віру свою у Христа. Він дякував Богові найщиріше, що «теченіж жительство скончах і віру соблюдох». А коли такий великий муж і такий ревнитель Божий і угодник Його, скріплюваний завжди благодаттю звище, коли він дякував Богові за шанування віри в Нього, то нам, грішникам суцим, чи не треба всіляко обати про шанування віри своєї, котрою живемо, рухаємось і єсми? Але се говориться лише про велику віру нашу. А коли ми її роздивимось і в наших народах, себто коли, поєднавшись з невірними, вдаримо на Царство Московське, на сей єдиний і вільний залишок держви Християнської, з нами єдиновірної, і підкоримо його під таку кормигу Магометанську, в якій перебувають наші єдиновірні Ієраршества: Константинопольське, Єрусалимське, Антіохійське і Олександрійське, то що ми тоді будемо перед лицем світа? Воістину, не що інше, як тільки *притча во язиціях і посміяння в людях* і будемо ще окаянніші від народів Содомського і Гоморського, погублених правосуддям Божим з такою лихою грозою. *Та й самі тоді зостанемося, як обламаний корабель в просторому морі*, гнаний з усіх сторін бурею і позбавлений пристановища та надії на порятунок, і будемо те саме, що були після нашестя Батієвого під владою Татарською, себто невірники в Богослужбі і Християнстві або *відступники і раби неключимі, що гинуть з душею і тілом*».

Мова Гетьманська і старих людей зворушила, нарешті, молодих протиборців до сліз. Чимало з них з риданням говорили і повторяли Гетьману: «Право судили есте, і праві путі ваші: да будуть по глаголу вашому і мненію!» Гетьман, скориставшись із пом'якшення сердець, доручив Самуїлові Богдановичеві та Полковникові Переяславському Павлові Тетері написати договірні статті з Царем Московським і подати їх на розгляд його і всієї Ради Малоросійської. Вони написані і по апробації Гетьмана з радістю оголошені послам Московським, котрі, погодившись з усім, у них написаним, *підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів*. А тому вимагали вони взаємної присяги від чинів і народу Малоросійського в рівномірному дотримуванні тих угод. Статті договірні підписані Гетьманом і чинами Січня 6-го дня 1654-го року, і присяга тоді ж ними учинена; а решті чинів і війську призначене збірним місцем місто Переяслав, де б всі вони також присягали в присутності послів і дістали від них подарунки Царські. Але послі вимагали при тому, щоб і Військо Запорозьке мало спільно з Малоросією згоду на договори і присягою підтвердило. Одначе на таке сказав Гетьман зі всіма чинами, що *«Запорожці у нас люди невеликі, і для того в діло се ставити їх ні для чого, бо вони з нас набираються і до нас повертаються, а дещиця проміж них чужоземців майже мізерна, до цього діла ненадійна і до всіх зобов'язань не здібна; і се поважається у них верховною вольницею і, так сказати б, їхньою поживою»*.

Статті договірні складаються з багатьох пунктів, але екстрактом з них служать для Козаків і їхніх начальників та народу лише три. *Перша*: аби пробувати їм на всіх колишніх

угодах і пактах, уложених з Польщею і Литвою і затверджених привілеями Королів Польських і Великих Князів Литовських, і по них користуватися всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни; *друга*: щоб власність всіх родів, маєтків їхніх і придбання їх непорушне при них і нащадків їхніх пробувала вічно під охороною *прав* їх стародавніх *Руських, Литовськими званих*, і по них шафувати ними і всякими способами користуватися було б вільно і безборонно; *третья*: щоб у діла їхні та судилища ніхто інший не входив і не мішався, а самі вони судитися і управлятися між собою повинні за своїми правами і своїми обраними з-поміж себе суддями та начальниками. Серед переваг уряду національного покладено, між іншим, такий пункт: «Коли ми, Гетьман із старшиною і військом, кому за службу надамо хутір, млин або село, а він почне просити Государя про підтвердження, то Государ нехай зволить теє потвердити». Нарешті долучено статтю і про Шляхетство Польське, що залишилось через єдиновірство в Малоросії, щоб йому бути тут при своїх правах і привілеях, рівних з природною Шляхтою і під протекцією війська. Але стаття ця була згодом громовим ударом для уряду і найгіркішою пілюлею для тих, котрі її допустили і в протекцію свою таких зловмисних людей прийняли. Вони подякували і відплатили їм точно так, як стародавні племена Хананейські і Аморейські відплатили племенам Ізраїльським за тую милість, що тії їх не вигубили, а, зглянувшись, полишили коло себе. Шляхетство теє, будши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами, задуманими на користь Польщі, а народові дало випити *найгіркішу* чашу запроданства і введенням його у *підозру, недовір'я* і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним *по необачності* над ним учинені, бо всім *замішанням, неладові і побоїщам в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною*; і як їхні не заховані сіті та підступність від народу, але він пізнав винуватців, кількох знищив і заспівав нарешті тую втішну для себе пісеньку, яка значить більше, аніж її простота:

Да не буде лучше, Да не буде краще, Як у нас на Україні: Нема Панів,
Нема Ляхів,
Не буде й зміни...

Ненависть Польської Шляхти не переставала і згодом переслідувати Малоросіян, а особливо Козаків у всіляку пору, і невдачі з боку уряду і спокус народних хоча дещо принизили їх, але не зовсім знищили. Вони спроквола ввійшли знову у всі уряди і командування Козацькі і, посідаючи серед них і серед чиновників, які з них вийшли, першенства і привілеї, чванячись самою породою своєю і едукацією, забули і затьмили врешті-решт те, що вони є зайдами в землі чужій і залишені в протекції тих, кого зневажали і ненавиділи і котрі могли і мусили були вигнати їх або винищити під час революції, але утримувані від того одною вірою і поблажливістю Гетьмана Хмельницького, вельми любленого народом. Плодом поверховості їх над природними чиновниками і шляхтою було приниження сил у власній своїй землі і в своїх природних правах і привілеях, їм позаздривши і приревнувавши багато із природних Малоросіян, а особливо із поповичів, котрі вибились у чиновники завдяки інспекторіям, пристали до їхньої системи і, достосувавши абияк прізвища свої до Польських, стали гоноритися їхнім походженням. А до сих ще премногії виниклі з Жидівства, змушені хреститися в час минулих над ними масових вигублень, і поверстані в Шляхту відомим про перехрестів статутним артикулом склали, нарешті, із помішання всіх язиків і порід єдиний бич для Козаків і всіх Малоросіян. Вони, керуючи ними у всіх урядах і керівництвах і збагатившись побіля них всілякими хитрощами, а особливо користуючись тих простотою і підлеглістю, відняли у них всі права їхні Шляхетські природні, що од найдавнішої давнини були у них безперервно і під титулом лицарства всіма угодами і привілеями їм підтвержені, привласнили їх своїм лише народам. А наостанку, витиснувши багатьох із них на слободи та інші провінції, решту довели до того

стану, в котрому вони і нині перебувають. Відпускаючи Гетьман послів Царських з договорними статтями, обдарував їх щедро Азіатськими і Польськими речами, вельми коштовними, і з ними послав своїх посланців Суддю Гонзевського і Полковника Тетерю з вдячним до Царя адресом, в якому, пояснивши про все, з послами ним учинене на користь об'єднаної нації, просив при тому Царя про ратифікацію і підтвердження договірних статей відповідними своїми грамотами, котрі від Царя в незагайному часі Гетьманові через його посланців і прислано. І Цар, затверджуючи у них се, договорами означене, виявив при тому відверту вдячність свою до Малоросійських чинів і народу, зрівнявши їх особистими привілеями з боярами, дворянами і всіма ступенями Московськими, або Великоросійськими, чого в договорах не було пояснено, а вміщалось тее в пактах з Польщею і в привілеях Королівських, статтями затверджених, де кілька разів узаконено і потверджено, що поєднуємося, яко рівний з рівним і вільний з вільним. Ратифіковані статті і Царські грамоти після отримання їх опубліковані були у всій Малоросії з належними урочистостями, і копії з них залишені в Архівах всіх урядів, а оригінали віддано в архів Трибуналу Малоросійського під охорону національного присяжного архіваріуса, які з багатьма Іншими національними документами і зберігались з такою пильністю понад сто літ, але наостанку при частих змінах Малоросійського Трибуналу, або уряду, і за намовою антипатріотів народних, котрі витворилися із помішання Поляцтва та Жидівства, стали вони приховані в іншому сховищі.

Поєднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло всі майже двори Європейські. Система про рівновагу Держав починала уже тоді розвиватись. Царство Московське, хоча само по собі і не мало ще у сусідів важливого значення, яко зруйноване і принижене недавніми жахами самозванців і міжусобиць, одначе заздрість сусідів, які знали простору розлогість поєднуваної з ним Малоросії та її велелюдство з таким хоробрим і мужнім воїнством, не залишалась без своїх дій. І скільки Польща не набридла сусіднім державам тривогами своїми та несталим правлінням, але всі бажали краще мати справу з сею республікою, приреченою на повсякчасні видозміни, аніж бачити в Росії державу абсолютну, раптово піднесену до рівня Царств могутніх і страшних, без всіляких при тому втрат і збитків, і немовби з небес таким безцінним даром збагачену. І тому Гетьман Хмельницький з усіх боків атакований був наріканнями та погрозами за свою протекцію, і од багатьох Дворів були вимоги, аби вернувся він до попереднього нейтрального стану; а з боку Турецького, Польського і Кримського оголошена війна йому разом з Царством Московським, і Хмельницький змушений був декілька разів проказувати зі скорботою відомі слова царя Давида: «Тісно мені звідусюди!» Одначе великодушність його і здоровий глузд і розум з розлогим знанням політики подолали і анітрохи не захитали в прихильності до Царя і Царства Московського, і він, почавши готуватись до нової війни, повідомив Цареві про свої розпорядження щодо неї, котрі Цар у всьому схвалив і зараз став переводити в дію.

Армія *поєднаної Росії* поділена була на чотири великі корпуси, і їхні дії почалися з 15 Квітня 1655 року. Гетьман з тридцятьма тисячами своїх військ, виступивши до Польських та Турецьких границь, розташувався біля міста Заслава для відбиття Турецьких і Польських військ, які збиралися саме там нападати. Боярин Князь Бутурлін в числі 30 тисяч Великоросійських військ і п'яти тисяч Малоросійських Козаків розташувався в гирлі ріки Ворскли, поблизу Кодака, щоб утримувати Татарські напади. Князь Хованський з 30-тисячним Корпусом Великоросійських військ відряджений був на Білорусь, до річки Сож, щоб одбиватися од військ Польських на випадок приходу їх до міста Смоленська, а до сього міста вислано наказного Гетьмана Малоросійського Івана Золотаренка, визначеного Гетьманом із Полковників Ніжинських, якому на знак тої гідності дано од Великого Гетьмана клейноди військові, булаву і бунчук, менші від інших, що означали польського Гетьмана. Під командуванням його були полки Ніжинський, Чернігівський і Стародубський, перейменовані із Сіверського, і сім інших Малоросійських полків в числі 20 тисяч реєстрових Козаків і п'яти тисяч охочекомонних; а в числі урядників був молодий Гетьманич Юрій Хмельницький, посланий батьком для вивчення військового мистецтва та

призвичаювання до нього. Наказному Гетьманові доручено від Царя і Хмельницького взяти місто Смоленськ. Він влаштував облогу його з усіх боків 27 Травня; облога була зустрінута Поляками частими і жорстокими вилазками та шарміцерами, але Золотаренко, завжди їх відбиваючи з успіхом і великим кровопролиттям ворожим, укріпив, нарешті, облогу свою шанцями і редурами і почав обстрілювати місто з гармат і мортир. А ведучи її кілька тижнів на укріплення, робив поміж тим насипи для підвищених батарей і по закінченню цього почав стріляти понад мури всередину міста, від чого розбито і спалено чимало магазинів, казарм та інших будівель і побито чимало солдатів Польських і народу.

Цар Олексій Михайлович з причини морового повітря, або чуми, що прокинулася була того року в місті Москві, виїхав із Москви на проживання в місто Вязьму і звідтіля навідувався часто до Смоленська, в табір, що облягав місто. Гарнізон Смоленський, спорудивши в місті на тому горбі, що під соборною церквою, обсерваторію, спостерігав з неї, що творилося в шанцях і в таборі Козацькому; і коли одного разу запримітили в'їзд Царський до табору, то, діждавшись ночі проти 27 числа Липня, зробили із міста сильну вилазку раптово двома загонами, із яких один напав на шанці, а другий спрямував розгін свій просто на табір. Золотаренко, маючи кожної ночі для підкріплення шанцевих військ окремі резерви поза шанцями, яких обложені з обсерваторії своєї бачити вночі не могли, оточив обидва ворожі загопи резервами і шанцевими військами і за першим на них пострілом із гармат та мушкетів ударив списами. Поляки, обстрілявшись із своїх мушкетів та пістолів, не встигали заряджати їх знову і боронилися самими шаблями, та супроти списів ними не встояли, а, стлумившись натовпами, стали втікати з великими втратами до міста, але були оточені зусібіч, пробитись до міста не змогли і, кидаючи мушкети, просили згоди, або пардону, який їм і даровано, і вони, обеззброєні, відігнані до світанку за табір, а ранком нараховано сих бранців і представлено Цареві 2389 чоловік і з їх числа 33 начальники; побитих забрано і поховано поза шанцями 4 623 чоловіка.

Цар, будучи розважливістю та мужністю Золотаренка і хоробрістю війська його вельми задоволений, подякував їм вельми приязно і умовляв при тому Золотаренка, повести тоді вже на місто генеральний приступ і взяти його штурмом; але сей воєначальник доводив Цареві, що за правилами досвідченого воїна тоді лише потрібно вживати всю напругу сил і допускати надмірну втрату війська, коли чого не можна досягнути мистецтвом і приневолить сама необхідність іти на таку крайність, а він сподівається досягти бажаних намірів без подальших втрат народу. Цар, висловивши на розважливість Золотаренка своє задоволення, велів продовжувати дії його за власними розрахунками, і Золотаренко, запримітивши, що міський мур від ріки Дніпра збудовано без земляних насипів, а так, як монастирські мури будуються в надії, що розбивати їх гарматними ядрами з низького місця неможливо, то повелів рити вночі під той мур підкоп, або міну. А як міну тую виготовлено і порохом засипано, то в середніх числах Серпня місяця віддав він наказ війську бути готовому до генерального приступу. Підкоп вибухнув був удосвіта у вівторок, і з допомогою дужого вітру підірвану землю та матеріал з муру понесло і розкидало по місту з великим тріском і грізними ударами, причинивши гарнізонові і міщанам збитку і завдавши великого страху. Тієї самої пори підготовлені війська вдерлися пробоем до міста і вчинили гарячу стрілянину з мушкетів та польових гармат, які тоді ж були втягнуті до міста.

Війська Польські, які розташовані були порізно при бастіонах та валах міських і які змаліли до половини під час тих вилазок та шарміцелів, почали було збиратися і лаштуватися супроти Козаків, але сії, не даючи їм на те часу, влучали їх своїми пострілами, а особливо списами і вчинили страшне між ними смертовбивство і кровопролиття, від чого тії вдалися до втечі — хто поза місто, а хто в міській житла та церкви. Золотаренко, поклавши милість на місто і будівлі його, не велів їх штурмувати і нищити, але наказав музиці військовій грати на трубах та сурмах, а військові кричати мир і згоду. За сими знаками Поляки і міщани, виходячи на вулиці, кидали від себе зброю і ставали на коліна, цілуючи кожен хреста, зі своїх перстів складеного. і так місто Смоленськ було здобуто силою зброї; і

по очищенню його від трупів та румовищ і по урядженню поліції та сторожі, в'їхав до нього Цар Олексій Михайлович з повним тріумфом і святкував у ньому звитягу свою в соборній Церкві вдячним Богові молебнем, що відбувся тоді ж і по всіх церквах; після того було дано бенкети урядникам та війську, котрих Цар, подякувавши особисто за їхню до нього прихильність і достохвальну військову мужність, обдарував їх різними речами і грішми, залежно від заслуг і відзначення кожного. Між тим найзначнішим урядникам даровано золоті і срібні коряки на тасьмах, які носили через плече за прикладом нинішніх кавалерій; іншим піднесено дорогі шаблі, пістолі та різні убори; Наказному ж Гетьманові Золотаренку і Гетьману Хмельницькому особливі зроблені почесті та подарунки, а для всього взагалі воїнства Малоросійського даровано Царську грамоту 16 числа Вересня 1655 року, в якій, проміж іншим, таке написано: «За природним нашим людинолюбством і великодушністю до наших вірнопідданих, а особливо бачачи Малоросійський військовий народ відмінної до нас щирості, котрий, як при здобуванні міста Смоленська, не щадив життя свого, чому ми самі свідки, так ми, з уваги до такого його подвигу і обнадіявши себе і надалі від нього такою ж вірністю і ретельністю з його Наказним Гетьманом Золотаренком, обдаруємо віднині на грядущі часи сей військовий Малоросійський народ од вищої до нижчої старшини з їх нащадками, котрі тільки були в тому з нами поході під Смоленськом, честю і гідністю наших Російських дворян. І по сій жалуваній нашій грамоті ніхто не повинен з наших Російських дворян у всіх випадках супроти себе їх понижувати, як кожен життям свого здоров'я і непорочною вірністю заслужив теє в нашій вітчизні супроти нашого неспокоїного і брехливого неприятеля. І такою нашою наймилостивішою грамотою дозволили ми всюди їм тішитися і веселитися і, як за поруку своєї заслуги, кожному при собі мати». Від Смоленська відряджено Золотаренка з корпусом своїм в Білорусію і Литву, і він, підійшовши до річки Сож і переправившись через неї без жодного спротиву з Польської сторони, в Листопаді місяці 1655 року оточив місто Гомель, приналежне до Малоросії, але відібране недавно Поляками по винищенню в ньому Козацького гарнізону з командиром їхнім Сотником Гомельським Опанасом Зінченком. Облога того міста і спротив у ньому сильного Польського гарнізону були жорстокими і вбивчими. Золотаренко, взявши місто штурмом, приступив до його замку, котрий був начеб півострів, оточений рікою Сож і природними ровами, які робили із замку горб високий і майже неприступний. Облога замку і стрілянина по ньому продовжувалась декілька днів без усякого успіху, а робити штурм його здавалось неможливим або занадто згубним. А тому Золотаренко, вибравши із неминучих зол менше, повелів втягнути на Спаську церкву і дзвіницю мортири і гармати і стріляти з них всередину замку, кидаючи при тому ж і бомби. Така вигадка подіяла з бажаним успіхом. Бомбами запалено в замку будівлю в багатьох місцях, і весь замок наповнився полум'ям, а гасити його було неможливо із-за гарматних ядер. Поляки задля власного порятунку вирішили зробити вилазку з наміром запалити Спаську дзвіницю і церкву або при невдачі рятуватися втечею. І так, відчинивши вони замкову браму, рушили з неї товстою колоною на місто, а Золотаренко, теє запримітивши, дав час витягнути колону свою подалі і тоді ударив на неї з трьох сторін, і по одному лише пострілі з обох сторін почалася січа шаблями і побивання списами. І це скоро подолало ворога, котрий винищений був майже без остачі, і замок з містом і всією приналежністю дістався переможцям.

Із Гомеля виступив Золотаренко з корпусом до міста Нового Бихова, що належало також до Малоросії, і, оточивши його блокадою, розташованою в околичних селах з причини зимової пори і великої студіні, робив на місто часті із квартир напади самою піхотою. А нарешті під час Польського свята Трьох Крулїв, коли Польські війська опісля набоженства займались бенкетуванням, а відлига, що з'явилась, послабила холоднечу, підступив Золотаренко з піхотою вночі під замок Биховський і з допомогою драбин і великих снігів удерся в нього з малим спротивом од ворога; а оволодівши замком, відкрив із нього вогонь з гармат по місту та міських бастіонах. Польські війська, яких вибили із замку і які зібралися в місті, скільки не приступали до замку з наміром його забрати, але щоразу були відбиті

Козаками з великими для себе втратами; нарешті вирішили вони покинути місто і пробиратися пішки в Литву або до найближчого до неї міста. Але Козаки, які квартирували по селах, за даним їм завчасно наказом Золотаренка оточили їх в лісах на Мінській дорозі, і вони, після малого спротиву, змушені були здатися в полон, і сих полонених разом з полоненими Гомельськими числом до трьох тисяч відправив Золотаренко зі своїм конвоєм до Царя в Смоленськ, сповіщаючи про всі успіхи своєї зброї. Цар, дякуючи Золотаренкові за його такі великі і відмінні подвиги і успіхи військові, прислав йому багаті дарунки і похвального листа з особливим признанням за ретельність Юрія Хмельницького, Золотаренком відмінно рекомендованого.

З Польської сторони упродовж минулої кампанії ведено війну в усіх місцях оборонну, і трималися війська Польські самих лише міст та дефілей; а на 1656 рік зібрались Поляки відкрити компанію наступальну; за цим планом верховний воєначальник їхній Князь Радзивілл з численною Польською армією, виступивши з Литви, спрямував похід свій на Білорусь. Наказний Гетьман Золотаренко, розвідавши про рух армії Польської, в Березні місяці того року перейшов ріку Дніпро і об'єднався з військами Великоросійськими, що були під командою Князя Хованського і прийшли до нього від міста Могильова. В тих поєднаних силах рушили обидва воєначальники до річки Березина назустріч Польській армії і, знайшовши її розташованою над тою рікою, заатакували з двох сторін. Битва була довга і завзята. Князь Радзивілл, часто міняючи і підкріплюючи свої лінії, тримався завжди чагарів та лугових понад річкою западин, і тому артилерія об'єднаних Росіян слабо діяла на ворога. І Золотаренко, згодивши Хованського, пішов у наступ піхотою своєю на самий центр ворожих ліній, на які, зробивши один постріл з мушкетів, ударив списами і, перекинувши лінії, погнав ворога з місця баталії до ріки і мостів, на ній утворених, побіля яких від тісноти та нездатності до оборони, страшної завдано Полякам поразки. Ті, що врятувались від убивства, чимало перетопилося в річці, а решта загинуло на місці; табір ворожий з усіма запасами і вся артилерія з її снарядами дісталась переможцям, а ворог, забравшись набутками своїми за річку, поруйнував і попалив на ній мости і в повному безладді втік до середини Польщі.

Розбивши армію Польську, поділились війська Російські, як і раніше, на два корпуси; і вони, переходячи решту Білорусі, вступили до Литви: Золотаренко, тримаючись з Козаками середини тих провінцій, а Князь Хованський з Великоросійськими військами ішов прикордонною стороною від Ліфляндії та Курляндії. В проході їхньому не показувались жодні корпуси Польські в полі, а лише тримались війська їхні при містах та укріпленнях; і воєначальники ті, завдаючи поразки всюди Польським гарнізонам і засідкам, де їх лише не знаходили, брали при тому Білоруські та Литовські міста та містечка без подальших труднощів. і таким чином, заволодівши цілковито всією Білорусією і більшою частиною Литви, підкорили в них побіля двохсот міст, містечок та укріплених замків; і за утримання військ від грабунків, правами військовими за спротив дозволених, стягнули з громадян контрибуцію, а особливо з міст найзначніших, як ось: з Вітебська, Полоцька, Мінська та інших. Нарешті, зійшовшись обидва війська до столичного Литовського міста Вільна, облягли його з усіх боків і, через упертість гарнізону та громадян тамтешніх, що роздратовали Росіян більше підступами та обманами своїми, учинено на теє місто генеральний од усього війська Руського приступ. І як приступом тим усі війська Польські, що на валах та бастіонах міських були, побито і перекинуто, то сховавшись вони всередину міста, стріляли з будівель на війська Руські, кидали на них всілякі тягарі і обливали їх окропом у проході на вулицях. Саме тому змушені були Росіяни запалити місто з усіх боків і обернути його на попіл та руїни, а народи, що втікали од полум'я, кого побито, а решта розбіглася та сховалася поза містом. І так Вільно через злісність та нестатечність громадян своїх зазнало такого удару, якого Росіяни йому ніколи не готували і в гадці не мали.

Цар Олексій Михайлович, отримавши од воєначальників своїх Золотаренка і Хованського вісті про підкорення державі його всієї Білорусії і більшої частини Литви, того ж 1656 року повернувся із Смоленська і Вязьми, де він тоді перебував, до столичного міста

Москви і там, влаштувавши великі урочистості і зібрання всіх Царствених достойників, по відспівуванні з ними в церквах вдячних Батові молебнів з биттям у дзвони і гарматною стріляниною, возсів тріумфально на трон царський і в присутності всього урядового, Духовного і Світського, Синкліту прийняв на себе титул Царя і Самодержця *Великої, Малої і Білої Росії*, а об'єднано кажучи Царя, Всеросійського, про що тоді ж проголошено в столиці і оприлюднено грамотами в провінціях зі дзвонами та стріляниною. І з тої пори почались і затвержені назва Росії і титул Царя Всеросійського; попередній же титул Царя Московського облишено і поміщено в грамотах поміж титулів провінційних. Цар з цим новим титулом послав передовсім вдячні грамоти до Гетьмана Хмельницького за його розпорядження у війні і за мужнє воїнство, а до Наказного Гетьмана Золотаренка і Князя Хованського — за великі їхні подвиги та успіхи військові, за які вислав їм багаті дари та інший пошанівок, звелівши при тому zostавити при границях та фортецях гарнізони, а самим повернутися на зимівлю всередину Білорусі.

Наказний Гетьман Золотаренко, повертаючись з військом за повелінням Царя всередину Білорусі і переходячи місто Старий Бихів, мушкетним пострілом, що його вчинив з одної дзвіниці католицький органіст Томаш із засідки, був забитий на смерть, а органіст признався добровільно, що підмовлений був на сей злочин Католицькими ксьондзами, котрі дали йому кулю од мушкета із священної чаші, за його словами, освячену і скріплену особливими закляттями; а пообіцяно йому за те поряд з мучениками царство Небесне і виховання його дітей в школах єзуїтських. І насправді, по огляді виявилася тая куля незвичайною: в ній нуртовина була срібною з латинськими літерами! Тіло вбитого Золотаренка відвезено на батьківщину його, до міста Корсуня, для поховання в тамтешній дерев'яній церкві, на кошт його побудованій. Та коли почався похорон у присутності численного народу й духовенства, то громовим ударом запалено церкву, і тіло вбитого разом із церквою згоріло на попіл. Причому трохи погоріло і людей із духовенства і народу, який стлумився біля дверей церковних і задихнувся від тісноти та вогню, чому багато сприяло те, що в церкві двері були одні, так зроблені на взірець Католицьких церков. Про цей випадок Польські народні письменники зауважили в хроніках своїх і внесли в Історію безглузду байку, яка завдає сорому освіченому Християнству, що ніби Золотаренка пожерло пекло з повним своїм диявольським тріумфом і величчю за те, що ціла Польща, судячи про Золотаренка по військовому мистецтву його і великих успіхах, зробила висновок і назавжди затвердила, що начеб він був великий характерник, або чародій, себто волхователь, що володів багатьма дияволами, од яких мав таку незвичайну силу у війні і нарешті, на вдоволення послуг їхніх, взятий був з такою урочистістю прямо до пекла. Але при тому невідомо, за кого вони вважають органіста Томаша та вчителів його, що злодійськи заподіяли Золотаренку смерть, — чи в товаристві вони з їхніми дияволами, а чи лише за послухників тих вважають і як вони діляться в обітницях ксьондзівських?

Впродовж кампанії 1655 року, як вона з боку Поляків ведена була оборонною, Гетьман Хмельницький з армією своєю, маючи позицію побіля Заславля та Кам'янця-Подільського, боронив границі тамошні від Польщі та Туреччини і бувши від них напади волонтерів і ватаг ворожих завжди відбивав з успіхом і загибеллю недругів; а боярин Бутурлін робив те саме з боку Криму. Поміж тим Поляки вели торг в Криму з Ханом Іслам-Гіреєм про наступальні дії, бо Татари, незважаючи на всі союзи і дружні угоди, без грошей і подарунків нічого не роблять, і друзів у них немає в цілому світі. А як Польща доволі вже виснажена постійними війнами і на гроші була бідна, то ведено торг той до половини 1655 року. Того ж таки року смертю Іслам-Гірея відкрився шлях до легшого торгу з племінником його, новим Ханом Менглі-Гіреєм, котрий, анітрохи не дбаючи за свій народ, умовився з Польщею вести війну з Росією та Козаками за сто тисяч талярів золотими грішми. Який торг, такі і дії молодого Хана були, себто раптові. Він зі всіма своїми ордами в Жовтні місяці того ж 1655 року, напавши зненацька над рікою Самарою на Козацький корпус, розбив його дощенту. Командуючий ним Наказний Гетьман Яків Томило, на місце Золотаренка Хмельницьким

поставлений, був убитий на місці побойовища, а решта військ, одні, пробившись крізь ворога, об'єднались з корпусом Боярина Бутурліна біля Санжарова, а другі, під орудою полковника Худорбая, заховавшись в луг Дніпровський, в його очерет та чагарі, одбивались в них до ночі, а вночі, переправившись на очеретяних пучках, або в'язках, через ріку Дніпро, перейшли на Уманщину і при'єднались до військ Козацьких.

Гетьман Хмельницький, довідавшись про знищення Татарами корпусу Томилового, розіслав від себе інші корпуси з-під Заславля до ріки Дніпра для утримування Татар над тою рікою; але Хан, переправившись уже через Дніпро, встиг поєднатись з Поляками, які прийшли до нього через Молдовію, і напав на корпус Козацький, який вступив на Уманщину під командою полковників Зеленського, Богуна і Дженжелія і котрий, спішившись і згуртувавшись в батаву, тримався довго в атаці, відбиваючи ворогів з великою їхньою втратою. Нарешті, діждавшись ночі і налаштувавши фалангу, вдарив на ворога в один бік і, пробившись крізь натовпи ворожі, пройшов в оборонному стані до міста Білої Церкви і тамо укріпився. Хмельницький, що знесилив армію свою поділом на окремі корпуси, звідавши про те розсіяння, виступив з рештою війська із-під Заславля і, поспішаючи на підмогу тим корпусам до Білої Церкви, заатакований був об'єднаними ворожими силами в урочищі, так опісля названому «Дрижиполе». Ворогове, зрадівши, що знайшли Хмельницького з малими силами і буди на нього розлючені до нестями, напали на Козаків з усіх сторін без будь-якого розпорядку, а лише надіючись на своє велелюдство. Хмельницький, ведучи себе на війні завше обережно, спішив війська свої задалегідь і налаштував із них батаву, а допустивши ворога на найближчу дистанцію, стрелив на нього з гармат і мушкетів так вдало і жорстоко, що повалив нагло з грубих ворожих куп цілі тисячі. Ворог, отямившись від своєї поразки, став продовжувати свої напуски на віддалі, а Гетьман поміж тим повелів зібрати тіла побитих ворогів і зробив із них розлогий і доволі високий ретрашемент і, так укріпившись привласненими ворожими тілами, вражав із них ворога, що наближався, наче із фортеці, очікуючи при тому допомоги від Боярина Бутурліна або від своїх корпусів, котрі про напад ворожий і про облогу його в малих силах доволі могли знати. Але як такої допомоги нізвідкіль не було, а в провіанті та фуражі зробилася крайня нестача, та й зимова холоднеча "стала вже нестерпною, бо це все відбувалося в останніх числах Грудня місяця, то Хмельницький вирішив пробитися крізь ворога силою і увільнитися від його облоги. Вилазку тую зроблено вночі. Війська Козацькі, влаштувавшись фалангою з легкою артилерією, підійшли до ворогів тихими кроками і, заставши їх сплячих великими купами побіля вогнищ, від яких, звичайно, віддалеки нічого не видно, вдарили на них з усією відчайдушністю і побили їх цілі тисячі майже без оборони. Учинений при тому грім пальби та крик народний примусив решту ворогів готуватися до оборони, але фаланга Козацька, очистивши вже собі просторий шлях, доволі відійшла від нього в повному порядку і щасливо прибула на Білоцерківщину.

Зібравшись від Білої Церкви з достатніми силами Козацькими, Хмельницький виступив з ними на розправу з ворогами наприкінці Січня місяця 1656 року і, заставши їх в окрузі Смілянській, де переховувались вони од холоднечі по хатах обивательських нарізно по селах та хуторах, наступив на них з усією жорстокістю і, не даючи їм поєднатися, гнав від села до села, творячи повсюди над ними кару. Для того розподілені були у нього війська на багато деташементів з резервами і легкою артилерією, а посередині їх підкріплював і наступав сам Гетьман з чільними своїми силами. Втікаючи, вороги зібралися і зупинилися були біля містечка Межибожа, вирішивши дати баталію, але Хмельницький, наступивши на них піхотою своєю і змішаною кіннотою, подолав всі їхні ополчення, бо війська ворожі, що склалися майже всі з кінноти, з-за глибоких снігів кепсько могли діяти, а сагайдаки Татарські в сильні морози і зовсім були не до вжитку. Супроти того Козацькі війська зброєю своєю і гарматними пострілами безперестанку їх вражали і за декілька годин змусили втікати зі втратою на місці побойовища та в житлах вбитими до тринадцяти тисяч своїх воїнів. Для втечі розділилися недруги надвоє. Поляки ввійшли назад у Молдавію і звідтіль пробралися в

Галичину та Польщу, а Татари потяглися степами у Крим, і взяті ними у Поляків за похід цей таяри обернулися їм на загибель або найгіркотнішу здобич, бо вони, долаючи розлогі степи глибокими снігами, від твердого сирену, що утворився на них, усіх коней своїх порізали та покидали, а самі ледве доволоклися пішком до своїх аулів та осель, втративши багато людей замерзлими та засипаними снігами. А Гетьман з однакових причин та незручностей припинив свою за ними погоню.

Весною, що тоді почалася, поєднавшись Хмельницький з Боярином Бутурліним, розпочав похід з обома Російськими військами всередину Польщі, щоб попередити та відволікти Польські війська від злуки їхньої з Турецькими та Татарськими. Продовжуючи вони похід свій до Бродів, Львова і Замостя, побрали міста ті з малим спротивом, і Польські війська, не сміючи показатися їм в полі, трималися лише тих міст та замків. А по наближенню до них військ Російських, по перших з ними шарміцерах та перестрілках, побиті вони були та розсіяні поза тими містами, які полишали зі всіма снарядами і запасами на волю переможців. Міщани ж, маючи в свіжій пам'яті звитяжні Хмельницького над ними дії і його великодушну до них милість, виходили за місто і зустрічали війська Російські з мирними пропозиціями і молитвами, пожертвувавши притому деякими для війська підпомагами. Тому й залишено їх у спокої, без всіляких військових стягнень та утисків, а лише описано і забрано на Государя все, що належало до казни або скарбу Речі Посполитої Польської, і введено в міські замки залоги Російські.

Від Замостя Хмельницький скермував похід до міста Любліна, котре вважалось в стороні тій головним і особливо укріпленим, а тому було воно сховищем ліпших скарбів вельмож Польських і шляхетства тамтешнього і притулком їх самих. Досягнувши того міста, Росіяни облягли його з усіх сторін і опісля перших спроб, вчинених на місто з наміром оволодіти ним з пощадою для народу і з меншим кровопролиттям, коли ні в чому тому не мали успіху і громадяни, упевнені численністю залоги, робили спротив з відчайдушною жорстокістю і підлими підступами, то полководці вирішили оволодіти містом сим формальною облогою і для того почали з трьох боків міста рити шанці та інші облогові укріплення. Міщани, поєднавшись з гарнізоном, роблячи безперервний спротив Руським побудовам, звернули всю свою увагу і обережність на місця ті і подали тим нагоду Гетьманові до звичайної його при облогах хитрості. Він одного дня, віддаючи накази військам, розголошував їх навмисне, супроти військових звичаїв, повелівав усім бути готовими до ночі на генеральний до міста приступ з боку шанців. З наступанням ночі справді учинено з шанців гарматну стрілянину з бомбардуванням, а по боках роблено постріли мушкетні з гвалтом і вдаваним заміром на вали морські. А коли тая фальшива атака учинена була і мешканці із залогою природно зібралися до місць, яким загрожувала небезпека, то в той самий час сильний загін Козацької піхоти підійшов дуже тихо до мурів цитаделі, або замку міського, ввійшов у нього по драбинах під гамір міський, напав зі списками на сторожу замку і всю її переколов, не залишивши в живих нікого, хто був у замку. І таким чином заволодівши замком, привезена була в нього головна артилерія з мортирами і примножені війська, а на світанку вчинена сильна стрілянина по місту і метання в нього бомб. Міщани і залогове військо, які відчули втрату замку, кинулись були відбивати його з усім своїм велелюдством, насунувшись до батарей і мурів без усякого порядку, а лише зі сліпою ожорсточеністю. Козацькі війська, завчасно розставивши артилерію перехрестям і допустивши Поляків на найближчу дистанцію, зробили зі всіх гармат та мушкетів найжорстокіший і влучний по них постріл, від чого навалилися з них цілі тисячі, а решта розбіглася з жахом, хто куди потрапив. Війська Козацькі, вийшовши тоді із замку, наступали на втікачів зі списками і вражали їх, майже безтямних. До них приєднавшись всі інші Російські війська, в час стрілянини котрі вдерлися в місто через його браму, вчинили у місті страшну і повсюдну різанину і загальний грабіж. І так місто Люблін через впертість і ожорсточеність своїх мешканців зазнало лиха куди більшого, аніж Росіяни йому зичили, і збагатило війська Російські незліченними скарбами та всякого роду здобиччю надміру.

Коло Любліна довідався Гетьман через своїх шпигунів, що армія Польська під командою обох Гетьманів, Коронного і Литовського, має намір переправитись через ріку Віслу для спротиву успіхам Руським, і тому, виступивши він з Бутурліним негайно від Любліна, попередив армію Польську і, переправившись зі всіма військами Руськими на Варшавську сторону ріки Вісли, здивував тим Поляків і викликав у полководців їхніх замішання. Одначе вони, укріпившись на березі Вісли, очікували на себе нападу, а Гетьман з Боярином, роздивившись становище табору Польського і зробивши відповідні розпорядження, повів на нього атаку. Напад був жорстокий, але і відсіч дано не менш ожорсточену. Поляки, знаючи свою і національну крайність, захищали себе і табір свій з розпукою. Гетьман кілька разів намагався напусками своїми перекинути лінії ворожі або їх розладнати, але зовсім в тому успіху не мав, і вони трималися з дивовижною впертістю, закриваючи завжди розбиті місця свої свіжими військами, через що бій продовжувався довго і непевно для обох сторін. Нарешті Хмельницький позаду правого флангу свого, що прилягав до берега Вісли, провів сильний загін піхоти своєї, легко озброєної. Він, спустившись донизу, до самої річки, і пробравшись очеретами і чагарями до половини табору Польського, раптом зайшов на гору і впав у середину його, а там по першому пострілу з мушкетів ударив списами в тил ліній ворожих, які, зазнавши поразки і обернувшись до оборони, звичайно, замішались і розладнались. Гетьман, теє примітивши, напустив на них піхоту із своїх ліній і перекинув весь лівий фланг ворожий. Убивства і січа почалися тоді жахливі. Війська Польські, не встигаючи набивати мушкети, боронилися самими шаблями і були побивані списами у великому числі. Наслідком того було всезагальне замішання і відступ ворожий, а Козаки і всі Росіяне, переслідуючи відступаючих, вигнали їх зовсім із табору і розсіяли на всі сторони. Виправлена за втікачами кіннота вганяла за ними до пізньої ночі і завершила поразку неприятеля. Табір зі всіма його запасами і спорядженнями дістався переможцям і значив велику здобич. Після знищення армії Польської, коли Російська армія виступила вже до Польських столиць, дістав Гетьман звістку через навмисного гінця, з Чигирина висланого, що Хан Кримський Менглі-Гірей з військами своїми, поспішаючи на допомогу Полякам, виступив із своїх кордонів і переправляється через ріку Дніпро, щоб напасти на Малоросію. Гетьман, полишивши тому похід свій до столиць Польських, переправився знову через ріку Віслу і поспішив з військами своїми до Чигирина, а Боярина Бутурліна намовив розташуватися з військами Російськими побіля Кам'янця-Подільського. Проходячи Гетьман Уманщину, повідомлений був тут, що Хан стоїть з військами в степах над рікою Озерною. Він відправив до нього Осавула Полкового Тугая і з ним трьох офіцерів Польських, полонених в останньому бою за Віслою, писав при тому до Хана, що «як він не подав жодних причин ні йому, ні його народові до взаємної ворожнечі і ворожих дій та вчинків, а, навпаки, мав завжди сусідську приязнь до предків його і всієї Татарської нації, роблячи їм не раз важливу підмогу і послуги, то просить Хана повідомити його, як йому вважати рушення Татарське і нашествя їхнє на землі Малоросійські. Коли це означає безпосередню війну від самого Хана чи його Криму народові Руському, то я на неї відповідаю, продовжував Хмельницький, і зараз наступаю на всі сили Татарські. Коли ж воно призначено з ганебного найму на укомплектування або на підмогу Армії Польських, то даю знати, що їх немає більше на світі і остання розбита і знищена за Віслою в межах самої столиці Польської, про що запевнити можуть полонені офіцери Польські, що були очевидними тому свідками і учасниками од сторони потерпілої».

Хан, відповідаючи Гетьманові, що він і Татари його ворожнечі до народу Руського і претензій до нього жодних не мають, а має він потребу ділову до самого Гетьмана і уряду Козацького, просив при тому Гетьмана побачитися з ним і освідчитися про все персонально в таборі Татарському. Гетьман, зажадавши від Хана в аманати дванадцять осіб найвизначніших Мурз і зоставивши їх в своєму таборі, вирушив сам зі штатом своїм в табір Татарський, і тамо, опісля перших звичайних компліментів, або привітань, почалися важливі переговори, і Хан гаряче докоряв Гетьманові за злуку його з Московією і віддання себе з

народом під протекцію Царя тамтешнього, доказуючи, що «таке поєднання спричинятиме буде вічну ворожнечу до Козаків і до Московії одо всіх сусідніх держав, поміж котрими Малоросія за становищем своїм є першим і повсякчасним зборищем, або плацом, зручним для нашестя ворожого, їхніх баталій і плондрувань сього народу. Війни ж з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо, не дивлячись на те, що вона недавно вийшла з-під влади Татарської єдино через міжусобиці Татарські, яким і нині є данниця, не дивлячись, що в ній всі урядники і народ майже неписьменні і численністю різновірств і химерних мольбищ подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів, не дивлячись, кажу, на невігластво і грубіянство, слід нагадати їх причепливість за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду й довголітню чвару і війни зі Шведами і Поляками, зауваживши у листуванні з ними щось у словах недоречно, за що і між собою вони безперестанно чубляться і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось не до ладу і не по праву кожного. Пригадати варто жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто орла двоголового, що за спадком начебто Князеві їхньому Володимирі, що був зятем Царя Грецького Константина Мономаха, дістався, хоча той Володимир був насправді Князем Руським Київським, а не Московським, і походив од Скифів. Пригадаймо, нарешті, нестале правління їхнє царське і винищення самих царів, котрих декілька вони самі злочинно замучили, а одного продали Полякам на убій. А доведено вже, що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може, і Русаки ваші плазуватимуть поміж Москалями, як вівці поміж вовками».

Гетьман, заперечуючи Ханові на його хулу, перерахував йому всю непостійність і зраду Ханів, його попередників, до народу Руського виявлені, а особливо в час баталії з Поляками під Берестечком. Зробив перелік також приносам і жертвам, їм від нього дарованим, які значили великі суми, так би мовити царські багатства, безсоромністю відплачені. Пригадав при тому і всі підмоги Козацькі, багато разів Кримцям подані супроти їхніх недругів з пожертвуванням численних воїнів, що головами своїми за них наклали і що за них винагороджені тоді були Козаки самим лише бардаком і кумисом Татарським, себто їхнім нектаром і амброзією, а згодом багатьма обманами, зрадами та всякого роду грабунками та зухвальстами, що вигубили силу-силенну народу Руського з допомогою протекторів своїх, Турків, непримиренних ворогів усього Християнства, котрі те лиш і чинять, що переслідують його та винищують без жодної причини, а за самим лише дивним правилом Алькорану свого. Про Поляків же і казати нічого: увесь світ знає, що у них скільки Панів, стільки і Королів, а кожному з них догодити і саме пекло не потрапить. «Отож-бо, коли народ Руський нинішньою протекцією своєю вибрав собі зло, то, звичайно, поміж злом, що його оточує, вибрав менше; коли він є нещасливий, то, повір, нещасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою. Відомо ж бо з Історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення Татарське з Ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля — і до злуки з Польщею. Тую злуку зруйнували самі Поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, а свободу і вільність народну поновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності; і він, ставши у первісній своїй точці самовладдя, міг жити без допомоги чужої. Але, видно, Провидіння Боже, яке влаштовує справи людські завжди на краще, вибрало злуку його з народом єдиновірним і єдиноплеменним за доброю та взаємною волею і згодою невимушеною, котрі руйнувати я вважаю за гріх смертельний, і з тим жити і вмерти хочу». Хан, скільки не умовляв Гетьмана на свою сторону, і хоч які великі були його намови та обіцянки, одначе він ні на що не погодився, і розсталися вони з одвертою злобою.

Як прибув Гетьман у Чигирин, так застав він там посланця Шведського з листом від Короля тамтешнього Карла Густава, який вимагав від Гетьмана допоміжного війська супроти Польщі та деяких владарів Германців, що воювали тоді зі Шведами за претензії Ливонські, Померанські та Гольштинські. А вимога та виникла у Короля на підставі союзних трактатів, попередніми Гетьманами Малоросійськими від імені всього народу тутешнього зі Швецією укладених під час Польського нахабства та тиранства в час воєн, що з ними точилися; і що хоч в них Швеція силою своєю та грішми Малоросіянам і не допомагала, однак ж заступництвом Королів своїх та їхніх посланців завше за ними обставала, а Польщі погрожувала диверсіями. Гетьман, виконуючи зобов'язання попередників своїх і народні, беззаперечно відправив до армії Шведської, до Польського міста Кракова, десятитисячний корпус із семи полків реєстрових Козаків та із трьох охочекомонних створений, під командою Полковника Київського Антона

Адамовича, проголошеного на той похід за Наказного Гетьмана, а Цареві Олексію Михайловичу сповіщав, що вислання військ Козацьких у поміч Шведам є конечне і корисне, як із огляду на зобов'язання договірні, всім державам спільні, на яких влаштовується народна домовленість і взаємна їхня допомога і зобов'язаність, так і тому, що робиться воно на шкоду спільному недругові.

Король Шведський, користуючись допомогою Козацькою, котра в дуже слушний час до нього підспіла, заволодів обома столичними містами Польськими, Краковом та Варшавою, маючи біля цього останнього бій з Поляками, що тривав три дні. Подвиги тії нагороджено скарбами Королів та Вельмож, майже незліченними, та іншими великими здобичами, в обох тих столицях віднайденими. А наслідком того було повний розклад і виснаження Польське, що загрожувало тій нації остаточним її занепадом і руйнацією, котра ж тоді була б неминуча, якби сторонні держави, доброзичливі до Польщі, не вчинили супротивних тому дій не стільки для її користі, скільки задля власних інтересів, заздрістю спонукуваних. Король Данський, по згоді з іншими державами проголосивши Швеції несподівану війну, вступив з армією своєю скороспішно на її землю і примусив Короля Шведського, облишивши всі Польські завоювання, поспішити на оборону свого Королівства. Тая війна тривала три роки і скінчилася Оливським миром на користь Короля Шведського, котрий, крім інших успіхів, облягав столичне Данське місто Копенгаген.

Імператор Римський, або Германський, Фердинанд III і Примас Королівства Польського Урбан писали тоді ж до Гетьмана Хмельницького, «щоб він одстав від союзу з Королем Шведським, яко противником обом Католицьким релігіям, Римській та Грецькій, і найжорстокішим Лютераністом і щоб він, як давніше, злучився з Польщею на однакові з нею права та привілеї, що їх вони гарантувати можуть; а принаймні не втручався б ні в яку війну з Польщею і дотримувався би нейтралітету. В противному ж разі погрожували йому, що змушені будуть всі сили Європейських Католицьких Християн кинути на зруйнування його нації, яко шкідливої всьому Католицтву Римському, якому вона небезпечніша за самих Турків і Сарацинів». Гетьман з найглибшою пошаною одписав Імператорові, що «допомога його Королеві Шведському є обов'язок трактатів, усім народам звичайних і за святість шанованих, які ніяк не торкаються до релігії, або віросповідання народного, а уложили їх з Швецією попередники його і народ Руський за тих часів, коли Поляки, шаліючи в своїм поведженню і правлінню, шарпали народ сей нечуваними в світі варварствами та нелюдськими тортурами, що в них панове Римські Католики не тільки не подали нещасному народові сьому ніякої допомоги, але ще й преізлиха гнали його, наvertsаючи на Унію, в Римі вигадану, а на Русі проповідану з найжорстокішою лютістю, яка перевершувала всі священні Римські інквізиції і якої в самому Магометанстві над Християнами не чуто було. А народ Руський є той самий, з яким Імператор Римський Максимілян, іменем всієї Імперії Римської, мав дружній союз і державне листування з самодержавними князями його, що були завше доброзичливі і допомагали імператорам Імперії Римської, але понижений і заглушений був він злістю і лукавством Поляків, які з'єдналися з ним добровільно і приязно, а розсталися з

ворожнечею і духом помсти безприкладним; і рани зла сього такі є незцільні, що гоїти їх жодна сила та мудрість людська не годні».

Листування Гетьмана з Імператором та Примасом і погрози при тому од них супроводжувалися дійсно новою для Малоросії небезпекою. На початку 1657 року війська Імператорські зібралися на кордонах Галичини, а війська Турецькі об'явилися в Бессарабії та Молдавії, і весь Крим був у русі. Гетьман, сповістивши Царя про листування з ними і про рухи військ сусідніх держав, прикрив зараз свої кордони численними деташиентами та командами, а в підмогу їм зложив для головних військ два табори: один над рікою Ташликом, під командою сина свого Юрія, підтримуваного порадами старих і досвідчених старшин, що були при ньому; а другий побіля міста Заславля, під командою Наказного Гетьмана Дорошенка. Війська на кордонах були з обох боків у безустанному русі, але ворожих дій між ними не відбулося, а тільки показували вони вид, що повсякчас пильнують і готові до війни. Тим часом прибули посланці чужоземні з новими вимогами.

Султан Турецький Ібрагім та Імператор Римський об'єднаною місією оголосили Гетьманові через тих посланців, що «як Польське Королівство є зруйноване і приведене до крайнього виснаження безугавними війнами і звитягами його, Гетьмана, з військами Козацькими, які губили Польщу без пощади й поваги і допомагали в тому Шведам та Цареві Московському без слухних причин, і що держава тая, будши на краю руйнації своєї, приневолена буде увійти в одну державу з Московією способом переговорів або силою переважаючої зброї, а сусідні держави і вся Європа, будши спокійними того споглядачами, побачать, на сором свій, державу колосальну, з нічого майже на такий ступінь піднесену на шкоду багатьох народів, а з часом і на саме їх повалення, то Монархи тії, маючи найсправедливіші причини боронити праве народні і втримувати в державах політичну рівновагу, пригадують йому, Гетьманові, відстати зовсім од союзів з Швецією і злуки з Московією, а радять поєднатися, як раніше, з Королівством Польським під нинішнім своїм правлінням і з усіма правами та привілеями, що вільну націю означають, і на теє укласти, за посередництвом їхнім, установчу з Поляками конституцію, яку Монархи тії беруться гарантувати і вічно боронити; в противному ж випадку змусять вони до того потугою своєю, і на той кінець проголосять війну».

Гетьман, заперечуючи Послам на їхні вимоги, доводив, що «відсіч, яку дали Козаки Полякам, і їхні пониження є справа Божа, що сповнила найсвятіші Його слова, які ніколи марне не минали: «Якою же мірою мірите, возміряться й вам». Усім сусіднім народам, а не менше й Вашим державам, добре відомо, скільки лиха зазнав народ Руський од сваволі і тиранств Польських; всякого роду насильства, варварства і найбільш звірячі над ним лютості перевищили міру всякої уяви. Усі терпіння, муки й стогін народу сього потоптано й заллято у власній крові його. Вони, одібравши у нього все, що мав він у тутешньому житті, наважилися затьмарювати й саму надію його на життя прийдешнє через навернення до Унії, котра погрожує чистилищами й анафемами. Усі миротворства, трактати й договори, у Руського народу з Поляками довершені і присягами урочисто затверджені, не що інше були, як лише гра обману, віроломства і найпідлішої зради, яка допомагала мерзенним їхнім намірам, помсті й убивствам. І народ Руський, коли підносив проти Поляків зброю, то робив теє лише в обороні і в крайності, до чого всі народи в усьому світі мають найприродніше право, нічим не заперечене. І яка ж тут буде справедливість і політика у держав, які шукають рівноваги, коли вони на оборону претендують, а тиранство і злочинство попускають або їх випрадовують? Але при всьому тому боронити Поляків і скріплювати їх зостається у волі держав тих, а приневолювати народ Руський у підлеглисть Полякам є диво, несумісне з жодними правилами політичними й моральними, і те саме, що єднати вівці з вовками на один пастильник, усупереч самій природі і здоровому глуздові. Воювати ж за те тим більше нерозсудливо і значить самовільно і беззаконно народ винищувати, що належить до неминучої помсти Божої. Тим-то й думаю я про себе самого, завершив Хмельницький, що, в

разі конечности, ліпше впасти в руці Божі, ніж в руці людські, і на сих правилах покладаю поведження моє супроти Польщі, не спричиняючись ніяк до її знищення або поневолення».

Такими незадовільними переговорами хоч і збувся на перший випадок посланців Хмельницький, але погрози Монархів їхніх і вчинені при тому пропозиції справили в душі його велике враження. Він, будучи найщирішим патріотом народу свого, завше шукав йому гаразду і після довгочасної виснажливої війни спокою, але знайшов замість того нові спокуси й напасті; і, розмірковуючи про майбутні наслідки, коли така лиха гроза, що зібралася над отчизною його, на неї вдарить, уявляв, якої зазнає вона руїни і спустошення од держав, таких могутніх і її майже оточуючих. Прийняти ж систему їхню вважав він за віроломство, підле боягузтво і самий явний злочин, що означає у Християнстві гріх смертний, вічно нещасливий. Усі такі міркування гризли Хмельницького таким гірким смутком і безнастанною журбою, що роз'ярили колишні його припадки, од надмірних військових трудів, повсякчасних клопотів та безсоння, а не менше й від гноблячої його старості зароджені, і занепав він у тяжку недугу і, по довгому в ній стражданню, став, врешті, до життя ненадійний.

Гетьман Хмельницький, чуючи близьку кончину свою, скликав у Чигирин урядників од війська і урядів і товариство з найзначнішими Козаками і їм, зібраним до нього в домі, оголосив стан справ нації і всі тогочасні міністерські обставини. А по тому, зробивши перелік попереднім на отчизну напастям і тяжким війнам, що з того сталися і що в них вони так славно й великодушно боролися і перенесли злигодні власною своєю мужністю і достохвальною між собою згодою, завершив тим, що він, відчуваючи близьку смерть свою, з жалем сердечним і скрухою душевною залишає їх напризволяще і радить їм не занепадати, в разі потреби, на мужності і подвигах військових, *тримаючись завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може.* «А я, провадив Хмельницький далі, дякую вам, братове, і за послух мені у війнах, і за своє Гетьманство! Дякую за ту гідність, якою ви мене вшанували, і за те довір'я, яке ви до мене завше виявляли! Повертаю вам усі знаки і клейноди, що гідність і владу тую означають, і прошу вас пробачити мені, в чому я, як людина, будь-кому з вас завинив або кого скривдив. Наміри мої про всезагальне добро були чистосердечними й правдивими, і я всього себе посвячував отчизні, не жалуючи здоров'я свого і самого життя. Але кожному догодити не народився ще ніхто з людей. Отож, задля загального добра, дозвольте ще попросити вас зробити мені останню приємність: оберіть собі Гетьмана за мого життя, якому б я міг відкрити потрібні таємниці і дати корисні поради в управлінні. А як у нинішню критичну пору потрібна в Гетьмани найбільше вправна, мужня й досвідчена людина, то я рекомендую вам, як саме таких, Полковників Переяславського Тетерю та Полтавського Пушкаренка і писаря Генерального Виговського. З них оберіть ви одного, кого по загальній нараді заборозсудите».

Урядники і Козаки, заридавши гірко на слова Гетьманські, що так їх зворушили й вразили, а особливо про близьку смерть його і своє сирітство, залементували: «Кого оберемо на місце Твоє? І хто є гідний нагородити батьківські до нас заслуги Твої і нашу в Тобі втрату? Син твій Юрій нехай наслідує місце і гідність Твою! Він один нехай над нами начальствує, і ми його обираємо за Гетьмана. Прокляті, безсовісні й безсоромні були б ми, якби воліли замість нього кого іншого, забувши й занехаявши великі Твої до нас добродійства і безприкладні для отчизни подвиги». Гетьман, дякуючи урядникам і військові за їх до нього признання, заперечував вибір їхній на його сина, переконуючи, що він дуже молодий і щоб підняти такий великий уряд і в такий критичний час ще не надійний. «А ви вдячність свою до мене можете над ним висловити в інший спосіб; рівно ж і він може отчизні служити на іншому вимірі, в міру здібностей своїх і літ. А на уряд Гетьманський обирати потрібно людину змужнілу і в усіх прикметах та здібностях досвідами дізнану». Зібрання, заперечивши Гетьманові, що молодість його сина можна скріпити добрими

порадами та надійними радниками, що їх по знанню своєму вибрати сам може, присудили одногосно, що «позбавити його батьківської гідности ми ніколи не допустимо».

Гетьман, з упертого наполягання присутніх, погодився на їх волю і, запросивши до себе сина свого Юрія, поручив зборам з словами: «Вручається він під охорону Божу і вашу опіку, і анафемі віддаю того, хто зведе його з путі правдивої і сотворить притчею во язиціях і посміховищем у людях! Віддаю й самого його, якщо він піде дорогою незгідливою і віддалиться од правоти, честі і Християнських чеснот; і заповідаю йому на все життя його служити отчизні вірно й щиро, пильнувати її, яко зіниці ока, і пролити за неї всю свою кров, якщо буде їй корисна і спасенна! Понад сю жертву я нічого іншого не вимагаю, і се нехай буде йому за повсякчасний мій пароль і гасло! А вас прошу і закликаю скріпляти його добрими порадами і постійною мужністю, яка всьому племені нашому слов'янському є споконвіку властива і спадкова». По тому вручив Гетьман синові своєму клейноди військової і печать національну з усіма документами й справами письмовими; і він, за звичаєм, був привітаний і прикритий од урядників та товариства прапорами й шапками і проголошений Гетьманом, з пальбою із гармат та мушкетів і з музикою військовою, що грала в місті на всіх перехрестях і майданах, а до полків і міст вислано гінців з універсалами. Відбувся ж і здійснений був вибір сей у 7 день Серпня 1657 року.

Старий Гетьман перед економ своїм мав ще нараду з урядниками й товариством, і на ній обрано за радників і опікунів до молодого Гетьмана писаря Генерального Виговського і Полковника Полтавського Пушкаренка, що бував уже в походах Наказним Гетьманом. І старий Гетьман останнього дня в своєму житті, побувши з сином своїм та його радниками декілька годин наодинці, помер 15 серпня, пополудні. Лемент і плач челяді Гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть Гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім Гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше, і ми zostалися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!»

Заслуги сього Гетьмеша й на правду варті були оплакування всенароднього, і таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних — досконалий політик, а на війні — безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився. Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з досконалим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь.

Похорон Гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирини до власного містечка Гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві, з написами й епітафіями. Над гробом виставлено під балдахіном портрет Гетьманський з таким написом:

«Сей образъ начертанъ Козацкогo Герoя, Подобна грекамъ тѣмъ, отъ коихъ пала Троя! Помпей и Цесарь, что были у Рими, У Руссовъ значиль то Хмельницкій дѣлами своими: Польщу онъ низложилъ Козацкими полками, Татаръ и Турковъ устрасиль тѣми же войсками; Наказавъ варварство, пресѣкъ вѣроломство, Вѣчно не забудеть того Польское потомство. Унію онъ опровергъ, благочестіе возставиль, Ревность въ томъ свою въ родѣ и родѣ, прославиль; Непобѣдимъ во бранѣхъ, благой воспріялъ конецъ: Изъ сына в отечествѣ достойнѣйшій ему явился отецъ!»

За причину смерті Гетьманської вважають деякі письменники довгочасну отруту, піднесену йому одним значним поляком, який сватався до його дочки, а опісля десь зник.

Але те вже певне, що на сьомий рік по його смерті, як упали були в Задніпровську Малоросію Турецькі війська з Султаном їхнім Нурадином, Поляки, що з ними злучилися, напавши на містечко Суботів, зруйнували його дощенту, і кості Хмельницького, викопавши з гробу, спалили разом із церквою та монастирем тамтешнім, і тим скінчили варварську свою і підлу над мертвим помсту.

Того ж часу, саме в останніх місяцях 1657 року, Фрідерік Вільгельм, Курфюрст Бранденбурзький, котрий давніше був васалом Польським, скориставшись з незвичайної слабості республіки Польської, що виснажилась довголітніми нещасливими війнами, дістав од неї у безпосереднє володіння своє Королівство Пруське, що було під Польською зверхністю, але постановою Велавською за Курфюрстом затверджене, з відступленням і інших дистриктів з містом Ельбінгом, за якими згодом прийняв він титул Короля Пруського, а за тую поступку обіцявся Курфюрст помагати Полякам супроти Царя Московського та Козаків і дати їм, понад те все, значну суму грошей, чого, одначе, не виконав.

Після кону Зіновія Хмельницького Польський Уряд спільно із державами, що Полякам міністеріяльно допомагали, не переставав допоминатися у молодого Гетьмана згоди на злуку з Польщею, батькові його запропоновану.

Та коли сей Гетьман всіляко від того ухиявся, подаючи причини, з поради й плану батька його взяті, що підведено під нього міну через опікуна і писаря Генерального Виговського. Сей Виговський, будучи природним Поляком, заховав у собі характер нації своєї у всій повноті і з безмірного честолюбства свого, завше хотів собі уряду Гетьманського за всяку ціну. Поляки, задобривши його великими подарунками, а найбільше значущими обіцянками, прихилили на зраду вихованця його, молодого Хмельницького, і він перше натякав йому ріжними манівцями про згоду, буцімто, батька його на злуку з Польщею, але що, мовляв, перешкоджали йому в тому забобонні старики, які воліють ліпше Московщину, як Поляків і Турків, єдино через одновірство, дарма що в ній стільки вір, скільки у нас повітів, і одна одну переслідують і ненавидять. Потім запевнив його цілковито, що така злука є корисна й неминуча для задоволення вимог перших у світі дворів — Турецького і Цісарського, які, при дальшому спротиві, можуть сплюндрувати всю націю і позбавити його Гетьманства; а уволивши їхню волю, можна укріпити навіки права свої й народні, в чому вони беруть на себе запоруку і затвердження за ним спадкового Гетьманства, з титулом і гідністю суверенного Князя Сарматського.

Юрій Хмельницький, будучи зваблений і застрашений умовляннями Виговського, прихилився на його контакти і потайним чином року 1658, Квітня місяця, узявши зі скарбу Малоросійського мільйон талярів, поїхав до міста Заславля в супроводі загону своєї гвардії, а полкам реєстровим Задніпровським звелів туди ж їхати немовбито в секретну експедицію. У Заславлі застав він Конгрес з багатьох вельмож Польських, присланих од Короля і Речі Посполитої, і міністрів Цісарського і Турецького. На ньому запропоновано Гетьманові договірні з Польщею статті, нібито батьком його укладені через уповноважених Старшин Генеральних Верещагу та Сулиму і названі Гадяцькими статтями. Вони склалися з наступних пунктів:

1. Народ Руський і земля його, зложена з Князівств, або Воєводств, Київського, Чернігівського, Сіверського та Володимирського, з усіма в них містами, повітами та селами по гранях, Зборівським трактатом визначених, нехай будуть вільними, од самих себе й уряду свого залежними і в повній єдності та рівності з народами Польськими, що од єдиного з ними племені Сарматського походять; а незгоди, ворожнеча та війни, що були між ними, нехай знищаться й підуть у вічну непам'ять з дотриманням і затвердженням найсуворішим обопільної амністії.
2. Уряди Руські нехай влаштовуються і пробувають на правах своїх і привілеях стародавніх, у повній рівності і однакових привілеях з урядами Польськими та Литовськими, під покровою одної Корони Королівської, всім трьом народам рівномірно державної і охоронної.
3. За найвищого начальника народу Руського і урядів тамтешніх

призначається Гетьман, обраний лицарством з-поміж себе, не допускаючи чужинців, якого владу й привілеї варто шанувати нарівні з Коронним і Литовським Великими Гетьманами, а війська йому мати реєстрового сорок тисяч; охочекомонного ж і Запорозького скільки збереться й утримати буде змога. 4. Охорона внутрішня й оборона зовнішня в землі Руській залежить од влади Гетьмана й од сил війська тамтешнього, і в таких випадках призначається він самовладним Князем Руським, або Сарматським, а в загальній обороні і війні всього Королівства бере участь земля тая по спільній з ним нараді й згоді, а інакше вільно в обидві сторони нейтралітет тримати. 5. Провінційне управління землі Руської підлягає Воєводам, обраним з-поміж себе тамтешнім лицарством, не попускаючи ніяк чужорідним, і вони підлягають в усьому Гетьманові і безпосередньо під його наказами пробувають, і коли споряджувані і виправлені будуть од воєводств та повітів земські послы та депутати на Сейм Генеральний, то теє чиниться з веління Гетьмана і за його інструкціями та наказами. 6. При всіх службах і стосунках лицарства і народу Руського з лицарством і народом Польським та Литовським нехай призначається повна єдність і рівність з обох сторін, з повагою до честі й могутності кожного зокрема і всіх взагалі. 7. Релігія Православна Руська, або Грецька, з релігією Католицькою Римською, або Польською, нехай буде в повній рівності й згоді, без найменшого порушення прав і вольностей кожної; і духовенства обох релігій на зібраннях урядових і при всіх засіданнях та стосунках нехай матимуть місця, відповідні до сану свого, і голос, згідно з правами своїми і привілеями.

Статті тії треба було Гетьманові неодмінно оголосити урядникам і військові, що до нього зібралось, і відібрати на них загальну всіх думку і згоду. Та коли вони їм оголошені були, то всі урядники й Козаки, дізнавшись про зміну такої ваги і в такій мірі для всіх ганебну, зараз, нагрубівши Гетьманові, проклинаючи підлу його поведінку і злочинні задуми, відстали од нього і вернулися до міста Чигирина. А тут, довідавшись, що скарб національний розкрадено і старшини Генеральні покинули місто, пішли шукати опікуна й радника Гетьманського, Пушкаренка, щоб, по спільній з ним нараді і згоді, ужити своїх заходів, не надіючись на товариша його в тій справі, Писаря Виговського, готового з породи своєї на всяке лукавство та обмани. Хмельницький же, покинутий урядниками й реєстровим військом, зневажений Заславським Конгресом, ставши притчею в людях, з небагатьма прихильними до нього охочекомонними Козаками, змушений був утікати з Малоросії на Січ Запорозьку і там переховуватися. Козаки Запорозькі, прийнявши його під свою опіку, обіцяли йому всяку поміч при слушній нагоді. Вони дуже невдоволені були із злучення їх з Росією, а особливо з поведження із їх військами; а подано до того причини, здається, зовсім незначні, хоч подіяли вони сильно на уми народні. Козаки тії, будучи в походах разом із стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли од тих солдатів часті та дошкульні глузування за те, що голять свої голови. Солдати тії, будучи ще тоді в сірячинах та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміле високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: Полячишки, Татариски і так далі. За тим дивним звичаєм зивали вони Козаків «чубами» та «хохлами», а іноді й «безмозкими хохлами», а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасною огидою.

Писар Виговський, як тільки виправив Юрія Хмельницького на потаємний Конгрес Заславський, негайно вислав од себе гінця до Москви з повідомленням Цареві про зловмисні наміри Гетьманські і що національні привілеї і всі документи та архіви він зберіг, а війська реєстрові по його боці і йому віддані. Цар на теє повідомлення вирядив до Малоросії Боярина Богдана Матвійовича Хитрова, звелівши йому розвідати про тутешні події і, за порадою Виговського, зробити з ним, що визнають за потрібне. Боярин Хитров, прибувши до Чигирина, мав переговори з самим лише Виговським і, будучи од нього обдарований, улещений і немовби зачарований, доручив йому іменем Царським Гетьманський титул і оголосив усім наявним урядникам та Козакам признавати його за Гетьмана, настановленого з

волі і ласки Царської. Урядники й Козаки, не маючи загальної ради всієї нації, нічого на те не перечили, а жажнувшись од впровадженого в їхню землю такого страшного, на їхню думку, насильства, здивувалися і розійшлися вельми засмучені. Отож Боярин Хитров показав себе дуже простим і, замість корисного устрою, зробив необачний крок до шкідливих змін і поклав перший камінь до міжусобиць.

Полковник Полтавський Пушкаренко, що був Гетьманові за радника, призначеного по загальній згоді всієї нації, звідавши про зловмисні вчинки Юрія Хмельницького і знавши, що інструментом тому є Писар Виговський, доніс од себе Цареві на них обох і, чекаючи на резолюцію, коли зібралися до нього полки зі своїми урядниками, що повернулися із Заславля, то він, у числі двадцяти тисяч війська, виступив до Чигирин з наміром облягти в ньому Виговського і відібрати всі справи та документи національні, що зберігалися у нього, яко в Канцлера нації, та й самого його заарештувати, щоб судити по законах. Але Боярин Хитров, зустрівши Пушкаренка під містом Лубнами, оголосив йому волю Царську, згідно з якою Виговський настановлений на Гетьмана Малоросійського, і що він, Пушкаренко, повинен його за такого признавати і йому коритися з усіма урядниками та народом. Пушкаренко, вражений такою вісткою, як громовим ударом, хоч як переконував Хитрова не вірити Виговського обманам, сповненим лукавства та лихих думок, які незабаром і розкриються, однак Хитров, ні на що не зважаючи, звелів йому ім'ям Царським вернутися на своє місце, в Полтаву.

Новий Гетьман, *Виговський*, щоб ще більше звабити Царя вдаваною своєю до нього прихильністю і приспати Міністерство його щодо справ Польських, доповідав Цареві, що Поляки, по знищенню Богдана Хмельницького, їм вельми противного, погодилися були признавати його, Царя, Електором корони Польської, а по смерті нинішнього їхнього Короля посадити на Польський престол і злучити Польське королівство з Царством Московським. Цар, улещений Виговським, вислав до Польщі пишне Посольство з багатьма дорогими подарунками, яке Поляки, що грали з Виговським одну роль, зустріли й проводили були до столиці з пишним тріумфом. Після перших прийнят та бенкетів, коли посланці Царські стали пригадувати Міністерству Польському про обіцянки щодо Електорства і визнання Царя наслідником корони Польської, то тії Міністри із звичайною своєю улесливістю запевняли посланців про неодмінне бажання їхнє і всієї Речі Посполитої мати у себе за Короля Царя Московського і злучити з його Царством Королівство Польське. Але що потрібно набратись терпіння, поки спірні справи з Швецією та іншими державами закінчені будуть і Польща стане вільна для власних своїх влаштувань; тим часом корисно було б, казали далі Міністри Польські, утвердити Гетьманство Козацьке в особі одного Виговського, яко людини миролюбної і ерудованої, а Хмельниччину з корінням видерти з народу, що ненавидить мир і тишу, живиться самими війнами, грабунками та вбивствами і є бичем для всіх народів, які добрий лад у себе мають. Для того й хоче уряд тутешній вислати до Виговського своїх посланців з привілеєм, що затверджує його на Гетьманстві, і тим запевнити народ Польський і Руський заздалегідь про єдність і приязнь, що зачинаються в обох тих народах.

Полковник Пушкаренко, утримуючи під своїм керівництвом чимало реєстрових полків, прихильних до нього ще від часу, як був він над ними Наказним у походах Гетьманом, не переставав доносити Цареві про зловмисну поведінку Виговського та його контакти з поляками на шкоду Козакам і всієї Росії. А як прибули до Виговського посланці Польські з визнанням і затвердженням його на Гетьманство і з дипломом Королівським на ту гідність, то Пушкаренко вислав до Царя Осавула полкового Бурлія з повідомленням про тих Посланців та їхню комісію і що вони спільно з Виговським підбурюють війська і народ Малоросійський на сторону Польську і проповідують єдність з Польщею невідомо з якою метою. Виговський, перехопивши посланця того на дорозі коло міста Сум, одібрав у нього пакет, а самого повісив; на Пушкаренка ж послав два полки Ніжинські і два Стародубські, себто по одному з них кінному і по одному пішому, звелівши їм схопити Пушкаренка або

його знищити. Але Пушкаренко, довідавшись заздалегідь про той задум, засів із військами своїми в лісах і байраках між Опішнею і Будищами. І коли полки тії розташувалися на ночівлю, то він напав на них удосвіта і розсіяв їх цілковито, а начальників, які ними командували, забрав у полон і виправив до Царя в Москву зі своїм конвоєм і широким оповіщенням про всі Виговського вчинки та задуми і про заведені через те міжусобиці; і що новий його, запропонований Цареві, проект про спадщину Польську не що інше є, як тільки найпідступніший обман, вигаданий єдино на те, щоб одурити Царя і виграти час на уформування військ і рушення супроти нього, разом з самим тим Виговським та Князем Трансільванським Ракоцієм, що його Поляки також на свою сторону згодили.

Цар, ще не ймучи віри Пушкаренкові, але сумніваючись уже і в Виговському, вислав навмисного гінця у Польщу до своїх посланців, які дожидали згоди й рішення про Царську в Польщі спадщину, звелівши їм потайки довідатись про стан військ Польських і в яких вони положеннях та приготуваннях пробувають. Посланці тії, хоч як приспані були од Поляків повсякчасним бенкетуванням, забавами й танцями, однак були пробуджені Царським гінцем і наказом і сповіщали Царя, що «у Варшаві Поляки часто перешіптуються між собою на вухо і з них підсміхаються та підморгують, а жовнірство їхнє по місті в корчмах раз у раз при них поляскує і шаблями побрязкує, що аж страх проймає; а по селах у них військ, кажуть, тьма-тьмуща; і частенько подекують чванькуваті Полячки, що «наші юж Козаци, наш, мовляв, і Смоленськ скоро буде, а про честь нашу Посольську і гадки не мають; теж і за насліддя Твоє, Государю, Польське ніхто вже й не ворухнеться, а на наші про тее згадки та пригадки одказують вони самими усмішками та чемними уклонами; і ми, правду сказавши, Государю, поневіряємось тут, яко стовпняки і посміховище Ляцьке!»

Оповіщений тими посланцями, Цар, відкликавши їх з Польщі і упевнившись в обманах та підступах Поляків і Гетьмана свого Виговського, але вдаючи перед тим останнім, що він нічого за ним не підозріває, писав до нього про попереднє своє довір'я і про шкідливу впертість Пушкаренка, на якого приобіцяв Цар у поміч до нього, Виговського, прислати корпус своїх військ і з ними наказував йому, знищивши рушення Пушкаренкове, привести його силоміць під свою зверхність, а Пушкаренка, закувавши в кайдани, прислати до Москви на суд Царський. Війська Царські, в числі тридцяти тисяч людей, під командою Князя Трубецького справді вступили в Малоросію у Квітні місяці 1659 року; і Князеві Трубецькому дано таємний наказ, зійшовшись з Виговським, заарештувати його з усіма прихильними до нього урядниками, а військам, що є при ньому, звеліти приєднатися до Наказного Гетьмана Пушкаренка і перебувати в його команді до виборів усім взагалі військом і народом малоросійським справжнього Гетьмана згідно зі своїми правами. Виговський, також удаючи, що він нічого про підозри на нього не примічає, запросив потайки до себе корпус військ Польських, що прийшли до нього лісами під командою Хорунжого Гуляницького, і впровадив його до міста Конотопа, а сам, з охочекомонними полками і частиною Запорожців розташувався біля містечка Смілого і посилав од себе гінців до князя Трубецького, прохаючи від нього повідомлення, де їм з'єднатися. Князь, переходячи від міста Путивля до міста Конотопа, зустрінутий був мешканцями Конотопськими і повідомлений, що до них понаводив Виговський Польські війська невідомо з яким наміром. Князь, задумавши мимохідь забрати Поляків у полон, причисливши те до своєї комісії, узяв Конотоп в облогу. Але Виговський, погодившись заздалегідь з Гуляницьким, напав на нього із своїми військами з двох боків і армію його розбив ущент, а обози з усіма запасами забрав собі як свою здобич. Князь же з малими, розпорошеними рештками своїх військ пробрався лісами вгору ріки Сейм і сховався в Путивлі.

І з того лиходійського побоїща вийшла в Малоросії на дурисвітів відома приповідка народна, що «такий от ошуканець обдурив так, як Виговський Москву».

По довершенню Виговським з Поляками такого підлого супроти Росіян учинку, публікував він у Малоросії про злуку свою з Польщею, приклавши при тому й описані вище договірні з нею Заславські статті, нібито трьома державами — Цісарською, Турецькою і

Польською — ратифіковані. Але військо і народ Малоросійський, спротивившись явно зловмисному намірові Виговського і ненавидячи Поляків, звернулися до Пушкаренка і побільшили його сили. Виговський, не передбачаючи од свого рушення і од Поляків надійного успіху в підкоренні Малоросії, найняв на підмогу собі десять тисяч Кримських Татар, які, прийшовши до ріки Ворскли, розташувалися, по згоді з Виговським, у закритому місці, а Виговський тим часом із своїм військом наближався до Полтави, щоб у ній захопити й заатакувати Пушкаренка. Але той з реєстровими Козаками і волонтерами, що зібралися були до нього, зустрівши Виговського за річкою Полтавкою, розбив його вщент і розсіяв війська його на всі сторони, причому Поляків мало не всіх винищено, і Гуляницького, командира їхнього, вбито, а Виговський, утікши в нестямі, загубив Гетьманську свою булаву. Охочекомонних його Козаків, яко своїх людей, знаджених Виговським, помилувано, а тільки розганяли їх і били тупими ратищами та фухтелями. А що звичайним для всіх переможців наслідком є розлад і несамовитість військ, то й з Пушкаренком те саме сталося. Війська його, вганяючи за переможеними і грабуючи їхній табір, були в незвичайному безладді; а в той самий час, напавши на них ззаду.

Татари, що із засідки зненацька вийшли, самих їх розбили й розсіяли, а Пушкаренка вбили і місто Полтаву, без оборони залишене, пограбували й зруйнували.

Знищивши таким чином Пушкаренка і розпорошивши його війська, Виговський, все не можучи прихилити собі в послух Малоросіян, почав руйнувати їхні села просто як ворог і, побравши безборонні міста та містечка Зіньків, Лютеньку, Сорочинці, Богачку, Устимовицю, Ярьськи, Веприк та багато інших, віддав їх Татарам на грабунок і поталу. Тим часом реєстрові полки, що втекли були від партизанства Виговського, зібравшись до міста Переяслава, вибрали собі за Наказного Гетьмана полковника Івана Безпалого і з ним виступили проти Виговського та його Поляків і Татар, які вешталися по Малоросії і грабували людність; а розбивши їх у двох баталіях, і в останній біля містечка Голем'язова, переслідували їх по містах і селах, що давали їм притулок та харчі, причому зруйновано й спалено міста: Лубни, Пирятин, Чорнухи, Горошин та інші. І Виговський, побачивши, нарешті, що йому зібрати нову потугу, а й того менше — втриматися силоміць на Гетьманському становищі — неспромога, утік з недобитками Польських військ до Польщі і вже в Малоросії не з'являвся; а жінку свою з родиною полишив у Чигирині напризволяще. І так він трагедію свою скінчив у повній мірі невдячності, підлості та звірчої лютості.

Цар, довідавшись, що Виговський погромив війська його та впровадив у Малоросію Поляків і Татар і що прихильний до Царя та Росії Наказний Гетьман Пушкаренко убитий ними, а війська його розпорошено, вислав супроти них Боярина Григорія Григоровича Ромодановського і корпус військ в числі тридцять тисяч людей, звелівши тому Бояринові по знищенню Виговського зажадати од урядників і військ Малоросійських вибрати собі Гетьмана згідно з правами їхніми і стародавніми статутами; і щоб нововибраний Гетьман, на потвердження договорів Гетьмана Зіновія Хмельницького, з Царем уложених, вчинив перед ним присягу і дав од себе на теє нове зобов'язання. Боярин Ромодановський, вступаючи з корпусом своїм у Малоросію, гірко потішив народ своєю поміччю, і перша його дія була на місто Конотоп. Він, як зустрічали його од міста з процесіями, помолившись і похрестившись перед ними по-християнськи, пограбував опісля місто і мешканців його по-татарськи. Се означало помсту за князя Трубецького та його війська, розбиті біля міста Конотопа, яке зовсім в тому участі не брало і винне не було, а навпаки, задалегідь давало Князеві знати про те, що засіли в ньому Польські війська, од Виговського введені. Одначе ж на теє зовсім не зважено, і на подання та благання мешканців сказав Боярин, що «винуватця Бог знайде, а війська його треба потішити та нагородити за їхні труди, в поході dokonані».

Коли проходив Боярин Ромодановський з корпусом своїм далі в Малоросію, то довідався, що Виговського і Поляків з Татарами з неї вже вигнано; і публікував всенародно про вибір нового Малоросійського Гетьмана, а тим часом не переставав попускати військові своєму оздоблювати малоросіян, обзиваючи їх то «виговцями», то «хохлами» і чинячи їм

насильства та зди́рства без усякої кари, з чого зродилося в народі надмірне огірчення: кому довіряти долю свою і підлеглисть в розумінні протекції. Та, попри все те, зібралися урядники й військо до міста Чигирин і відкрили елекцію на вибір Гетьмана, для чого прибули до того міста й посланці Цісарський та Турецький, а від Короля і Республіки Польської прислано, яко посла, Каштеляна Волинського, які, вважаючи, що Гетьман Виговський, одкинувшись од Росії, учинив Малоросію вільною, як колись, од всіх протекцій, з огляду на усунення його від Гетьманства, признали уряд той вакантним. І тому пропонували зборам обрати Гетьмана на підставі Гадяцьких статей, од усіх тих дворів гарантованих, і по них дати уповноваження новому Гетьманові впорядити своє правління за собою або вибрати протекцію на свою волю і розсуд. Урядники й військо тоді ж заперечували послам, що їхні Гетьмани ніколи такого повноваження за собою не мали і мати не можуть, бо правління їхньої землі і самі Гетьмани залежать од урядників і війська і од їх виборів та ухвал.

Юрій Хмельницький, котрий перебував на Січі Запорозькій, звідавши про вибори Гетьманські, прислав од себе на збори повіреним Осавула Війська Запорозького Івана Брюховецького і через нього писав до урядників і війська, щоб вони спогадали на зборах своїх про великі заслуги батька його, Зіновія Хмельницького, перед отчизною, і що він сам дбав завше про тую ж отчизну. Але дбання його на користь народну, збурюване обманами Виговського та Поляків, завело його на путь перекірливу й слизьку, за чим він вельми уболіває і розкаюється. Збори, діставши таку звістку від Хмельницького і зваживши на безприкладні заслуги батька його, одногосно присудили бути йому, як давніше, Гетьманом і, підписавши на теє свій вибір, проголосили його в такій гідності, оголосивши Брюховецькому, щоб він викликав Хмельницького до Чигирин. Хмельницький в супроводі команди Запорозьких Козаків, із Кошовим їхнім Отаманом на прізвище Сірко, прибув негайно до Чигирин, подякував зборам за їхнє признання та добродійство і вчинив їм звичайну присягу на своє Гетьманство; а сталося те року 1660-го Квітня 27 дня.

По затвердженню Юрія Хмельницького в Гетьманській гідності, негайно приступили до нього чужоземні посланці з визнанням його на тому становищі і з вимогою пояснити, на якій підставі, або за якими планами і положеннями, управлятиме він Руським народом. А Каштелян Польський Волинський, підносячи при тому диплом Короля свого, що затверджував Хмельницького Гетьманом, умовляв його присягати, як колись, на злуку з Польщею. Гетьман Хмельницький оголосив усім посланцям, а в тому числі й Каштелянові, що він з народом Руським, зазнавши через протекції свої жажливих напастей і руйнації і будучи од них визволений минулими революціями і настоянням їх держав, має намір перебувати, в розумінні зацікавлених в тому держав, нейтральним і від самого себе залежним. Союз же з усіма державами, за загальними правами цивілізованих народів, може він учинити не інакше, як за розсудом і згодою всього народу тутешнього, дивлячись на час і обставини, що спонукують до того уряд і народ; і з тим виправив усіх посланців додому. А зборам після того відкрив він свою думку, що як Польська держава є до краю знеможена, то він має намір триматися союзу і злуки з Царем Московським, що повторив і Бояринові, Князеві Трубецькому, присланому від Царя до Чигирин з потвердженням його в Гетьманській гідності, додавши тому Бояринові, щоб надалі, а особливо поки повний мир з Польщею утвердиться, тримати давніше положення з Царем у великій таємниці, аби держави, які на те претендують, не стягнули колишнього на народ Малоросійський лиха.

Гетьман Хмельницький почав правління своє, вигнавши з Малоросії Поляків, од Виговського наведених; для того вирядив корпус військ під командою Полковників Переяславського Цюцюри і Уманського Худорбая, які, перейшовши міста Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Київ з їх околицями, повиганяли з них усі Польські війська, що мали по містах залоги і квартирували по селах; а ті з них, що чинили спротив й підносили зброю на оборону, вибиті дощенту, і здобуто в них п'ятнадцять прапорів, тридцять сім гармат і багато іншого ризтунку військового, що все відіслано до міста Ніжина й віддано Гетьманові, який там пробував. Народ Руський, пограничний од Дніпра, Прип'яті та Случі,

дизнавшись з розгромом Поляків, що війна з ними та їхніми союзниками триватиме з неминучою руйнацією пограничних селищ, зібрався у великому числі до Хмельницького і вимагав од нього оборони або пристанища; і Гетьман дозволив їм переселитися у Слобідські полки, що їх батько його заснував і що були заодно з Малоросією, як от: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський і Рибінський.

Цар, упевнившись з діянь Юрія Хмельницького, що він є цілковитий недруг Полякам, а до нього і Царства його має давню прихильність і щирість, переказав йому вдячний відгук свій через Боярина Василя Васильовича Шереметева, звелівши тому Бояринові в оборонних заходах супроти Поляків і Татар чинити за його планами й намірами. Отож коли од сторони Польської за побитих у Малоросії Поляків розпочато наступальну війну і виряджено до кордонів Малоросійських Коронного Гетьмана Собієвського з численною армією, підсиленою тими військами, які діяли на кордонах Шведських, але після смерті Короля Шведського Адольфа стали там непотрібні, то Гетьман, порозумівшись з Боярином Шереметевим, виступив з військами своїми супроти армії Польської. І Шереметєв з корпусом, у числі тридцяти п'яти тисяч, піднявшись од міста Путивля і переходячи попри міста Полтаву й Кодак, а далі вгору ріки Бугу, показував тим маршем готовність свою відбити Татар і Турків, що з тими краями межують, якщо б вони за Поляками обстали. А Гетьман з сорокатисячною армією, йдучи серединою Малоросії, об'єднався з Шереметевим за містом Острогом, і там звідавши про наближення армії Польської, розташували вони табір свій в ордер баталії. Піхоту обох військ і всю спішену кінноту Великоросійську поставлено в центрі і прикрито батареями та редутами з артилерією. Частину кінноти Козацької заховано в хащах по лівий бік табору, а другу частину кінноти з охочекомонних полків та волонтерів вислано назустріч ворогові, і тая кіннота, то нападаючи на ворога, то відступаючи назад, навела його на самий табір Російський. Стрілянина учинилась з гармат і мушкетів і тривала з обох сторін жорстока й довгочасна. Ворожу піхоту, що насунула була на фронт Російський, прийнято й побивано списками зі страшними втратами; а в той час кіннота Козацька, що наступала з хащів, ударила на ворога ззаду і вирішила баталію. Поляки, оточені майже звідусіль, змішалися і почали відступати, а Росіяни, скориставши з їх замішання, наступили на них всіма силами і, розладнавши їх, розсіяли на всі боки. Погоня, учинена всією кіннотою, довершила поразку ворога. Усі обози та запаси ворожі з численною артилерією й амуніцією дісталися переможцям як здобич, а побитих Поляків поховано до тридцяти тисяч.

Після такої поразки Поляків і коли їхніх сил ніде вже в полі чути не було, розпочали полководці Російські руйнувати Польські міста та села; для того, проходячи вони з військами своїми міста: Львів, Броди, Замостя, Люблін, Слуцьк і багато містечок, стягнули з них воєнну контрибуцію та інші позиточні користі, а слабкі залоги Польські, що утримувалися по деяких містах, розбили й розігнали. І так похід той увінчаний був найкращими для Росіян успіхами. Все перед ними падало й скорялося, і ніщо супроти них устояти не могло. Але заздрість людська, нерозлучна супутниця полководців і начальників, зробила тому кінець найганебніший на довгий час. Полководці тії, вертаючись у свої границі, завели обопільні претензії за стягнені з ворога контрибуції та здобичі. Боярин Шереметєв з урядниками своїми претендував, щоб набуту користь передати на Царя та його військо, доводячи, що військо Царське вели війну з Поляками в обороні Козаків та їхніх осель, і тому вся здобич належить їм яко нагорода. А Гетьман Хмельницький заперечував Бояринові, що у Козаків війни з Поляками давно покінчено миром, затвердженням трактатами, і вони завше шукають союзу, а не війни з Козаками. Нинішня ж з ними війна триває на користь Царя та Царства Московського за утримання завойованого у Поляків Смоленська і частини Білорусії і за спадщину Царську в Польському Королівстві, приобіцяну Поляками і ними з ганьбою для Царя скасовану. Переговори тії покінчилися найбрутальнішою сваркою, і Хмельницького випхали зі ставки Боярської із крайнім безчестям п'яні урядники.

Хмельницький, одступивши з військом своїм од табору Шереметева, послав тоді скаргу до Царя через Старшину Генерального Тредьяковського, і в ній списавши всі тяжкі кривди

свої і образливу зневагу від Боярина та урядників, йому спричинені, доповнив при тому, що сама поведінка тих урядників і їхніх підлеглих вояків не має нічого дружнього, або союзного, до нього, Гетьмана, і війська Малоросійського; не має навіть і політичних виглядів, що утримують народ бодай у лицемірній злуді і приятельських стосунках, і все у них робиться наперекір, а поведінка їх і розмови дихають самим лише презирством та знущанням над тутешнім народом. Обзивання «виговцями» та «хохлами» є звичайними для них титулами й назвиськами. Саму навіть релігію, або віру, народу тутешнього, що була колись взірцем і колискою для всієї Росії, таврують вони, яко обливальщину, що не має хрестів на шиях і складних образків у возах, і, словом сказавши, ледве признають народ сей за створіння Боже. Цар, попереджений бувши од Шереметева іншими скаргами та доносами на Хмельницького, наказав сьому останньому через посланця свого Тредьяковського, що «всякий жарт або насмішка суть дурниця й бридня, що не варті алтина і не мають правди; а те вже справедливо, що хто приходить незваний, то й одходить непроводжаний; а святе місце не буває пусте».

Зганьблений і понижений таким чином Хмельницький обернув усю злість свою на Боярина Шереметева. Він підмовляв спершу реєстрові полки пристати на його задум, та коли вони на теє не погодились, то, підмовивши з собою охочекомонних Козаків і волонтерів, вирушив з ними на Січ Запорозьку і, тамо перебуваючи, проголосив себе союзником Поляків і Кримських Татар. А реєстрові полки, довідавшись про ті супротивні їм і всій нації вчинки й наміри Хмельницького, оголосили, що правління його в Малоросії касується, і ухвалили перевести вибори нового Гетьмана. Одначе перед зборами урядників та відкриттям елекції вибрали тоді ж для правління військом Наказного Гетьмана з Осавулів Генеральних Якима *Сомка* і з ним стояли непохитно по боці Російському, тримаючи зв'язок з корпусом Боярина Шереметева, який розташувався був на зимові квартири в Задніпровських містах та селах поблизу Житомира і примічав та споглядав за рухами Поляків і Хмельницького з Татарами, котрих партії безнастанно були в русі від самого Криму, понад Дніпром, аж до Галичини.

Напровесні 1662 року Хмельницький, зібравшись з прихильними до нього Запорожцями й охочекомонними Козаками та волонтерами і найнявши до того дві тисячі п'ятсот Донських Козаків, поєднавшись із Кримським Ханом і Татарами, вирушив берегом ріки Дніпра до ріки Стирі і там злучився з Польською армією, що була під команду самого Короля Казимира. Боярин Шереметев, пишаючись попередніми своїми військовими успіхами, не дуже зважав на теє з'єднання і допустив його, супроти всіх правил військового мистецтва, через крайню необачність свою. Ворожі сили оточили його армію здалеку, а він, ні на що не зважаючи, ішов на їхній центр. Обози ж свої з риштунком позоставив осторонь із слабким укріпленням. Ворог, зблизившись, ударив на армію Шереметева звідусіль і відрізав її від обозів, захопивши їх цілком, а армію змусив боронитися довкола. Після запеклого нападу і сильної оборони мусила армія тая, зазнавши великих втрат, одступати до містечка Чуднова та його Слободища і укріпитися там між окопів садових та городніх. Ворог, оточивши армію Російську, стиснув її своїми окопами та редутами і тримав у міцній облозі. Шереметев, очікуючи на допомогу собі від Князя Борятинського, що стояв з корпусом своїм біля міста Києва, сильно боронився від нападів ворожих. А як такої допомоги зовсім не було, то він, тримаючись в облозі понад три тижні і не мавши зовсім провіанту та фуражу, зужив на прохарчування всі верхові коні і зрештою, бачивши, що він і вояки його мусять померти з голоду, віддався з усім військом на волю ворогів. Дільбу і грабунок бранців переведено тоді в спосіб найбільш образливий і варварський. Сам Шереметев з частиною урядників і з усіма рядовими вояками дісталися голими на пай Татарам, які погнали їх у Крим для викупу й на продаж; другу частину урядників забрали Поляки, а реєстрові Козацькі полки, що були при Шереметеві, з їх урядниками віддано під владу Хмельницького, котрий кількох їх тут же таки перевішав, а решту привів до присяги на їхню до нього вірність і послух. Ніхто при тому не тішився так, як Хмельницький, бачивши скривдника свого, Шереметева, як тягли його Татари в неволю, де він пробув двадцять років.

Хмельницький, підбадьорений мерзенними своїми успіхами, на біду власної вітчизни обліг місто Чигирин, щоб його взяти і зробити своєю резиденцією. Однак Козаки, що трималися сторони Російської, до того його не допустили, боронячи місто безустанними вилазками та нападами на табір Хмельницького; тим-то він, одступивши від міста, держав його в блокаді, чекаючи у поміч до себе Хана Кримського, який за його рекомендацією ходив з Татарами на грабунок у Задеснянську Малоросію і зруйнував тоді міста: Новгород, Стародуб, Мглин, Погар і багато інших поселень. Тим часом, коли ще Хан із здобичництва свого не вертався, Наказний Гетьман Сомко з реєстровими полками Переяславським, Ніжинським, Чернігівським, Київським і Лубенським, з'єднавшись з князем Григорієм Григоровичем Ромодановським, що стояв з корпусом своїм біля міста Козельця, переправившись через ріку Дніпро на Мишуриному Розі, і напали на Хмельницького біля міста Крилова, де його і розбили, а місто, яке йому допомагало, спалили. Хмельницький, будучи одрізаний від пристанища свого, Січі Запорозької, і від Криму, потягнув з недобитками своїх військ вгору Дніпра, до міста Канева, і там з'єднався з сильним корпусом Польським, що був під командою воєводи Чарнецького. Допомога Польська, що саме вчасно Хмельницькому трапилася, подвинула його ще один раз супроти отчизни. Але рушення тее було вже останнім в його житті і вирішило його долю. Він, переправившись за Дніпро, заатакував Гетьмана Сомка під Переяславом і примусив був його до здачі. Але Князь Ромодановський, наспівши з своїм корпусом до Переяслава, визволив Сомка і, з ним переслідуючи війська Хмельницького, що відступали до Канева, розбив його над Дніпром навпроти Канева, де багато їх потонуло в ріці, і в тому числі самих Донських Козаків перетопилося більше як тисяча чоловік. Хмельницького, що втікав до міста Черкас, переслідував по одному боці Дніпра Гетьман Сомко, а по другому Полковник Приклонський, який, випередивши Хмельницького, зайняв Черкаси і, залишивши там Полковника Гамалію з його полком, виступив сам супроти Хмельницького. Але той, напавши на нього одчайдушно, розбив корпус Приклонського вщент і недобитки перекинув на луг Дніпровський, де врятував їх князь Ромодановський гарматною стріляниною з другого боку Дніпра. Хмельницький після того обернувся був до Канева, щоб в ньому укріпитися або зібратися з новими силами, але Старшина Генеральний Лизогуб, залишений од Сомка в Каневі, засівши перед містом у байраках, зненацька напав на війська Хмельницького і їх розбив та розігнав на всі сторони; а сам Хмельницький, кинувшись у човна на березі Дніпра, врятувався ним на другий бік і перейшов потайки в монастир Лубенський до друга свого, Архимандрита Амвросія Тукальського, якому колись зробив багато добра.

Доля Юрія Хмельницького химерна, дивовижна і перевершує всі несподіванки: два рази обраний був він на Гетьмана цілою нацією і признаний нею, що гідний того; але два ж таки рази позбавлено його тої гідності з інтересів тої ж нації. Наостанку ще два рази піднесений був на той ступінь двома Монархами, але жодною їхньою могутністю затверджений і утриманий на тому ступні не був. І так життя його було не що інше, як тільки іграшка фортуни змінливої. Після повторного позбавлення своєї гідності він не тільки занедбав усю пишноту й почесні світські, але і зрікся і самого світу і в Жовтні місяці року 1663-го посвятився у ченці в тому Лубенському монастирі, де знайшов останнє своє пристановище. Щоб утекти від усього, що могло б збаламутити його в такому славному монастирі, яким був Лубенський, затаївся він вельми таємно у Мошнинській пустині, що нижче Канівського монастиря в лісах і байраках; але й тут лиха доля гнати його не вгавала. Під час страшних після його Гетьманування в Малоросії заколотів та змагань забрав його силоміць у монастирській пустині Польський Король Ян Казимир і, по згоді та розгрішенні від чернецтва Митрополитом Київським Йосифом Тукальським, проголосив Гетьманом, щоб утихомирить зворохоблений народ; однак народ той, прийнявши його за Гетьмана, вимагав з'єднатися з партією, що трималася сторони Російської. І коли він на тее пристав і звернувся

до міністерства Російського, то, на донос Наказного Гетьмана Задніпровського Тетері, підхоплений був знову в Польщу і враз із Митрополитом Тукальським висланий в остроги та ліси Жмудські. Нарешті, коли триваючі незгода й заколоти у Малоросії розпалювані були через приїзд з Москви воєвод і супротивні тому партії шукали протекції у Порти Османської, то Султан Турецький Солиман Третій зажадав од Польщі Хмельницького і, на підставі статей Гадяцьких, або Заславських, Портою та іншими державами гарантованих, проголосив його Князем Сарматським і Гетьманом Козацьким і з допомогою Паші Сілістрійського та Хана Кримського увів його в Малоросію. Народ і війська тутешні, прийнявши з охотою Хмельницького, яко свого Гетьмана, умовляли його поновити з Царем Московським договори його батька, приобіцяні йому із скасуванням воєводства, і перебувати потім, як давніше, у злуці з Росією. Хмельницький, догоджаючи народів і не жалуючи самого себе, прихилився й на ті його бажання, але Наказний Гетьман Дорошенко, що прагнув, як і багато інших, справжнього собі Гетьманства, схопивши Хмельницького, віддав Ханові Кримському, який заслав його до міста Білгорода, і звідтіль узято його до Царгорода й ув'язнено в Єдикулі, або Семибаштовому замку, де утримувано чотирнадцять років, після чого заслано на один Грецький острів, де він і помер паламарем в Грецькому монастирі. І так, коли признавати, що в людстві панують щастя й нещастя, то вони обоє найвищою мірою шарпали бідолашного Хмельницького увесь його безталанний вік і, зробивши найбільшим від усіх ірив на світі, повергли з тим у безодню лих без вороття.

Останнє знищення Юрія Хмельницького відродило у Малоросії страшне замішання, міжусобицю і всякого роду безладдя. Раптом постало в ній *п'ять* самовільно проголошених Гетьманів, що вибрали собі різні партії і несамовиті протекції: один — Турецьку, другий — Польську, а третій — Російську! Два з них були Задніпровські Полковники, *Тетеря і Дорошенко*, а два сьогобічні Полковники — колишній *Сомко* і Ніжинський *Васюта*, та один із Запорозьких Осавулів — Іван *Брюховецький*. Сей, будучи у Юрія Хмельницького великим фаворитом і зрадником, зумів нажити великі гроші, і коли командир його та добродій поневірявся по байраках та по в'язницях, він тим часом зібрав собі найбільшу партію подарунками та могоричами, і тому обраний був Гетьманом од найбільшого числа Козаків, а паче од Запорожців, які самочинно у вибори тії втрутилися, а перед тим вони того чужі були. Полковник Васюта, торуючи собі шлях у Гетьмани, зробив донос Цареві про незаконне обрання Брюховецького, узявши собі за оборонця впливового тоді Архієпископа Мефодія; але Цар, через розважність свою та справедливість, дав донощиків і оборонцеві таку резолюцію: «Понеже обрання Гетьмана Малоросійського, згідно з договірними статтями славетного Гетьмана Зіновія Хмельницького, залежить од урядників і Козаків тамтешніх, то не перешкоджати їм у тому ні в якому разі; і якщо Брюховецького обрано вже на Гетьмана, то так тому й бути, а Васютці шукати прихильності Козацької, щоб і його після смерті Брюховецького обрали; а до того бути йому в попередній ранзі спокійно і не хиляючись».

Доноси й скарги на Брюховецького до Царя не тільки не припинились, але побільшилися. Васюта, повторюючи їх, просив Царя розглянути й розслідувати їх. Наказний Гетьман Сомко, також повідомляючи Царя про порушення прав і договорів Малоросійських фортельним обранням Брюховецького, уважив тим перед Царем подання Васютині, але Сомко багатьма заслугами військовими доволі доказав прихильність свою до інтересів Царських і всієї Росії, та й од війська чесноти його високо шановані були. Тим-то Цар рішився спорядити комісію, щоб перевірила й вирішила скарги та доноси на Брюховецького. Членами комісії призначено Князя Гагіна і Боярина Кирила Осиповича Хлопова з багатьма Думними дяками та піддячими, а що Брюховецький був вельми багатий і Запорожець, себто з числа тих людей, які звичайно тамо жнуть, де не сіють, і розтринькують так, як і збирають, то всі доноси й скарги на нього в очах членів комісії та їх Думних дяків були павутинням, крізь яке пробивається, звичайно, шершень, а муха в ньому в'язне, і скаржників на тому правилі Комісія дуже скоро звинуватила й засудила, а про Брюховецького в рапорті до Царя оповістила, що «Іван Мартинович є чесна людина і надається бути Гетьманом, понеже він,

хоч не вчений, але розумний і жахливо як злодійкуватий та справний. Посадивши його на границях, можна спати в Москві без поспіху». І тим часом, як дожидали резолюції Царської на те подання, найважливіших скаржників. Сомка й Васюту, Комісія заарештувала й оддала самому Брюховецькому, який, закувавши їх у залізо, тримав у в'язниці підземній, а одної ночі, пославши у в'язницю своїх Запорожців, одрубав їм обом голови. Варварське й злочинне вбивство Сомка й Васюти обурило всіх Полковників Малоросійських супроти Брюховецького і спричинило великий заколот; але Брюховецький тим самим знярядям, через сильну партію свою в Москві, зумів утихомирити обурення супроти себе і всілякими підступами повиганяв з полків противних йому Полковників, а на їх місця настановив Запорожців Полковниками. І ті Полковники, знавши лише розпусту та свавілля, зруйнували всю регулу і дисципліну військову, в полках реєстрових запроваджені од Гетьмана Князя Ружинського і зміцнені од Гетьмана Зіновія Хмельницького, і замість того допущено в них яничарське убивство, сваволлю й непослух. А Брюховецький, щоб надолужити свої втрати, що їх зазнав за удержання Гетьманства, розпочав руйнувати маєтки Полковників, ним скинутих, і задля того сам ходив із Запорожцями по Малоросі і пограбував багато родин, а особливо родини Васюти й Сомка. І сього останнього великі в Переяславі багатства, зібрані на скарб Малоросійський, коли був він Наказним Гетьманом, забрав усі до нитки і поділився ними із своїми Запорожцями, а Запорожці, особливо ж ті, що були з них урядниками, наробили багато шкоди по Малоросії, мало чим меншої від руйнації Татарської, і, не кажучи про всілякі їхні безчинства, вся власність жителів привласнена ними була, яко спільна.

Задніпровські Полковники, дивлячись на непокореку зухвальства Брюховецького та явне потурання в тому найвищого уряду, відкинулися зовсім сторони Російської і, порозумівшись із своїми Наказними Гетьманами Дорошенком і Тетерею, злучилися з Польщею. Цар, бажаючи поновити спокій і привернути лад у Малоросії на підставі попередніх з нею договорів та ухвал, прислав був до Батурина, хоч дещо й запізно, Думного дяка Башмакова з наказом зібрати всіх урядників та Козаків і погодити їх на затвердження Гетьмана Брюховецького або на обрання іншого за загальник присудом і згодою; але наявні урядники та Генеральні Старшини, які були в Батурині, заявили Башмакову, що «зборів тепер скликати нема кому й ніколи, бо половина Задніпровської Малоросії, не змігши знести нинішнього правління, відкинулася нас і приєдналася до Польщі, маючи своїх начальників», а решта, борсаючись у хаосі невідомості щодо самої себе, мусить тепер готуватись відбивати ворога і боронити родини свої; що Поляки, скориставши з неладу в Малоросії, зібрали велику потугу і під проводом Короля йдуть до тутешніх границь. Думний дяк заявив на те, що, «за Соборним Уложенієм, справа з Королями його не обходить», і притьмом виїхав до Москви. Король Польський Ян Казимир на початку 1663 року, зблизившись з армією своєю до границь Малоросійських, вирядив перед собою Наказного Гетьмана Задніпровського Тетерею і Полковників тамтешніх Гуляницького, Богуна й трьох інших, котрі, проходячи беззахисною Малоросією, грабували, плюндрували й палили всі зустрічні селища під приводом, що мстяться вони таким чином на Брюховецькому за кривди братів своїх і товаришів, їм од нього спричинені. Одначе помста тая була такою ж розумною й справедливою, як розум Циганський, по якому Циган за те матір свою б'є, щоб жінка його боялася. Тим часом пройшов Король з армією своєю через всю Малоросію і, не мавши ні від кого спротиву, обліг формально місто Глухів, де замкнувся Суддя Генеральний Животовський з трьома реєстровими полками: Чернігівським, Стародубським і Ніжинським. Облога міста була жорстока й тривала. Кинуту на нього до 100 000 бомб і гранат і зроблено декілька приступів, але все було марно: обложені частими вилазками та нападами на табір Польський знищили всі їх заходи і завдали їм великої шкоди, вигубивши силу-силенну їхніх людей. Зрештою Король, постоявши під містом дев'ять тижнів і не передбачаючи успіху, зняв облогу і відступив од міста, зачувши при тому, що Російські війська почали збиратися: один корпус, під командою Князя Ромодановського, в Гадячі, з яким і Гетьман Брюховецький із своїми військами був; другий, під командою Князя Куракіна, стояв у

Путивлі; а третій, під командою Князя Черкаського, ішов од Брянська. Похід Королівський розпочався од Глухова на Новгород-Сіверський. Авангардом були й по дорозі все плондрували та палили війська Козацькі Задніпровські, а в ар'єргарді йшов Коронний Гетьман із Польськими військами.

Гетьман Брюховецький з військами Малоросійськими, переслідуючи армію Польську, усе мав на видноті її ар'єргард і раз у раз робив на нього напуски, і коли армія з Королем переправилась через ріку Десну недалеко села Пирогівки, то він, напавши на ар'єргард, одбив його від переправи і всі обози та запаси артилерійські узяв як свою здобич. Коронний Гетьман, відтятий таким чином од Королівської армії, відступив лівим берегом Десни вниз за її течією і, проходячи тою частиною Малоросії аж до міста Остра, нищив вогнем і мечем усе, що йому траплялося. Гетьман Брюховецький, який його переслідував, перейшовши Дніпро, учинив там також велику руйнацію та спустошення Малоросійському народові, що пристав був до Польщі, помщаючись на ньому за таку ж руйнацію, учинену на сьому боці Дніпра од Гетьмана їхнього Тетері та його Полковників. Отака несамовита обопільна помста, або міжусобиця, означає більше, як найгрубіше невігластво і плондрування свого безневинного народу, що зовсім не брав участі в лиходійствах своїх полководців, показує дике їх варварство і дивну нерозсудливість. Гетьман Брюховецький, заповзівшись підкорити Задніпровські полки під командування своєї силою зброї, вислав партизана свого, Кошового Запорозького Отамана Сірка, до міста Чигирина, щоб у ньому захопити Гетьмана тамтешнього Тетерю, а сам пішов на місто Черкаси, яке, здобувши, пограбував, яко ворог, і поспішив до Чигирина. Але Гетьман Тетеря, довідавшись про зближення Сірка, забрав усі свої скарби і відійшов з військом своїм до Заславля; а коли пішов за ним Брюховецький, то він із Заславля, утікши від своїх військ, перебрався з пожитками до Польщі, де Поляки пограбували його дочиста і змусили втікати до Молдавії в повному убозстві. Брюховецький, зійшовшись з Сірком під Чигирином, спробував його взяти, але Чарнецький, Воєвода Руський, що засів у ньому після Тетері з сильною Польською залогою, їх од міста одбив, а Татари Великої Орди наспіли Чарнецькому на підмогу і змусили Брюховецького відійти за Дніпро.

Воєвода Чарнецький, запишавшись од своїх успіхів під Чигирином, залишив те місто під охороною залози, а сам з Татарами пішов під місто Білу Церкву, що було по боці Брюховецького, щоб його взяти й віддати на поталу Татарам. Одначе Козаки тамтешнього полку, засівши коло міста в байраках, учинили вдалий напад на Чарнецького, самого його забили, а військо його розігнали. Тим часом Кошовий Сірко з реєстровими й своїми Козаками, знаючи про похід Великої Орди з Чарнецьким, вирушив негайно в її сторону і вщент її сплондрував, а головне місто її Акерман, або Білгород, здобув приступом, винищив його мешканців і, пограбувавши, спалив. Те саме вчинив і з укріпленими їхніми містечками Буджаком, Паланкою та Каушанами. Нарешті, зачувши про поворот до своїх селищ орд, що поспішали в нестямі їм на допомогу, пішов од них на Молдавію і, переправившись через Дністер біля міста Сороки, зазнав тут великої втрати од Генерала Польського Маховського, що напав на нього під час переправи, од якого, одначе, відбився й вернувся в свою Україну.

Спадкоємець Воєводи Чарнецького, Шаблика, у Квітні місяці 1665 року з корпусом війська Польського, підсиленім найманими Калмиками й Татарами, напавши на Гетьмана Брюховецького, що стояв з військами козацькими табором у Білій Церкві, заатакував його з усіх боків. Одначе Гетьман, мавши табір свій добре укріпленим, з численною артилерією, не тільки відбив напасника, але, налаштувавши з піхоти сильну фалангу, і собі напав на табір Польський і після великої січі та кровопролиття розбив його і розігнав на всі боки, винищивши при тому велике число знатних Поляків, що готувалися були обіймати уряди й посади по містах і полках Задніпровських, де прибережна сторона визнавала Гетьмана Брюховецького, а пограничні з Польщею й Молдавією полки обрали собі за Гетьмана, замість Тетері, якогось старшину, званого *Опара*. Але Татари Білгородські, що втручалися тоді у справи Козацькі та в їхні вибори, зловивши того Опару, відіслали до Короля

Польського, який звелів його повісити; Гетьманом же Задніпровським визнано од Татар і Польщі Осавула Тетериного штату, *Петра Дорошенка*, що бував іноді, як і він, Наказним Гетьманом. Одначе й другий, що звався в тій стороні Гетьманом, якийсь *Децик*, мав при собі військо з охотників і плондрував з ними Польські селища, але ватагами Брю. ховецького був зловлений і вкинутий у Ніжинську в'язницю, де й помер.

Гетьман Брюховецький, уславлений значними своїми військами та успіхами, задумав побувати в Москві для вшанування Царя свого, і тому на початку Вересня місяця 1665 року, зібравши численну собі кавалькаду з Генеральних Старшин і численних Полковників, вирушив з ними до Москви, Зустріч і прийняття були для Гетьмана надзвичайні. Усе, що пишнота й достаток породжують, ужито при тому з надміром, і після перших привітань розпочаті й повторювані банкети здивували Гетьмана і призвели його до нестями; і коли він уважав себе піднесеним у краще небо, як «Запорозька Січ-мати і Великий Луг-батько», то від Міністерства Московського пораждено йому просити в Царя ласки, щоб він його іменував Боярином Московським, аби, як казали вони, «спілкуватися ліпше й вільніше із стовбовими Боярами тутешніми». Гетьман узявся за теє прохання, як за найбільше своє блаженство, і, звичайно, в тому його зовсім не утруднювали, але зразу пожалували Великим Воеводою і Думним Боярином. Після того оженили його з Царською своякинею, а багатьох Полковників і Старшин переженили з Боярськими доньками, і все йшло з великим успіхом. Частування при тому супроводилися в повній мірі щедротами, ласкавістю і всіма можливими розкошами. А що тій пережененій Малоросії зближався час їхати додому, то знов запропоновано Гетьманові від Міністерства, що «йому недобре бути єдиному в Козацькій землі, а треба мати помічників та охоронців від особи Царської. А понеже він, з ласки Божої і Царської, є Великий Воевода, то мусять бути при ньому і малі Воеводи, які б йому служили і допомагали». І так умовили Гетьмана випросити у царя малих Воевод, що тоді ж учинено з великим успіхом і великою милістю. Писаря Генерального Шийкевича, що тлумачив сей пункт інакше, як велику милість, заслано з Москви прямо в Сибірські остроги на вічне проживання, а решту урядників і самого Гетьмана, одпускаючи, обдаровано від Царя вельми щедро.

Жалувані Царем Воеводи почали з'їжджати до Малоросії в Січні 1666 року; вони тягнулися сюди різними шляхами й дорогами і за три місяці заповнили Малоросію й позаймали геть усі міста та містечка. Штат кожного з них був досить велелюдний: вони мали при собі всіляких ступенів піддячих і з приписом піддячик, мірників, вагарів, приставів і п'ятдесяцьких з командами. Обов'язки їм визначив у Думному приказі і підписав сам Думний Дяк Алмазов, а полягали вони в тому, щоб переглянути й переписати все майно мешканців до останньої животини і всякого дріб'язку і обкласти все теє податками. Для того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі схованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників. По містах і містечках проїжджі на базар дороги й вулиці замкнено було й обнято сторожами та приставами, з усього везеного на базар і вивожуваного з нього стягали данину на розсуд і за розписом Воевод, а від них за всяку затайку та «флатировку» карано з прикладною жорстокістю, а звичайні в таких випадках причіпки наглядачів закінчувалися здирством та биттям. Новина тая, хоч яка вона, може, звичайна була в інших країнах, в тутешній видалася лютою, згубною і занадто нестерпною. Народ од неї застогнав, зчудувався і вважав себе пропащим. Ремствування проти Гетьмана відгомоном пішло з одного краю землі до другого. Злагіднюючі заходи Уряду Малоросійського не узгіднювали поведінки Воевод та їхніх підручних, і вибух гніву народного став неминучим.

Задніпровський Гетьман Дорошенко, скориставшись з неспокоїного положення народу Малоросійського і підбурюваний ворожнечею до нього Гетьмана Брюховецького, збунтував спершу місто Переяслав, і мешканці його, забивши Воеводу свого, Полковника Дашкова, що проживав у частині міста, званій Богушевою, спалили його квартиру і віддалися під команду Дорошенка. А він, з'єднавшись з ними і з частиною своїх військ, вирушив до міста Золотоноші, де квартирував Князь Щербатов з корпусом, по легкій перестрілці вигнав його з

міста, а Воеводу з штатом його вигубив. Полковник Маховський, що поспішав на підмогу Щербатову, прибув з військом своїм до міста об тій порі, як в ньому Щербатова вже не було, і Дорошенко, оточивши той корпус, після слабого спротиву забрав увесь в полон з самим командиром. А що він, квартируючи в Малоросії, робив велику народові шкоду, то за кару відігнав усіх бранців тих до Криму і подарував їх Ханові. Од Золотоноші переходячи Дорошенко вглиб Малоросії, побрав силою зброї своєї міста Прилуки, Ніжин і багато містечок, і Воевод, що були в них, перебив. Метою його було, визволивши народ з кормиги Воеводської і зробивши йому тим велике добро, повернути його на свій бік і стати Великим Гетьманом на всю Малоросію. Одначе народ, хоч як був кривджений Воеводами, не втратив свого глузду і добрих звичаїв. Він, передбачаючи від лихих починань такі самі й наслідки, всіляко віддалявся од лиходійств Дорошенкових і всіх майже Воевод, що не впали в його руки, рятував і оберігав од убивства, а багатьох випровадив із своєю охороною в їхні границі; про Дорошенка ж мислив як про спокусника, що хоче передати його під владу Полякам, з якими тримався він заодно. А народ про злуку з ними й чути не хотів.

Уряд Польський, не відаючи, з яким наміром Дорошенко впав у Задніпровську Малоросію і бунтує в ній народ, а знаючи, що той заколот і винищення Московських Воевод супротивні тамтешньому правлінню, задумав скористати з тої нагоди і відірвати од Дорошенка під безпосереднє своє панування тогочісну Малоросію. І задля того року 1667-го, навесні, вирядив туди із значним корпусом Польських військ Коронного Гетьмана Яна Собієвського, який, вступивши в границі Малоросійські, проголошував народові, що він є його Гетьманом, а Дорошенко при ньому буде тогочісним Польним, або Наказним, Гетьманом.

Народ, уражений непостійністю свого правління і повсякчасними в ньому змінами, звик уже всьому вірити і не робив нічого в своїй обороні. Але Дорошенко, звідавши про зазіхання Польські на його правління, вирушив одразу з військами своїми супроти Собієвського і, перестрівши його за містом Заславлем, напав на корпус Польський з усією лютістю і по довгій завзятій баталії змусив його втікати, а обози та запаси з артилерією залишились Дорошенкові як здобич. Після того розпочато гонитву за Поляками, але гінець з Криму, Мурза тамтешній Умет Кочуба, який прибіг за Дорошенком, оповістив його, що партизан Брюховецького, Кошовий Запорозький Сірко, під час нинішнього відрядження Татарських військ, за фірманом Султанським, у Закубанську експедицію, напавши з Козаками своїми на Крим, плюндрує тамтешні міста та оселі і нищить усе вогнем і мечем, а Хана самого загнав аж у гори, і він просить у нього оборони, обіцяючи йому рівномірну підмогу в разі потреби. Дорошенко з надмірним бажанням прийняв Ханову пропозицію, знаючи, як-то він, при нинішніх обставинах, буде йому потрібний, і тому вирушив негайно на Крим з самою кіннотою і успіхи Сіркові зараз припинив, але самого його і головного війська захопити не зумів. Бо він, набравши в приморських Кримських містах достатнє число водних суден, рушив з ними на Лиман і прибув у Січ з великими користями.

Цар Російський того ж 1667 року, з політичних міркувань або з прямої необхідності, вислав був сильний корпус своїх військ, під командою воеводи Косагова, у границі Запорозькі, до міста Кодака, під тим претекстом, що він мусить боронити Запорозьких козаків і частину Малоросії од наскоків Кримських Татар. Запорожці, потрактувавши, що той загін є для них шкідливий і нібито для того придуманий, щоб припинити стосунки з Малоросією, дуже нарікали на те Цареві, заявляючи, що «всякий уряд, який підозріває свій народ у будь-яких супроти себе задумах, дає сам народові тому спосіб або знаряддя іти на те, чого він ще не робив або не задумував; а відокремлювати од нас Малоросію, повсякчасну нашу отчизну, зруйновану вкрай Воеводами і гноблену всілякими затіями Московськими, є те саме, що роздмухувати запалений вогонь або кидати в нього запальні речі. Що ж стосується наскоків Татарських, то се вважається у нас з ними за гру шахову, і ми щоразу давали собі з ними раду і боронити в усякий час себе спроможні». Цар, зваживши на подання Козацьке, звернув корпус Косагова у свої границі.

Переговори про мирові трактати, що тривали декілька років між Росією і Польщею, того року закінчено, і мир підписано на тридцять років. Поляки, що переїздили тоді через Малоросію, поширили навмисне чутки в народі, що з Російської сторони за місто Смоленськ з його повітом, відступлений Польщею Росії, віддається Польщі вся Малоросія з її жителями. Уряд Малоросійський, зауваживши з того приводу велике в народі й війську заворушення, вислав до Москви двох канцеляристів військових, Мокрієвича і Якубовича, звелівши їм з'ясувати там, що вирішено про Малоросію в мирових з Польщею трактатах. Але тії посланці тільки й розвідали, що Поляків, а паче їхніх посланців, дуже добре у Царя та Бояр приймають і з великою пошаною трактують, а про зміст трактатів розвідати вони не змогли, бо се від них старанно приховували і на запити їхні відказували, що «справи Міністерські до війська не стосуються, і справа військова знати рушницю та як її вживати, а про Міністерію, до землі приналежну, повинні знати Воеводи міські й провінціяльні, які, коли у вас є, то вони про теє знати можуть».

Незадовільними розвідками канцеляристів і народним поголосом подвигнутий, Гетьман Брюховецький вислав до Москви Старшину Генерального Григорія Гамалію і Канцеляриста Каспаровича і писав через них до Царя, що «з приводу таємних із Польщею трактатів поширені од Поляків поголоски про передачу їм у підданство Малоросії обурили війська Малоросійські та її жителів, і тому просить він Царя запевнити його і народ щодо змісту тих трактатів, за котрими, якщо справді віддається Малоросію Полякам, то він з титулу зобов'язаний ужити оборонних супроти них заходів і вибирати нові союзи та протекції. Наколи ж вона зостається по-давньому під протекцією Росії, то вірність і прихильність народу сього до держави Російської суть незмінні і постійні, а таїна і зрада в сьому випадку многогрішні суть і ганебні, особливо між народом єдиновірним і єдиноплемянним; відомо-бо цілому світові, що народ тутешній, зазнавши од Поляків нечуваного в людстві варварства та всякого роду переслідування, визволився од них власною силою своєю і мужністю, а злучився із Росією з доброї волі своєї і єдино через єдиновірство. Отже, закріпляти його або іншому дарувати ніяк і ніхто не має права, і, в противному разі готов він знову боронити себе зброєю до крайньої межі і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх. І се є істинно і незмінно, о Царю! Якщо ж змішалася при сьому злоба за Воевод, то й тут головним знаряддям є не народ, а уряд Російський, що прислав був їх усупереч прав і договорів народних, з інструкціями просто-таки Єгипетськими або Вавілонськими, і Польський, що підіслав на них Гетьмана свого Дорошенка, який народ збунтував. Але поза всім тим самий розум вчить, що за десять винних злочинців не відповідають мільйони безневинного народу, який оберігав Воевод». Цар на подання Брюховецького написав до нього тільки те, що прислано буде в Малоросію тисячу піших стрільців з недостатнім числом воевод, які розміщені будуть по містах та повітах, «і вони зачнуть рядити народом і нагороджувати його, залежно від заслуги і звичаю кожного, а баламутів та непослухів карати судом і розправою; писано-бо в книгах Християнських: йому же честь — честь, і йому же страх — страх, сиріч: на лихих гнів, а на добрих милість. А тобі, Гетьмане, і всій старшині Козацькій глядіти війська та його риштунку і служити з ним вірою й правдою; а війною і миром не клопотатись і трактатами з Польщею не докучати нам; у них все те написано, що добре, а на лихе ніхто не піде».

Такий припис Царський збентежив Брюховецького і всю старшину з ним, а одержаний тоді від Задніпровського Гетьмана Дорошенка лист і зовсім його здивував. Він писав у ньому: «Такий начальник у народі, який ти є, їване, винен перед судом Божим і людським. Народ, який довірив тобі долю свою, пролив незмірну силу крові своєї, загубив також незліченних предків своїх і нащадків на побойовищі, ведучи довголітні війни з Поляками за зольність свою і свободу. Але яку він має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Річні труди їхні і все, набуте потом їхнім, забирають у них Воеводи та пристапи: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж зостається нещасному народові? Тільки злидні, туга та стогін! Ви зі Старшинами своїми збагатилися в Москві самими жінками, але й

то за посаг їхній народ відплачує; і ти уподібнюєшся достеменно тому пастухові, який держить корову за роги, а інші її доять. Як вже не маєш ти своєї сили й відваги, то можна пошукати й сторонньої; і як немає в Християнстві правди, то можна спробувати її в чужовірців. А то є вельми справедливо, що коли людина потопає, то й бритви хапається; і се не є гріхом і глупотою, але крайність, вимушена необхідністю. Я ладен усе відступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але покинути його в тяжкій неволі і думати мені нестерпно».

Брюховецький, будучи розгойдуваний з усіх боків на своєму становищі і загрожуваній остаточним своїм упадком, року 1668-го вибрав собі пристановище найбільш одчайдушне й ганебне. Він просив у Хана Кримського союзу, а в Султана Турецького опіки і вічної протекції. Для того послав у Крим Старшину Генерального Степана Гречаного, а в Царгород — Старшину Григорія Гамалію і Канцеляриста Каспаровича; тим часом Воевод, що залишалися були в Малоросії, повигонив силою в їхні границі, а тих, що їхали сюди знов, не допустив до їх призначень, але завернув назад. Притому багатьох перебив і перевішав своїх Старшин і Козаків, які Воевод боронили.

Старі козаки, або товариство, як і завжди колись прихильніші до своєї віри і давніх обичаїв, зненавидівши Брюховецького за намір його шукати союзу і протекції Магометанців, непримиренних ворогів Християнства, і за страту людей своїх, що Воевод охороняли, сповістили про те потаємно князя Ромодановського, радячи йому атакувати зараз військами своїми місто Котельву, де запаси Брюховецького і сам він з прибічниками своїми часто розташовувались, а до Дорошенка послали від себе повірених, прохаючи його прибути до них у Полтаву і прийняти на себе Гетьманство, на яке вони його обирають. *Дорошенко*, поспішивши на той заклик до міста Опішні, застав там велике зібрання товариства й Козаків і ними одностайно обраний і визнаний був, яко обох боків Дніпра Малоросійський Гетьман. Брюховецький, довідавшись про обрання Дорошенка, кинувся був з Котельви вглиб Малоросії з наміром шукати собі партії, котра б його боронила, але Козаки, наздогнавши його в містечку Коломаку і там засудивши його контурним судом, розстріляли, а жінку його відіслали з честю до Князя Ромодановського.

Запорозькі Козаки, будучи завжди одностайні з Брюховецьким, як зі своїм витвором, не були згідні на обрання Дорошенка Гетьманом і тому, відмовивши в послуху Дорошенкові, обрали самі собі Гетьмана на прізвище *Суховія*, що був у них за Писаря Військового, до котрого приєдналися й деякі полки Задніпровські, суміжні з Запорожжям, як от: Чигиринський, Уманський і інші Забузькі. А щоб забезпечити себе від підступів Дорошенка, сподіваючись, що він на стороні Російській, від якої також побоювались помсти за Воевод, ними побитих, то на той випадок нав'язали Запорожці зв'язок з Ханом Кримським, визнавши його як найвищого свого зверхника і голову. Дорошенко, звідавши про події Запорозькі, послав на Січ брата свого Григорія і декількох старшин поздоровити Суховія на Гетьманській посаді і просити його і все військо тамтешнє пробувати з ним в єдиномислії й дружбі, стараючись злученими силами оберігати вітчизну од усіх сторонніх зазіхань, і що він не має наміру вдаватися ні в які протекції, що так зруйнували були народ своїми обманами, інтересами та всякого роду зрадами і неправдою. Однак, дізнавшись через брата свого, що Запорожці до нього та порад його не прихильні і що вони союзних їм Татар мають намір вести на грабіж в Україну, вирушив сам у Задніпровські полки, щоб привести їх до оборонного стану, а на сьому боці доручив команду Осавулові Генеральному Дем'янові Гнатовичеві Многогрішному, проголосивши його у війську Наказним Гетьманом. Але той Многогрішний, мавши чесні прикмети і добрий розум, передбачив, що вагання Дорошенкові не віщують нічого доброго, а задуми його суть марні та шкідливі, і через те освідчився в тому Князеві Ромодановському, запевнивши його в непохитній відданості своїй і всього війська, ним командуваного, Цареві і Царству Російському і просив тільки Князя допомогти йому відбити Татар та Запорожців, що йдуть задля бунту та грабунку в Малоросію. Князь вирядив негайно сина свого проти Татар з великим корпусом; але сей молодий Князь, не

з'єднавшись з Многогрішним, а сподіваючись сам здобути славу звияжця Татар, пішов на них з одним своїм корпусом і був ними розбитий і взятий у полон біля містечка Гайворон. Батько, не змігши йому допомогти, відомстив скорботу свою на мешканцях Ніжинських, які не пускали до себе нового Воєводи і замкнули проти нього місто. Ромодановський, виваживши міську браму, віддав місто на пограбування своєму військові, а Многогрішний тим часом, розбивши Татар і Запорожців біля міста Лохвиці, гнав їх і бив аж до ріки Самари і відібрав у них всіх бранців та пограбовану здобич.

На початку року 1669-го Князь Ромодановський оголосив Наказному Гетьманові Многогрішному волю царську, щоб учинено в Малоросії раду і вибір справжнього Гетьмана замість забитого Брюховецького і щоб од нового Гетьмана прислано до Москви депутатів на потвердження попередніх постанов і договорів Малоросійських. Тим-то Многогрішний, запросивши урядників і Козаків до міста Глухова, учинив з ними вибір Гетьмана, і вибір припав на самого *Многогрішного*: всі одногolosно присудили йому бути справжнім Гетьманом і затвердили формально таке обрання. Депутатами виряджено до Царя: Писаря Генерального Карпа Мокрієвича та Обозного Полкового Переяславського Лукаша; і дано їм накази од Гетьмана і зібрання випросити у Царя потвердження прав їхніх і привілеїв, договірними статтями Гетьмана Богдана Хмельницького скріплених, і щоб, понад ті статті, нічого нового й обтяжливого в Малоросію впроваджувано не було, розуміючи тут і Воєвод, на скасування договірних статей і постанов недавно у міста насиланих. Депутатів прийнято у Царя з великою милістю, і на прохання їхнє усі попередні постанови, з Гетьманом Зіновієм Хмельницьким учинені, поновлено й затверджено в усьому їхньому обсязі. Цар обіцяв за себе і наступників своїх Царським словом оберігати їх вічно й непорушно, прощаючи при тому й пускаючи у вічну непам'ять всі змови та заколоти, що з порушення договорів сталися.

Дорошенко, звідавши, що Наказного його Гетьмана Многогрішного вибрано од війська і затверджено од Царя, яко справжнього Гетьмана на всю Малоросію, і побоюючись виправ од сього Гетьмана за володіння його на Задніпрянщині, Дорошенкові послушній, і що йому, по сварці з Поляками та Запорожцями, допомоги од них сподіватися не можна, вирядив од себе посланцями до Царгорода Суддю Генерального Задніпровського Білогруда і Осавула Портянку з двома іншими Старшинами; і, через них просив Султана Турецького прийняти його під свою протекцію і вічне підданство з усією Малоросією, де він є верховним начальником, або Гетьманом, і щоб Султан на знак своєї милости й опіки надав йому звичайні свої клейноди, бунчук і прапор і приділив у поміч йому корпус своїх військ супроти бунтівника Многогрішного, що загарбав у нього декілька провінцій. Султан, прийнявши доброзичливо посланців тих через свого Візира, погодився з великою охотою прийняти Дорошенка й народ Малоросійський у своє підданство і на знак своєї милости послав Дорошенкові клейноди свої, бунчук і прапор з півмісяцем, а на підмогу йому вирядив 6000 військ під команду одного Чауша Іслам-Екмена. Посланців же тих від Гетьмана і народу на вірність їх підданства привели до присяги, звичаєм Християнським, у Соборній Патріаршій Церкві; і від Патріарха Константинопольського за теє, видно з наказу Султанського, дано посланцям відкриту грамоту, що відлучала од Церкви і віддавала анафемі всіх тих, що Гетьмана Дорошенка не слухалися і супроти нього бунтувались. Тая грамота наробила великого шелесту в Малоросії, але не менше пошкодила вона й владі Патріархів, що її вони мали перед тим у Церкві й Духовенстві Малоросійському. Багато хто з бузувірів тутешніх вважали, що вона наказує коритися всякій іншій владі, окрім Дорошенкової, побоюючись в такому разі анафемі. Одначе Митрополит Київський Сильвестр оповістив посланням у Церкві і витлумачив народові, що тая грамота або вимушена владою Султана Турецького, або викрадена обманом і брехливим звідомленням та підступами Дорошенка, і тому вона для народу сього зовсім не важна і нікчемна, і він її навіки касує і Патріархові звертає; а Патріархові писав Митрополит, що грамота його і анафема спричинили великий неспокій у народі Руському і розбрат у самій Церкві Християнській. Усі вважають, що вона наказує коритися законній владі і велить іти за волею злочинця та виродка роду людського,

Дорошенка; і що сього Дорошенка, який за неї випоминався, позбавлено його гідности і скинуто з його уряду за контакти з народом чужовірним на згубу народу Християнського, і він тепер "не що інше, як лишень обманець та брехун, який по-зłodійськи прибрав собі титул Гетьманський. Народ же Руський, обравши, згідно з правами своїми і статутами, іншого собі Гетьмана, кориться з ним Цареві Російському, себто Християнському, з ним єдиновірному і єдинодумному, отже, кориться владі законній і анафемі за те ніяк не підлягає. Патріарх, хоч по тому поданню і скасував зараз грамоту свою, але вже всякого впливу на Церкву Малоросійську зовсім позбувся, і Церква сія, будучи з-перед того у підлеглих Патріарха через Митрополита свого Київського, що мав сан і становище екзарха Патріаршого, стала відтоді визнавати одне над собою Ієраршество Російське.

Гетьман Запорозький Суховій з Козаками Запорозькими і Татарами Кримськими вирушив був у Задніпровські полки, послужні Дорошенкові, щоб їх змусити силою признати себе їхнім Гетьманом; але Турецький Чауш, що був з Дорошенком, закликавши до себе начальників Татарських, звелів їм ім'ям Султанським одстати од Суховія і бути в союзі з Гетьманом Дорошенком, оскільки він є підданий Султанський. Татари після того з'єдналися з Дорошенком, а Суховій з Запорожцями, одійшовши від Дорошенка з-під міста Канева, прийшов до міста Умані і там, з досади на свої невдачі, зложив з себе Гетьманство і вручив його полковникові Уманському *Ханенкові*, що його Запорожці також признали за свого Гетьмана; А Дорошенко, переслідуючи Суховія та Ханенка, пішов був з Чаушем і Турками облягати Умань, але мешканці тамтешні, зовсім йому не противлячись, відчинили міську браму, а про Ханенка оповістили, що він з Суховієм подався за ріку Буг, щоб з'єднатися з Білгородськими Ордами. Дорошенко по тому, ведучи далі переслідування своє з самими Козаками й Татарами, зайшов у руки своїх ворогів, які коло Жовтих Вод оточили його звідусіль, і загибель Дорошенка була неминуха. Одначе Кошовий Запорозький Сірко, який був невдоволений з того, що у нього на Січі завелися вже Гетьмани з пониженням його влади, і який з тої причини назирив завжди за тим Гетьманством, напавши зненацька з ватагою своєю на Ханенка та Суховія, визволив Дорошенка, і він вернувся на Білоцерківщину і розташував своїх Татар на зимові квартири; а вони, подякувавши йому за те по-татарськи, забрали в полон своїх господарів з їхніми родинами і пішли на Крим. Хоча ж за те скаржився Дорошенко Дворові Султанському, але нічого на те не одержав, і сказано: «Отакий є хліб Татарський і їхня платня».

Задніпровська Малоросія з року 1670-го поділена була надвоє між двома самозванцями Гетьманами, непримиренними між собою ворогами, через що зазнала вона страшних міжусобиць і спустошення. Дорошенко утримав при собі Наддніпрянські полки до границь Польських, а Ханенкові корилися полки: Чигиринський, Уманський і понад Бугом та Дністром поселені аж до Галичини. Дорошенко тоді був у протекції Турків, а Ханенко, будучи в згоді з Запорожцями й Кримцями, шукав ще протекції в уряді Польського через вельможу тамтешнього Михайла Вишневецького. Та коли з Польської сторони запропоновано йому прибути до міста Острога на конгрес і підписання договірних статей, то він на те не погодився, а зажадав у заставу стільки заложників із Сенаторів Польських, скільки з ним на конгресі буде урядників. Поляки, будучи тим разом дуже вразливі, хоч у власних інтересах бувають вони дуже низькі, одмовилися від заложників, а намовили Ханенка пробувати під їхньою протекцією на останніх з Малоросією статтях, званих Гадяцькими, од сусідніх держав гарантованих, за якими признається всю Малоросію з ними за єдність, а Гетьмана — за найвишого і самовладного її начальника. І за тою угодою від Короля Польського прислано Ханенкові булаву і всі клейноди, що гідність Гетьманську означають. Дорошенко, заздючи Ханенкові за затвердження його на Гетьманстві Монархією Християнською, зі скріпленням важливими в Християнстві знаками, яких він не мав, напав зі своїм військом на місто Умань, звичайний осідок Ханенка, і обліг його з наміром узяти в ньому Ханенка і знищити з ним Гетьманство тес. Але Уманські Козаки з гвардією

Гетьманською, учинивши проти Дорошенка вдалу вилазку, розбили його війська і Полковника їхнього Жеребила вбили, а Дорошенко врятувався втечею.

Гетьманство Дорошенкове і воїнство його не що інше було, як велика розбишацька ватага. Він з нею безперестану нападав то на Малоросію, то на селища відомства Ханенкового. Врешті згодив собі Пашу Сілістрійського та Орди Білгородські і року 1671-го, Серпня місяця, повівся з ними на Малоросію. Гетьман Многогрішний із своїми військами виступив їм назустріч і, щоб не впустити такого хижого ворога в свої границі, переправився через Дніпро, навпроти містечка Чигрин-Діброва, де, укріпивши табір свій на горі, над рікою Дніпром, чекав на себе неприятеля. Дорошенко не забарився появитися і наступити з силами своїми на Многогрішного. Баталія була довга й запекла: з ранку майже до самого вечора точилася з обох боків страшена січа і вбивство; нарешті Многогрішний, подолавши опір ворога, перекинув його в усіх пунктах і погнав у степ. Та шойно відійшов він од табору свого зо дві верстви, як Турецька піхота, що причаїлася була внизу табору в чагарниках та очеретах Задніпровських, підлізши під табір, ударила на нього з усією силою, вибила в ньому людей і заволоділа артилерією. Многогрішний, хоча вернувся на підкріплення табору, але вже запізно, і Турки били його з його ж таки артилерії, а тим часом напала й уся кіннота Татарська та Козацька Дорошенкова, і Многогрішний, утративши багато свого війська і весь обоз з запасами, мусив відступати оборонно до гирла ріки Тясмину і там переправитися через Дніпро, будучи сам тяжко пораненим.

Року 1672 Лютого 7 дня Гетьман Многогрішний від ран своїх помер і з великими почестями, військовими й церковними, в Батурині був похований. Усі урядники й народ з щиросеречною скорботою оплакували сього достойного їхнього начальника. Він, попри всю свою сумирність, був добрим вождем у війську, визначним політиком і справедливим суддею в правлінні. Після Зіновія Хмельницького одному йому приписати можна найвищі прикмети. Щоб повідомити Царя про смерть Гетьмана, виїхав до Москви Писар Генеральний Карпо Мокрієвич з іншими Старшинами, Цар прийняв їх дуже милостиво, жалкував вельми за померлим Гетьманом, гідним його пошани та довір'я, і наостанку радив урядникам тим вибрати собі такого Гетьмана, який би подобився характером Многогрішному, а він обіцяв і словом Царським запевняв удержувати їх і народ Малоросійський в протекції своїй на точній основі первісних статей Зіновія Хмельницького. Для присутності під час виборів Гетьмана призначено зі сторони Царської Міністрами: Князя Григорія Григоровича Ромодановського, Івана Івановича Ржевського і Афанасія Ташликова; а вибір переведено того ж року, в Липні місяці, у таборі Козацькому, між містами Путивлем і Конотопом, на місці, званому Козацька Діброва, куди всі урядники й депутати зібралися. І обрано на Гетьмана Обозного Генерального *Івана Самойловича*, народженого в місті Зінькові, сина священника, який тоді ж у присутності Міністрів приведений був до присяги з усіма урядниками й військом на вірність служби Цареві та його наслідникам.

Дорошенко, смикаючись за Дніпром з місця на місце, не передбачав для себе нічого сприятливого, а, навпаки, зауважив у народі та війську прихильність їх до сторони Російської і командування Гетьмана тамтешнього. І тому доклав усіх зусиль і підкупів з боку Дивана Царгородського, щоб спонукати самого Султана з армією на завоювання спершу відомства Ханенкового, а опісля — всієї Малоросії. Султан Магомет IV, що мав резиденцію тоді в Адріанополі, підмовлений був і виступив справді до границь Руських, а 1 Серпня 1672-го року взяв в облогу Кам'янець-Подільський, де зустріли Султана Хан Кримський і Дорошенко із своїми військами. Мешканці зі своєю слабою залогою могли боронитися в місті тільки 15 днів, а там, не мавши запасів і достатнього війська, 16 Серпня здали місто на капітуляцію. Султан, в'їжджаючи до міста, показав пишність свою тим, що звелів передусім викопати із землі всіх похованих мерців і вивезти кості їхні далеко поза місто, винести з усіх церков, Турками раніше пограбованих, усі ікони і розкласти їх по вулицях міських замість помостів для Турецьких пішоходів, а опісля тії церкви обернути на мечеті Турецькі, з яких зоставлено, на прохання й викуп мешканців, тільки три для Християн та Вірмен. По таких

успіхах вирядив Султан Хана Кримського і Дорошенка з їхніми військами у Галичину, щоб завоювати тамтешні міста Львів, Броди й інші; а сам переходив з армією своєю впоперек України, послушної Ханенкові, до ріки Случ і винищував усі, що траплялися йому, селища вогнем і мечем, себто по-турецьки. Поляки, зібравшись військами своїми і з'єднавшись з Ханенком та його Козаками, виступили супроти Хана і Дорошенка і, розбивши декілька їх ватаг, дальші їхні успіхи припинили і нагнали самих їх до головної армії Турецької, на яку, одначе, напасти не зважилися, а вдалися до переговорів та викупів. І так, удовольнивши Міністрів Султанських подарунками, а самого Султана значною сумою червінців під титулом воєнної контрибуції, вижили його тим поза свої границі, і він вернувся на зимівлю до міста Бухареста.

Татарські Орди, що воюють з усіма народами звичайно то як найманці, то з участю в здобичі, прибували часто в сьому ремеслі до претендентів на Гетьманство Малоросійське і до Поляків, які їх наймали, і переходили щоразу при таких нагодах землі Запорозькі та їхні улуси з неминучими кривдами й шкодами Козакам. Кошовий їхній Отаман Сірко, хоч який був добрий і згідливий сусід, який знав попускати й поважати потреби людей військових, та коли року 1673-го Татари, переходячи землі Запорожців на повороті з Кам'янця-Подільського, захопили чимало кінських і скотських табунів Запорозьких і декількох їхніх хлопчиків, що їх вони завше набирають у Малоросії з рідні своєї для наслідства, то Кошовий не уважив вчинку того за жарт чи забавку, а рішився відплатити Татарам за те з лихвою і для того почав їх карати по черзі. Вирушивши з військом своїм на Білгородщину і понищивши аули Татарські вогнем і мечем аж до Білгорода, здобув теє місто приступом, пограбував його і спалив дотла. Потім, зібравши в пристанях морських Білгородській і Гаджибейській достатне число кораблів, поплив ними з піхотою на Крим, а кінноті звелів іти туди румом. Приставши до берегів Карасубазару, побрав і зруйнував він усі приморські міста, що не знали досі про такі відвідини і, значить, були без оборони, а опісля, перейшовши увесь Крим до міста Ора, або Перекопу, з'єднався там із своєю кіннотою і руйнував далі Татар по селищах їхніх. І таким чином помстившись на Татарах за кривди свої сторицею, вернувся на Січ з незліченними користями. Сірко сей був в роді своєму людиною незвичайною і єдиною. Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким несправедливої війни. Баталії у нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв. Татари Кримські й Білгородські, тії страховища і бич усім народам, були у Сірка полохливими оленями та зайцями. Він декілька разів проходив наскрізь їхні оселі та укріплення, декілька разів заганяв усіх Татар аж у Кефські гори, де й самі Хани їхні не раз крилися по ущелинах та чагарниках гірських. Татари вважали Сірка за великого чарівника і звичайно титулували його Руським шайтаном, але в суперечних між собою справах щоразу віддавалися на його суд, мовляв: «Як Сірко скаже, так тому й бути». При великих своїх користях і здобичах не був він анітрохи зажерливий і корисливий, але все те йшло на інших і навіть на його ворогів. Одна Татарка того аулу, звідкіль відігнали були Запорожці худобу, з'явившись до Сірка з малими дітьми» скаржилася йому, що в неї забрано висуджену нею корову, яка у неї одна й була, і «чим же мені годувати дітей?» Сірко зараз завернув увесь табун скотський того аулу і наказав аулові, коли забракне татарчині корові молока, щоб вони всією громадою дітей її од своїх корів молоком годували, а на одяг їхній дав матері декілька штук з наказом, щоб вони, як виростуть, не воювали з Русаками. Словом кажучи, Сірко був людиною дивовижною і рідких прикмет щодо хоробрості, заповзятливості та всіх військових успіхів; і при достатньому числі війська легко міг зробитися Тамерланом або Чінгісханом, себто великим завойовником. А проте був він і Запорожець, себто рід блазня або навіженого. Одного разу писав до нього Гетьман Самойлович, дорікаючи, що на Запорозьких степах кочують вільно деякі аули Татарські. Він на теє йому відписуючи, що робиться так з ласки Війська, з причин недороду в Татар трави і що при такій нагоді і вони інколи од них рівномірною ласкою користуються, закінчив, нарешті, тим: «Якби й дідько, пане Гетьмане, допомагав людям у крайній їх нужді, то гребувати тим не випадає, бо кажуть

люди: нужда і закон зміняє. А як ми, живучи з Татарами по-сусідськи, допомагаємо одне одному, то се розумному анітрохи не дивно, а то нам тільки дивно, що ти, Пане Гетьмане, багато коло нас хархируєш, немов твій покійний батенько на хавтурах з парафіянами у Зінькові, чого ми й Вам упрійме бажаємо».

Гетьман Самойлович, вступивши в управління Малоросією, закликав Задніпровські полки і всіх жителів з'єднатися з ним під одну протекцію Російську, і багато хто з начальників тамтешніх озивалися готовністю своєю на таке єднання, але вважали за перешкоду в тому самих своїх самозваних Гетьманів, Дорошенка та Ханенка, і їхні безглузді протекції. Тим-то на початку року 1674-го розпочали похід Самойлович і Князь Ромодановський з військами своїми в Задніпровську Малоросію на приборкання тамтешніх Гетьманів. Похід той спочатку супроводився бажаними успіхами. Задніпровські полкові міста: Черкаси Січня 7-го, а Канів Лютого 3-го піддалися Самойловичеві, щойно з'явилися під ними війська Малоросійські; а начальник Канівської залоги, Генеральний Старшина Яків Лизогуб, з'єднався з Самойловичем. Гетьман Уманський Ханенко, після смерті добродія свого, Короля Польського Михайла Корибута-Вишневецького і коли в Польщі обрано на Короля недоброзичливого до нього бувшого Коронного Гетьмана Яна Собієвського, в Березні місяці того ж року здав своє Гетьманство Самойловичеві і йому доручив клейноди свої Гетьманські, булаву та інші, од Короля одержані. Ханенкові призначено од Самойловича достатні на утримання прибутки, а на мешкання дано будинок у місті Києві. Дорошенко, бачивши успіхи Самойловича і прихильність до нього народу, лютував з того несамовито і винищував по-варварськи села і мешканців, що з'єдналися були з Самойловичем. Війська його, що держалися під командою своїх полковників: Михайла Забіли, Охріма Уманця, Григорія Білогруда, Григорія Дорошенка, Остапа Гоголя, Андрія Соцького та Андрія Дорошенка з Осавулом Генеральним Григорієм Гамалією, виправив він до міста Корсуня і звелів бути там в оборонному стані аж прибуде він до них; а сам з помічними Кримськими Татарами, які до нього прибули, вирушив до ріки Дністра, щоб викликати Турецькі війська од Паші Сілістрійського, і, чекаючи на них, узяв в облогу місто Рашків і сильно його штурмував. Одначе мешканці й залога, що піддалися були Самойловичеві, відбили облогу Дорошенкову і самого його нагнали. І він, довідавшись, що, замість сподіваних військ од Паші Сілістрійського, йде з ними на Молдавію сам Султан Турецький, пішов очищати йому дорогу за планами Турецькими, себто вогнем і мечем, і таким чином понищив усі селища від Рашкова аж до міста Лисянки, куди скликав Дорошенко з Корсуня свої полки з наміром здобути теє місто приступом. Але Козаки й мешканці тамтешні, що завше визначалися великою відвагою та хоробрістю своєю, частими вилазками з міста та нападами на табір Дорошенків збили його облогу і приневолили відступити від міста. Корпус військ Малоросійських, що складався з 20 000 чоловік під командою Полковника Переяславського Думитрашка, виправлений Самойловичем на підмогу місту Лисянці, зустрівши Дорошенка та його військо біля містечка Орлівця, дав йому бій, і був він вельми жорстокий та одчайдушний з обох боків. Війська, пересилюючи одне одного, ганяли по степу з шаленством, і степ укритися мерцями та конаючими на 40 верст довкола; нарешті Дорошенко врятувався втечею і з недобитками своїми замкнувся в місті Чигирині.

Гетьман Самойлович і Князь Ромодановський, довідавшись од Думитрашка про становище Дорошенка, облягли його в місті Чигирині і готувалися до приступу, але зближення до того міста Султана Турецького з його військами приневолило тих полководців зняти облогу і відійти за ріку Дніпро, де вони берегли тільки переправи, щоб боронити її в разі ворожого заміру на неї. Султан увійшов до Чигирини урочисто, і все перед ним падало й плазувало по-азіятськи. Дзвони церковні змовкли, і самі церкви замкнені й запечатані були. Не смів ніхто ворухнутися ні по Богослужбу, ні по мешканню, а всяке рахувало себе ні

живим ні мертвим. Турки ж усе теє чинили з чоловіками й жінками, що тільки задумали і що їм непогамовність та хтивість варварська підказували. Дорошенка вирядив Султан з військами Турецькими взяти місто Умань, і він, облігши, здобув його штурмом. Народ і війська обеззброєні побивали Турки на очах Дорошенка; не помилено при тому ні статі, ні віку, і все віддано мечеві та вигублено. Кров по місту текла потоками, а трупи мерців валялися купами. В урядників міських та військових, з наказу Дорошенкового, зідрано живцем шкіри і, набиті соломною, відіслано до Султана в Чигирин, де розставлено їх біля квартири Султанської; і були вони йому триумфом та потіхою. З Умані вирушив Дорошенко зразу до всіх інших задніпровських міст, що піддавалися йому без ніякого спротиву, і він спокійно пограбував їх без милосердя і, між іншим, забрав у них декілька тисяч хлопчиків і передав їх у дарунок Султанові з силою награваних пожитків та великими грошовими сумами. Султан, звелівши зараз обрізати хлопчиків по-турецьки і зробити їх Мусульманами, вдовольнився тим од Дорошенка за його підмогу. Задніпровські Козаки, бачивши несамовиті вчинки Дорошенка над братією своєю, тамтешніми мешканцями, і мерзенну приязнь його з Турками, сими непримиренними ворогами й гонителями Християнства, декотрі перейшли на мешкання до Малоросії і до Слобідських полків, а інші, що ближче були до границь Польських, просили собі захисту в нового Короля Польського, який, прийнявши їх з усією охотою, настановив над ними Гетьманом вибраного з-поміж їхніх же Старшин Остапа Гоголя. І ті козаки, в числі 14 700 чоловік, з новим Гетьманом своїм Гоголем будучи у всіх діях з Королем Собієвським, що прославився великими успіхами над Турками, особливо допомогли йому в перемозі над Турецьким Візиром та його армією, здобутій біля столичного міста Відня, визволеного тим від Турків під час головного їх на ньому приступу; тим порятували вони Імператора Німецького, або Римського, Леопольда, що мав з Турками нещасливу війну і ними вигнаний був з тої його столиці, яку Король Собієвський в цілості йому повернув і дав Імператорові тому щасливий з Турками мир.

Року 1675-го Дорошенко, по ділах своїх гідно покараний зневагою від послушного йому перед тим війська, що з Поляками злучилося, зоставши в Чигирині з самими Чигиринцями та кількома десятками Яничарів Турецької гвардії, задумав був віддатися під протекцію Царя Московського і задля того через посланця свого, Писаря Стебловського, вислав до Москви всіх Турецьких яничарів, яко дар Цареві і запевнення його, що він більше з Турками союзу не держатиме. А що в Москві такій шкідливій людині всякої протекції та опіки зовсім відмовлено, а Турки, звідавши про зраду ним яничарів, погрожували йому живцем зідрати шкіру і виставити опудало його на Серальській брамі, то він прийняв одчайдушне рішення боронитися в Чигирині до кінця свого. Гетьман Самойлович, походжаючи з військами своїми по Задніпрянщині для прикриття переселенців, що звідтіля приходили, і відбивання Татарських та Польських наскоків, обліг тим часом місто Чигирин. Дорошенко, бачивши в ньому свою загибель, удався до милосердя Самойловича і просив його через рідню свою дарувати йому життя і приділити місцину для самотнього закінчення днів своїх і розкаяття. Самойлович на ласкаві прохання заслав Дорошенка на його батьківщину, до міста Сосниці, де він під наглядом і поруками жив аж до смерті.

Государ Цар Олексій Михайлович, на превелике горе своїх підданих і не менше горе Малоросіян, що за лагідність вельми його любили, 30 Січня 1676-го року помер, але народ утішений був коронуванням достойного сина його, наслідника Федора Олексійовича. Царювання сього Государя почалося продовженням воєнних дій а Турками на користь Римського Імператора Леопольда, що мав з ними відкриту війну, в якій з Російської сторони роблено диверсії. Султан, з свого боку, чинячи також шкоду Росії, випустив з Єдикуля Юрія Хмельницького, що був кілька разів у Малоросії Гетьманом, і проголосив його Князем Сарматським, або Малоросійським, і Гетьманом Козацьким. Війська йому призначено Татарські, під командою самого Хана Кримського, і Турецькі, з Пашею Ібрагімом. Хмельницький, з тими військами походжаючи по Задніпровській Малоросії, намовляв народ тамтешній єднатися з ним під протекцію Турецьку, але, зовсім не осягнувши в тому успіху,

мав нещастя бачити на власні очі численні варварства і несамовиті лютості, чинені Турками й Татарами над народом Руським, що йому не корився. І коли запримітили Турки вороже в Хмельницькому спочування до єдиновірного і однорідного йому народу, то, закувавши його в кайдани, відіслали назад до Єдикуля Царгородського, звідкіль по якомусь часі промовано його з Князів Сарматських на паламаря Грецької церкви на одному з тих островів, куди його заслано на вічне ув'язнення.

Султан Турецький, звідавши року 1677-го, що місто Чигирин, по знищенню Дорошенка та його влади, зосталося під пануванням Гетьмана Самойловича, вислав на здобуття того міста і його околиць численну армію свою з Турків і Татар під командою Хана Кримського та Сераскіра Паші Ібрагіма і звелів їм, узявши Чигирин, іти на Київ і заволодіти ним і всією тогочасною стороною. Але не так то діється в полі, як рядиться з Султаном у Сералі. Хан з Пашею і з усіма військами прибули до Чигирини того року в Липні місяці і, облігши його з усіх боків, окопалися під ним по самі вуха. Залога, що «складалася з 7 000 піших Козаків під командою Полковника Григорія Карповича Коровки, ставила на всі спроби ворога хоробрий спротив і безустанними вилазками з міста скрізь його побивала. Гетьман Самойлович і Князь Ромодановський, будучи з військами своїми над Дніпром, дали вістку через розвідника у місто про підсилку свіжих допоміжних військ, і ті війська, в числі 7 000 піхоти, за даною їм настановою і по згоді з комендантом міським, підійшовши до міста вночі проти 15 Серпня, вдарили на табір Турецький у той час, коли з міста зроблено на нього вилазку. Поразки зазнали Турки і Татари великої: вони, не знаючи дійсного числа напасників, страшенно перелякались і, покинувши табір та укріплення, одійшли від міста в повному безладді. При тому вбито й сина Ханського Осман-Гірея. Султан, мстячи за ту поразку військ своїх, звелів замордувати з тріумфом перед сералем кількадесят Руських бранців, узятих під Чигирином, і таке підле варварство вважалося в усьому Мусульманстві за славне і богоугодне.

Року 1678-го, коли Гетьман з Князем Ромодановським із військами своїми укріпляли в Задніпровській Малоросії міста і настановляли в них залоги, Татари Кримські позаду них зробили всіма силами своїми напад на Східну Малоросію і, перейшовши до міста Рославля, вчинили в нім велике спустошення, полонячи народ і палячи все, що їм траплялося. У той самий час Турецька армія зблизилася вдруге до міста Чигирини. Гетьман з Князем, виступивши їй навпроти, мали декілька легких боїв, в обидві сторони не вирішальних. Нарешті дано генеральну баталію, і Турки її виграли. Вони, укріпившись окопами з численною артилерією, відбивалися від Росіян з ранку до ночі і змусили їх відступити. Але Росіяни, відступаючи, встигли підсилити міську залогу свіжими військами і, на підмогу попередньому начальникові тамтешньому Коровці, залишили в ній стольника Івана Карповича Ржевського. Турки облягли зараз Чигирин і поробили біля нього багато окопів та насипів, але обложені, ведучи з міста страшенну пальбу і часті вилазки, знищили Турецькі приготування і самих їх кілька разів одбивали. Однак наостанку Турки, поробивши багато мін і підірвавши ними міські вали, вчинили генеральний наступ у ті проломи. Гарнізонні війська, бачивши неминучу загибель, прийняли найвідважніше рішення, не здаючись зовсім у полон, пробитися крізь ворога будь-що-будь. Намір сей виконали з дивовижною хоробрістю і успіхом. Вони встали в одну подовгасту грубу фалангу, і коли Турки, перейшовши міські вали, розтягнулися в широку лінію, щоб охопити місто, то Козаки вдарили на Турків впоперек їхньої лінії і, випаливши на них з мушкетів, прийняли передових на списи і, таким чином, очистивши собі досить широкий прохід, вийшли за місто в повному порядку і з малою втратою. Турків, що нападали ззаду, побивали списками, і вони, бачивши велику свою загибель, мляво гналися за Козаками. Однак Козаки в оборонному стані перейшли аж до самого Дніпра, а там засіли в побудованих армією редутах і з них переправившись через Дніпро, з'єдналися зі своєю армією. Війська ті, покидаючи Чигирин, поклали в замку його під порохомі магазини запалені гноти, а гармати також набили порохом з гнотами, які, загорівшись, зробили з будівель страшні руїни і понищили силу Турків, що наповнили собою замок, прагнучи здобичі. З тих військ, що пробивалися, укомплектував

Гетьман шість полків польових, Сердюцьких, тобто постійних піхотних, як вони стали за короля Польського Баторія, і відрізнялися від інших піхотних полків реєстрових повсякчасною службою на границях, коли ті верталися, по закінченню походу, на полкові свої квартири. Платні визначено їм по три карбованці на Козака річно, а Старшинам залежно від рангу кожного; і мундир на два роки, що складався з куртки, або камзола, з рукавами червоної мальви бавовняної, набитого часто бавовною і вистьобаного рясними пасмугами, і з шароварів сукняних олакитних, а замість плащів з одного Турецького дуломана білого сукна, званого габою, з коміром до череса. На тую платню та мундир призначив Гетьман нові податки з поспільства по алтину з диму і покуховне з горілки, за що ремствували народ і товариство і зчиняли бунти.

Як здобули Турки Чигирин року 1679-го, то пробували вони були заволодіти всією Задніпровською Малоросією, і задля того, сильно укріпивши над Дніпром місто Черкаси, послали корпус військ, зложених з Турків, Татар та Чигиринських Козаків, під командою якогось Яненка, що був Старшиною при Гетьманові Юрієві Хмельницькому (який і сам був тоді при військах, але під наглядом свого Яненка), і наказали йому підкоряти міста, що лежать над Дніпром, і він, спершу напавши на місто Канів, знищив його вогнем і мечем, учинивши нечувані варварства над тамтешніми мешканцями, як ставили вони спротив. Потім підкорив інші міста без ніякого спротиву, бо застрашені були його лютістю; нарешті вдерся був і вглиб Малоросії і поруйнував багато селищ коло Козельця, Носівки, Ірклієва та Яблунова, проголошуючи при тому себе Гетьманом Задніпровським. Одначе незвичайно глибокі сніги, що впали того року, і страшенна до того ж холоднеча винищили більшість людей і коней з корпусу Яненкового, і він із залишками своїми на превелику силу доволікся до міста Черкас. Війська Російські з Гетьманом і Ромодановським розташовані були тоді в Києві і коло нього, сподіваючись, що всі сили Турецькі туди ж повернуться; але, довідавшись про похід самого лише Яненка, послали на нього сина Гетьманського, Полковника Стародубського Семена, з Козацьким корпусом, який, переслідуючи Яненка, що втікав від нього, побрав і поруйнував міста: Черкаси, Корсунь, Дабівку та Мошни, а народ тамтешній перегнав углиб Малоросії.

Турки, прийнявши намір утримати за собою Україну Малоросійську по Дніпро, року 1680-го відбудували й укріпили над ним міста Кизикермен та Кодак і поставили в них сильні залоги, які, сполучаючись з фортецями й залогами Чигиринською та Черкаською, склали прикордонний ланцюг од Малоросії. Татари Кримські, також приєднуючи до володінь своїх землі від ріки Кінської до верхів'я ріки Ворскли, поруйнували і попалили всі села малоросійські, що були вздовж і в околицях ріки Мерли. Гетьман з військами своїми й Російськими, прикриваючи сторону Києва і середину Малоросії від навали Турецької, не міг перешкодити Туркам у їхніх роботах та укріпленнях ані Татарам, як впадали вони у Східну Малоросію. Хоча ж і посилав він свої накази Кошовому Запорозькому Отаманові Сіркові, щоб з військом своїм напав на Татар, що вешталися понад Мерлою, і на Турків, що укріпляли міста коло Січі, але той воєначальник, бачивши себе зоставленим серед тогочасних володінь Турецьких і Татарських, далеко вже від границь Малоросійських, нічого на накази Гетьманські не розпочинав, а, укріпивши свої зимівники на різних біля Січі Дніпровських островах, тримався нейтрально і очікував, аж закінчаться зазіхання Турецькі і війни їх з Росією та Цісарем. А що тим часом саме року 1682-го Цар Федір Олексійович, на превелике горе, помер, а на його місце засіли на престолі молоді брати його, Іван і Петро Олексійовичі, звичайно, через молодість їхню од чужинців мало шановані, то з того й Січ Запорозька з Чигиринським округом вважалася під владою Турків, поки підписаний буде з ними мир.

Король Польський Ян Собієвський, привласнюючи собі Задніпровську Малоросію, за згодою, одначе ж, Козаків тамтешніх, що були з ним у безнастанних походах супроти Турків, після союзу з Цісарем року 1683-го, вертаючись із славної тої перемоги над турками під Віднем, настановив у задніпровські полки Гетьманом обраного козаками з-поміж своєї

старшини Якима *Куницького*, на місце забитого під Віднем Гетьмана їхнього Остапа Гоголя. Та коли року 1684-го посланий був Гетьман той од Короля із своїми Козацькими полками до Бессарабії супроти Білгородських Татар, що збиралися були йти війною на Угорщину, то він, побачивши Татар у більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно втік од своїх полків, залишивши їх у непевності напризволяще. Козаки, проголосивши зараз головним начальником своїм Полковника Брацлавського Дмитра *Могилу*, створили з полків своїх за його наказом пішу батаву, або фалангу, і, будучи оточені з усіх боків татарами, пробилися крізь їхні юрмища і вернулися до своїх границь щасливо оборонними заходами, а там, знайшовши Куницького, що втік був од них, забили його, за присудом усього війська, тупими кінцями своїх ратищ. Король Собієвський, затвердивши Могилу над полками Задніпровськими Гетьманом, року 1685-го вирядив його з тими полками до армії Імператора Німецького у підмогу на Турків, і він, переходячи Буковину та Валахію, завоював пограничне з Угорщиною містечко Кам'янку, кріплене Турками та їхньою залогою; опісля, з'єднавшись з армією Цісарською, що була під командою Текелія, дуже допоміг вигнати з Угорщини Турків і Татар, розбитих ними в усіх місцях, з російської сторони, незважаючи на шкідливі для неї рухи Турецьких і Татарських сил, на початку року 1686-го розпочато військові супроти Польщі приготування, з огляду на те, що зближався кінець тридцятилітнього з нею перемир'я, або спішного миру. І для того звеліли Царі Гетьманові Самойловичеві вступити зі своїми військами в границі Литовські та Білоруські і показувати вид війни наступальної. Гетьман, виконуючи накази Царські в усій їх точності, виступив з військами своїми, числом 40 000 кінноти й піхоти, до границь Польських і, переправившись через ріки Сож і Прип'ять, зайняв міста Гомель, Лоїв і Чорнобиль без жодного пролиття крові і грабування. Тими діями зрушений до діяльності Уряд Варшавський, погодившись з Міністерством Російським, що давно трактувало про мирові умови, уклав, нарешті, вічний між Росією і Польщею мир. Трактат сього миру підписано й ратифіковано, і в ньому навіки відступлено Росії місто Смоленськ з його повітом, а Малоросію zostавлено на тих засадах, які від сторони Польської учинено з нею трактатом Зборівським і які зазначено в договорах з Росією, коли вона з нею злучалася. Росіяни, зі свого боку, зобов'язалися боронити Польські володіння від Татарського нападу. Заспокоївшись, таким чином, Росія з боку Польського, року 1687-го розпочала найрішучіший похід супроти Криму з наміром підкорити його під свою владу або зовсім зруйнувати. І для того зібрано численні армії, які давно Росія виводила, і над ними, з наказу правлячої Царівни Софії Олексіївни, що прийняла того року правління держави через молодість братів своїх, призначено головним командиром улюбленця тої царівни, Боярина і Князя Василя Васильовича Голіцина; і мав він Великоросійських військ 120000; при ньому в товаришах, але під його проводом, був Гетьман Самойлович з 60 000 малоросійських військ, кінних і піших. Армії тії рушили у своїх границях одна за одною, але обидві разом і одною дорогою або степом. Дивний і неймовірний страх перед Татарами, закорінений у Росіянах з часів великих їхніх завойовників Батия і Мамаю, змушував їх триматися всім вкупі, терплячи страшенні через те нестатки, утиски і нужду, так що й саму воду вважали інколи за велику рідкість і коштовність, і ті, що нею торгували, наживали грубі гроші. В такому, одначе, порядку дійшли армії спокійно до ріки Кінської, що відокремлює землі Запорозькі од степів Кримських. За тою рікою побачили вони степ, випалений на неозорому просторі в усі сторони. Надія перейти тії пожарища і знайти далі для худоби пашу, а не менше й досада від невдачі походу, приневолити полководців йти вперед; та хоч як вони силувалися подолати крайність і досягти своєї цілі, тільки зближали для війська та худоби неминучу згубу. Нарешті, дійшовши до того, що коні в кінноті і худоба в обозах провіантських усі майже з голоду повиздыхали, а запаси харчові та інші мусили покинути й спалити, переконані тим вернутися до своїх границь, доволоклися до них з великою втратою людей та худоби від голоду й спраги. Невдачу того походу і велике нещастя, що в ньому зазнали, склали на Гетьмана Самойловича. Вина його підходить близько тої байки, в якій вовк винуватив вівцю

за те, що вона скаламутила йому воду вниз тої річки, з якої зверху її він пив. Звинувачували Гетьмана, що він на користь Татар звелів випалити перед собою степ той, яким сам із військом своїм ішов і зазнав через те більше за інших збитків упадком коней і втратою запасів та екіпажів. Іншим часом стали б розважати, що такий широкий степ, яким переходять великі кінні армії, треба обняти і запалювати цілими сотнями людей, і треба б тих людей відшукати і доказати тим вину Гетьмана; стали б ще судити й про те, що найближче випалити степ самим Татарам, аніж того сподіватися від сторонніх. Але на такі подробиці тоді не зважано, а досить було самих здогадів та голосливих доносів, стверджених хресним знаменом, і зло тее знищене з його корінням так, що й відгомону не зосталось. Князь Голіцин був тоді саме в силі при дворі Царівни: суд і милість, життя і смерть були в його руках. Отож двом синам Гетьманським, Полковникові Стародубському Семенові і Полковникові Ніжинському Григорієві, схопленим таємно з корпусу, що був супроти Білгородських Татар, відрубали обом голови в місті Путивлі, і тіла їхні закопали на кладовищі абияк, без Християнського похорону. Самого Гетьмана, взятого вночі у містечку Коломаку, в тамошній церкві під час всенощної, і молодшого сина його Якова, що був біля нього, без жодного допиту та оправдання завезено на Сибір у неволю і в скорому часі проголошено мертвими. Майно Гетьманське і майно синів його Полковників, яко зняряддя правдивої вини їх, пограбовано й розібрано по руках, а нерухомість описано і забрано на скарб. Донос на Самойловича є помста давніх його ворогів і доносителів. Вони появились ще з перших днів його гетьманування, і то були: Полковник Стародубський, уродженець Рославльський, протопоп Ніжинський Вольхович і інші, які за брехню їх і фальші засуджені були від Царя на смерть по законах, а від Самойловича прощені по Християнству. Страшний суд над Самойловичами і такі слабкі на них докази здвигнув таємним ковом Осавул Генеральний Іван Степанович Мазепа, що давно шукав собі Гетьманського титулу. Він, бувши з молодих літ в домі Самойловича за вчителя його дітей, а потім улюбленцем його і фаворитом, посиланий кілька разів од нього до Москви з Козацьким корпусом під час заколотів Стрілецьких і бувши вчений при тому зайда, або, сказати б, між сліпими одноокий король знайшов у Москві таке широке знайомство з двірськими та вельможами, що й самі Царевичі добре його звали і за вченість та бувалість вельми поважали. Отож не тяжко вже йому було здобути довір'я у Міністрів і особливо у найвищого з-поміж них, Князя Голіцина. Донositелів на Гетьмана також підібрати було не тяжко, бо від частих змін Гетьманів та інших урядників завелося в Малороси стільки сутяг, скільки було охочих вхопити що-небудь при зміні, себто ловити рибу в каламутній воді. І ось ті доносители були ті самі Мазепині тварюки, яких опісля він нагородив, оддавши їм в оренду ріжні відкупні скарбові статті та уряди з пожиточними посадами. Зосталося тільки підібрати й примножити голоси під час вибору Гетьмана. Але се такому штукареві, яким був Мазепа, зовсім не було обтяжливо.

Елекцію на вибір Гетьмана розпочато 30-го Червня року 1687-го в присутності Міністра, од двору і Голіцина призначеного. А як, згідно з правами військовими та народними сеї землі, мали зібратися на ті вибори всі урядники військові й земські і вибір робився звичайно переважно з осіб найперших рангами, заслугами й маєтностями, то, поки з'їхалися всі урядники, приявні з них, воліючи перед усіма генеральними старшинами обозного Лизогуба, яко особу в землі всіма сторонами найпершу, приходили до нього кожного ранку «на добридень», себто з пошаною. Осавул Мазепа, тее зауваживши, зрушив зараз усі пружини, ним винайдені, щоб прихилити урядників на свій бік, і передусім обдарувавши багато Секретаря Міністерського Башмакова; запевнив через нього самих Міністрів про значні суми, їм од нього призначені за вибір його в Гетьмани, і намовив при тому, щоб вони розголосили поміж урядників про незмінне бажання Двору, щоб його вибрали в Гетьмани, і що вони і вся нація через такого улюбленця Царського можуть досягнути собі найпевнішого добробуту. Така проповідь, приоздоблена обітницями, негайно подіяла на уми урядників. З першого ранку, як її розголошено, звернулися всі сливе урядники із своїм «добридем» на квартиру Мазепа, а Лизогуба вже обминали. Мазепа, вдосконалюючи свою роль, обсилав

одвідувачів усякого роду лестощами, запевненнями та частими банкетами, і в день вибору, 25 Липня, більшістю голосів обрано його на Гетьмана і за звичайними формами затверджено на тому становищі. Зоставалося *Мазени* виконати свої обігніці Міністерству, і він, із скарбу Малоросійського та з поміччю скарбових орендарів жертвував їм з лихвою і в найскоршому часі.

Гетьман Мазепа був природним Поляком з фамілій Литовських. Вважалося, що втік він з Польщі з невідомих причин, а прийнято його спершу в домі Самойловича, де він навчав його дітей сім літ, і потім приписався до Малоросійських реєстрових Козаків у Переяславський полк. І що тії Козаки оберталися в безугавних майже воєнних діях то з Поляками, то з Татарами й Турками, а Мазепа щоразу відзначався в них хоробрістю, заповзятливістю та всією військовою вмлістю, то, будши за те нагороджений рангами, піднісся, нарешті, за сімнадцять років своєї служби, з поміччю притому і Гетьмана Самойловича, до рангу Осавула Генерального. Але на такі ранги й уряди, які, згідно з законами тутешньої країни, посідають по виборах природні й осілі урядники, він ніколи піднесений не був, бо осілості й родини тут у себе не мав, а тільки з перших днів свого перебування викликав до себе з Польщі рідну сестру свою Янелю і видав заміж за урядника Переяславського полку Мировича, і з того шлюбу мав згодом племінників та внуків, з яких були Полковники та інші значні урядники Малоросійські. Славнозвісний філософ і письменник п. Вольтер в Історії своїй про Карла XII, Короля Шведського, пише про Мазепу, що «він був породи польської і вихований у тій країні Єзуїтами, через те що знав він декілька красних по-тодішньому наук. Та коли він служив при дворі Короля Польського Казимира, то за любовні інтриги з жінками переслідуваний був одним знатним вельможею, що хотів його погубити. Тим-то втік він з Польщі на дикому Козацькому коні світ за очі. Але кінь заніс його на свою батьківщину, у селище Козаків, які, прийнявши його до свого товариства за видатні військові заслуги, зробили згодом своїм найвищим урядником. А Козаки тії суть народ вільний і хоробрий, боронять вольність свою зброєю і готові її повсякчас боронити проти всіх народів, що хочуть їх поневолити. Вони за те вели недавно довгочасну й страхіттям сповнену війну з Поляками і обернули ту розлогу, але недоладну Республіку на пустелю. Зміна їхньої протекції погрожує їм паки рабством, але дух вольності, натурально, прагне оборони своєї: «Він подобиться порохові, слабкому при волозі, а лютому при вогні».

Як вступив Мазепа в правління Гетьманське, найпершою його справою було перевести надійні приготування до походу на Крим. І для того через увесь 1688-й рік декілька тисяч Малоросійських лопатників під прикриттям великого числа Козаків будували місто Самар у гирлі ріки Самари, назване опісля Богородичною кріпостю, де влаштовано великий магазин і наповнено його численним провіантом та всякими запасами. Татари, зайняті торішнім походом Російським на Крим і сьогорічними до нього приготуваннями, не могли в тії роки відлучатися з Криму і допомагати Туркам супроти Цісаря, і тому Цісар, користаючи з тої диверсії Російської, мав великі успіхи проти Турків. Він 6 Вересня року 1688-го взяв приступом у Турків велике місто Білгород, колишню столицю сербську над Дунаєм, розбивши спершу під тим містом армію Турецьку, через воєначальника свого, славного принца Євгенія; а коли сильний корпус Задніпровських Козаків під командою охочекомонного Полковника Семена Палія замкнув Бессарабію і побивав у ній татар під Очаковом, Акерманом і Кілією і звідтіль вивів багато полонених Татар з великою здобиччю, то плодом тих перемог було здобуття Цісарем Салоніки та інших околичних міст і підданий в його протекцію Князівства Трансільванського з Князем його Михайлом Ракоцієм. На початку 1689-го року Російська армія почала другий похід на Крим. Війська її зібралися напровесні до нової кріпості Самарської, і їх було: Великоросійських 75 000, а Малоросійських 50 000. За головного начальника призначила Царівна того ж таки князя Голіцина, а під ним гетьмана Мазепу і бояр: Долгорукова, Шереметева, Шеїна, Шепелева. Похід той підготовлено за планами й порадами Гетьмана Мазепи, як досконалого знавця військової справи, а особливо супроти військ Азіатських, і тому відбувся він щасливо.

Війська від Самари виступили в перших числах Квітня і йшли двома шляхами, що ведуть в одну сторону, до Перекопської лінії. Більша частина військ трималася ріки Дніпра за її течією, а друга частина, під командою гетьмана Мазепи, йшла серединою степів Кримських понад верхів'ям рік Кінської, Білозірки та інших. Татар, що нападали в різних місцях на всі війська і запалювали степ та псували воду всякою мертвечиною, відбивано й переслідувано з великою їх утратою, і армія досягла Перекопської лінії 20 Травня в повному порядку і без великої нужди. Кріпость Перекопську, звану по-татарськи Ор, обняли з усіх боків Російськими шанцями і зробили приготування до генерального на неї наступу. Але Хан Кримський через посланців своїх запропонував мир, а за грабунок та поруйновані міста підніс Голіцину викуп, або воєнну контрибуцію, що складалася з бурдюка червінців, між якими знайшлася половина фальшивих, і на тому кампанія скінчилася. Війська Малоросійські явно і грізно ремствували на Гетьмана свого, що похід, такий многотрудний і втратний, так слабо закінчено і без ніякої користі і що не допущено їх узяти місто приступом і зруйнувати його у відплату за численні їхні села, Татарами сплюндровані. Князь Голіцин, побоюючись од тих військ бунту, забрав од них Гетьмана і, призначивши його послом до Царів і Царівни з реляцією своєю, вирядив туди потайки з багатьма Полковниками та Старшинами під своєю охороною. Коли Гетьман прибув до Москви, прийняли його Царі і Царівна із шанобою та знаками великої милості, і прожив він там більше як два місяці в повній приємності й повазі, а тільки як від'їздив, вражений був нещасною пригодою добродієві своєму, Князеві Голіцину, якого за поворотом його з армії викрито враз із Царівною Софією Олексіївною у змові їхній на правління і життя Царя Петра Олексійовича, позбавлено його всіх титулів та маєтностей і заслано на дожиттєве заслання у Сибір, а Царівну замкнено в монастир, багатьох же Бояр покарано на горло. І так бачили першу дію Провидіння Божого, що, може, помшалося за кров, безневинно пролиту, многих Самойловичів. Зостається їй сповідатися над Мазепою; а то вірно вже, що кінець діло вінчає. Цар Петро Олексійович з того часу прийняв на себе самого правління держави Російської, за згодою брата Івана Олексійовича, що зрікся через слабе своє здоров'я.

Повернувшись з Москви, Гетьман Мазепа насамперед подбав про свою безпеку, і щоб невдоволення війська, виявлене під Перекопом, не поширилося всюди і не породило навіть помсти за погублених Самойловичів, що за ними багато хто у війську жалував і явно ремствував, а з доносителів їх знайшлися деякі потаємно умертвленими, заснував для того він особисту гвардію свою: три полки піхотні Сердюцькі, батальйон жолдаків та полк кінних Компанійців, названих, «компанією надвірної короєви». І всі тії війська викликав з бажаючих, а особливо із Задніпровців і всякої наволочі і утримував їх на платні у місті Батурині та в околичних селах, що оточували його резиденцію. Вони були в Мазепи його янголами-хранителями і духами, що робили все на помах Гетьманський, і горе людині, що впала в їхні руки! Вищі урядники жахалися, побачивши у себе в домі когось із тих гвардійців, по них присланого, а простолюдом бавилися вони, як м'ячем, через що й ненавидів їх народ, а війська національні ледве терпіти могли, і як їх повалено й зруйновано, то стали вони притчею в людях, так що котрих з них не побито під час зміни, ті живилися заробітками найнижчими і наймізернішими, як от: у народних лазнях, гуральнях та в поденниках.

Року 1690-го уперше налетіла в Малоросію шкідлива сарана і понищила всю рослинність і засіви хлібні аж до їх кореня. Вона взялася із Закубанських та Черкаських степів, од Персії, і під великі бурі, що були того року, себто під сильні вітри східні, перенеслася через Кримські степи і впала у Східній та Південній Малоросії, а звідтіль поширилася на всю ту країну. Летіла вона страшними хмарами, які затьмарювали сонце так, що опівдні було, як у темряві нічній, і в тих місцевостях, де вона сідала, пожирала всі рослини, навіть листя на деревах та пагінці, і залишала землю чорною, голою й немовби сильною пожежею спустошеною. В інших місцевостях, де бракувало земної поживи, їла людську кольорову одіж, себто зелену, червону і що було зверху фарбоване: шапки, ретязі та жупани. Переліт

її супроводився страшенним смородом, що сповнював повітря на далеку відстань, а особливо за вітром. Комаха тая є з найбільших, що літають у повітрі, а подобиться вона тим пружам, що їх описано в Святому Письмі і що зароджуються в Сирії, коло Єгипту, в Абіссинії або в Ефіопії. Тим-то багато хто з учених тутешніх, а паче з священства, запримітили на крилах її, а більше вигадували, літери Ассирійські, які означають гнів Божий. Отож узялися були до набожеств та церковних заклинань, і виходили численні парафії з процесією церковною назустріч летючій саранчі; та коли побачили, що сарана сідала на короги церковні і на ризи священничі і гризла фарбовану матерію їх, то, покинувши процесії і зустрічі, почали добирати спосіб найпростішого до її вигублення. В тілах тих комах не зауважено нічого смертоносного, і деякі тварини земнородні, як от собаки, свині та птаство, пожирали їх із жадобою. Уряди громадські винайшли, з часом і по досвіду, два надійні засоби винищувати тую сарану: один — виорювати восени її сім'я, яке кладе вона в рахманну землю, а другий — обкопувати ровами ту частину землі, де виводиться вона і повзає ще молодою, яку можна загнати у рови і там перепалити. Незважаючи на велику шкоду, спричинену сараною, і незвичайну злиденність на проживу людям та худобі, війська Малоросійські й того року мали свої дії. Великий їх корпус під команду Осавула Генерального Ломиковського держав у блокаді своїй два літа Очаків і Буджак, міста Татарські, і форштати їх та околичні села пограбував і випалив уцент. При тому визволено велике число обох статей полонених Християн, що їх набрали були Татари в різну пору з Валахії, Угорщини, Польщі та Росії, і забрано самих Татар також пребагато, а худоби їхньої і коней вигнано від них без ліку; і вся здобич, набута по селищах Татарських, становила великі суми, які розподілено частково на війська, а частково на Гетьмана та скарб національний. Другий же корпус Козацький під команду Полковників, змінюючись що три місяці, стояв під кріпостою Самарською і послав ватаги свої до ріки Кінської, щоб пильнувати Кримських Татар та втримувати їх од наскоків у границі і від допомоги Орді Бессарабській, коли відвідував її Ломиковський.

Задніпровські Козаки під команду Полковника Вінницького Самуся, акомпаніюючи корпусові Ломиковського, грали таку саму роль з Татарами в другій частині Бессарабії, за рікою Дністром. Вони, напавши на Татар біля міст Акермана та Кілії, попалили їхні житла, забрали худобу і самих полонили до кількох тисяч, причому визволили багатьох бранців Християнських і порозсилали їх на їхні батьківщини: до Угорщини, Польщі й Росії. Нагородою Самусеві було призначення його від Гетьмана Мазепи на Наказного, або Польного, Гетьмана. Король Собієвський, дякуючи Самусеві за визволення Польських бранців, прислав йому клейноди Польного Гетьмана з багатими подарунками. І треба знати, що Задніпровські Козаки, або полки тамтешні, перебувавши завжди під найвищою командою Малоросійського Гетьмана і будши признані такими й останнім Російським з Польщею мировим трактатом, мали, одначе, у себе окремих Гетьманів Польних, або Наказних, залежних од Великого Гетьмана Малоросійського, виключаючи тих, які під час революції то від Польщі, то від супротивних партій незаконно поставлені були. І ті Козаки довго утримували притому свободу свою, заведену в найдавнішій давнині і знану в усіх вільних народів, щоб воювати за ту з чужоземних держав, за яку згодять їх подарунками, а особливо загальними національними вигодами. Саме тому й воювали вони з Королем Собієвським за Цісаря Німецького на Турків і Татар, а за Турків і Татар воювали на Польщу. І тую свободу видно в самому устрою Малоросії і в усьому її війську ще у дні Гетьмана Вишневецького, коли воювали вони за Царя Російського на Турків і Татар під Астраханню і за Гетьмана Богдана Хмельницького, як він, будши вже під державою Російською, послав сильний корпус свій на Цісарців і Поляків у підмогу Королеві Шведському. З причини тої свободи у Задніпров'ї став великим воїном Семен Палій. Він, будши уродженець Малоросійського міста Борзни, оженився в місті Хвастові і спершу був Полковником охочекомонним, а опісля піднесений од Гетьмана Мазепи на Полковника реєстрових Козаків Хвастівських. Одначе, крім того Полку, держав він при собі й охочекомонних Козаків на своїй платні або з уділу в здобичі, і повсякчасно з ними вправою було воювати за всіх, хто б його не покликав,

немовби на толоку. Таким чином, воював він разом із Королем Польським Собієвським за Цісаря Німецького проти Турків, воював і від Турків проти партії Собієвського. Тим часом провадив безугавні війни з усіма Татарами за відгін ними бранців із держав Християнських, яких він у них одбивав і повертав додому; і за те обдарований був од Государів і володарів тих народів багатими подарунками та почестями; та й з самих Татар стягав кілька разів великі контрибуції, а особливо, коли забрав був у полон самого їхнього хана Осман-Гірея і кількох Ханських Калгів. Тут вони не щадили й самих решток скарбів предка свого Чінгісхана, бо Батиеві скарби, нагробовані в Росії, вичерпав уже в них Запорозький Кошовий Сірко, якому Палій багато в чому подобився. І жив він собі, як Князь-володар, у повній славі й достатку, визнаючи, проте, за найвищого начальника над собою Малоросійського Гетьмана І виконуючи всі його приписи щодо служби військової та внутрішнього укладу. Але задрість людська, звичайна супутниця щасливців, не поминула гнати і Палія з того боку, з якого він і не сподівався. Вельможі Польські, ті міністри правління народного, що захитували завше владу Королівську, злостячись на Палія за партизанство його з Королем, небезпечно для їх могутності, схопили Палія таємно, як їхав він до Києва на молитву, і завели до фортеці Магдебурзької на довічне ув'язнення, де просидів він у неволі біля року. Козаки його командування, які завдячували йому всім своїм добробутом і самим життям своїм, понахапали були багатьох значних Поляків у своє ув'язнення, щоб обміном їх визволити Палія, але успіху у тому зовсім не мали, бо, на подання Уряду Польського, наказано від Царя і Гетьмана тих в'язнів звільнити. Вони по такій невдачі вдалися до хитрощів: як у всю Польщу і частину Німеччини безперервно виходять з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, всякими шкурами та іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз на волових хурах і понакладавши на них дещо з усіх своїх продуктів, постановили при них хурманами і поховали у хурах, вкритих вовною та шкурами, до 300 Козаків з їх зброєю, і таким чином підійшовши до міста Магдебурга, упросилися з обозом ночувати в місті, а волів вигнали на наймане од міста пасовище, за що дорого заплатити приобіцяли. Як же споночило і в місті все заспокоїлося, Козаки, вийшовши з хур, прокралися потиху до фортеці, де ув'язнений був Палій, про якого задалегідь вони розвідали, схопили обережно воротарів та інших потрібних сторожів, опісля визволили Палія і взяли його з собою, а з ним вивезли й чотири легкі гармати з їх ладунком, у місті ж залишили порожні хури з опудалами людськими, що нібито сплять під передками. І так зібравшись, ішли вони цілу ніч і частину дня, аж поки розглянулися міські начальники та мешканці; але погоня за ними була недовга й безуспішна, а Козаки, переходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, що брали участь в Палієвому ув'язненні, і нагородили свої втрати з процентами. Вельможі Польські заходилися мститися на Палієві і шукати його. Вони, умовивши Гетьмана Коронного Польського супроти волі Королівської, виправили на нього корпус військ найманих чужоземних, себто Гусарські полки і Німецьку піхоту, так званого «чужоземного регіменту» з артилерією. Палій, довідавшись про те задалегідь, розташував своє військо в лісах і садках за містом Хвастовом, і щойно корпус Польський зблизився до міста того з наміром на нього напасти, то Палій, ударивши зненацька з двох боків на ворога, розбив його і розігнав на всі сторони, а обози і всю артилерію узяв як здобич. Поляки, не вдовольнившись із тої спроби, зібрали ще другий корпус військ, більший од першого, з численними волонтерами із значної Шляхти і своїх паничів, і виправили його на Палія під командою з Угорців Полковника Рустича. Палій, дізнавшись про переважні сили Польські, запросив до себе, без відома Наказного Гетьмана Самуся, Полковників Задніпровських Абазу, Іскру та інших з їхніми полками, випередив з ними Поляків і, напавши на них під містом Бердичевом на світанку, розбив їх ущент, так що мало хто з тих, які zostалися в живих, утекли в замок Майжелевський з командиром своїм Рустичем; а сей, будучи спущений уночі на мотузці з замкового муру, за прикладом Апостольським у Дамаску, втік проповідувати Полякам про свою поразку, а решту військ своїх покинув на поталу Козакам і обози з запасами їм на здобич. Гетьман Мазепа, незважаючи на свавільну зачіпку

Поляків, не без причин вважав із свого боку, що події Задніпровські є образливі для обопільних мирових трактатів Польського і Руського, а може, й обидва ті двори такими їх уважали. Однак, знаючи, при тому непоступливий дух Паліїв і страшний характер його, склав усю вину на Наказного Гетьмана Самуся, як на головного того краю начальника, і через те покликав його на одвіт. Самусь зараз прибув до Гетьмана, ствердив присягою своєю невинність, склав тоді із себе обов'язки Наказного Гетьмана, клейноди на теє звання вручив Мазепі, а сам упросився бути Полковником Богуславським, і так його залишено. Палія ж по якомусь часі, закликавши до себе Мазепа нібито для військових розпоряджень, негайно арештував і засудив на вічне заслання до Сибіру, а майно його, що полягало у великих грошах і пожитках, сконфіскував на скарб військовий, звичайно, не без свого уділу. Палій, перебувши 15 років у неволі, звільнений був Царем Петром Олексійовичем перед відомою Полтавською баталією із Шведами, де, проявивши чудеса хоробрості й одваги, забитий був, врешті, гарматним ядром.

Хан Кримський Іслам Гірей, знаючи про невдоволення багатьох Малоросійських урядників і самих військ проти свого Гетьмана за надмірні його строгості та великі здириства і знавши про таке ж невдоволення Великоросійських Бояр проти свого Государя, що запроваджував у правління своєму і війську всякі новини, спробував був учинити в Малоросії заколот, звичайно, за планами уряду Турецького, і для того закликав до себе потаємно у Крим Канцеляриста військового, улюбленця Мазепино, близького родича значному урядникові Задніпровському Іскрі, Петрика, що, прибувши спершу на Січ Запорозьку під виглядом посланця Гетьманського, перебрався звідтіля до Криму. Хан, звідавши від нього про дальші таємниці урядові і про стан сильної держави Російської, запевнив його піднесенням на уряд Гетьманський і року 1692-го, в зимовій порі, виправив Петрика із значним корпусом Татар всередину Малоросії, до міста Переяслава, щоб там проголосити його Гетьманом і злучитися з військами, прихильними до Палія, а невдоволеними з Мазепи. Корпус той щасливо перейшов безлюдний Задніпровський степ до Чигрин-Діброви, а звідтіля перебрався на Золотоношу і Домонтів, до Переяслава, але, звідавши тут, що Осавул Генеральний Гамалія з сильним Козацьким корпусом переслідує його від Полтави і заходить йому ззаду, кинувся щодуху тікати попередньою своєю дорогою і захопив у полон всіх людей, що по дорозі йому траплялися. Гамалія, переслідуючи Татар, одібрав у них бранців, розкиданих по дорозі, але самих наздогнати й побити не зміг. Року 1693-го і в наступні за ним три роки той Петрик з Кримськими та Білгородськими Татарами, під командою сина Ханського Нурадін Султана, водився при границях Малоросійських і нападав рівночасно на селища Полтавського, Миргородського та Переяславського полків, проповідуючи в них себе Гетьманом, начебто від Султана Турецького у переємність по Юрієві та Дорошенкові наставленим, і розголошуючи при тому, що й Гетьман Мазепа потайки на теє годиться, бо він є його нешлюбний син і єдиний по ньому наслідник. А що народ Малоросійський про такі наслідства та переємства, а не менше про союзи та протекції Турецькі й слухати не хотів і всюди, де він показувався, уживав проти нього оборонних заходів і всіяко йому спротивлявся, то Петрик, злостячись на народ, плюндрував і палив його селища, а людей забирав у полон. Гетьман Мазепа, одбиваючи поширюваний проти нього Петриком такий ганебний і безглуздий наклеп, приобіцяв тому, хто його дістане живого або мертвого, 1000 талярів і публікував про те письмовими листами, виставленими в пограничних селищах, а для розправи над ним і Татарами вислав три сильні Корпуси Козацькі: один — під командою Полковника Київського Коровки та Переяславського Івана Мировича, другий — під командою Полковника Чернігівського Якова Лизогуба, а третій — під командою Полковників Гадяцького Михайла Боруховича і Миргородського Данила Апостола. Корпуси ті побивали Татар скрізь, де тільки досягнути їх могли. Полковники Коровка і Мирович, гнавши їх од Домонтова аж до Очакова, сплюндрували всю тамошню округу, віддаючи вогневі й мечеві все, що траплялося. А коли на оборону Очаківських посадів вийшли були з міста кілька тисяч Турків, то вони, розбивши їх ущент, 3000 яничарів із двома прапорами

забрали в полон і здобули при них сім гармат. Полковник Лизогуб, переслідуючи Татар до осель їхніх Буджацьких, спустошив округу тую вогнем і мечем і багато вигнав звідтіль своїх бранців, забравши в полон самих Татар з численними кінськими та скотськими табунами й іншими Татарськими пожитками. А Полковники Борухович і Апостол, розбивши Татар під містечком Сокілкою, загнали їх у гирло річки Ворскли цілі тисячі. Всі їхні в'юки із запасами і всіх бранців Руських одібрали в них, вважаючи, одначе, притому за велику втрату охочекомонного старшину Якима Вечорку, який загинув од Татар. Він, бувши раніше в охочекомонному Палієвому полку, мав із собою велику ватагу з охочих і самих шибайголів, що жили при ньому із здобичі. За повсякчасну вправу того Вечорки було служити при всіх тих Малоросійських корпусах, що були в діях супроти неприятелів. Таким чином, він, приставши до того корпусу, діяв з ватагою своєю на Татар з дивовижною мужністю й хоробрістю і, спонукуваний, мабуть, приобіцяними Мазепою талярами, завжди запускався в середину Татар і шукав Петрика, і тому й схоплено його так, що інші війська зауважити того не могли, і замордований був він Татарами в тиранський спосіб, що запримічено на тілі його, знівеченому на многих місцях по-варварськи. Але й Петрик тут же загинув од удару, очевидно, Вечорчиного. Труп його знайдено між Татарськими, пробитий наскрізь списом і почеплений на гак під містечком Кишенькою, з написом: «Бунтівник і заколотник народний».

Року 1694-го, під час походу військ Татарських з Криму і Бессарабії до границь Цісарських, Гетьман Мазепа, прикриваючи з усіма військами своїми границі Малоросійські од їх нападу, тримав кордон од гирла Самари до ріки Дністра і сам стояв табором над гирлом ріки Синюхи, де спорудив земляний ретраншмент, або просторий замок, за розпорядженням Писаря Генерального Орлика, що знав роботу інженерну, через що й Орликом його названо. Коли ж Татари одійшли у Валахію, звелів Гетьман Запорозьким Козакам напасти на Перекопську лінію і тамошню фортецю і вдавати, що нападають на Крим, щоб тою диверсією відтягнути Татар од Угорщини. Для того вирядив у поміч Запорожцям п'ять полків охочекомонних, або компанійських, під командою Полковників їхніх Федорини і Кожуховського. Війська тіі, ціле літо штурмуючи лінію, взяли на ній три муровані каланчі, або круглі батареї, побудовані на обмілинах Гнилого моря, званого Сивашем, забрали в полон 60 чоловіка Турків і кількасот їх забили та відібрали вісім гармат і п'ять прапорів. З головної ставки Гетьманської вислані до Очакова і Буджака Полковники Борухович і Коровка пригнали кількасот Турків і Татар і кілька тисяч їхнього скоту і коней, і домоглися того, що Татари з Угорщини почали вертатися на оборону своїх родин. А Гетьман вислав усіх бранців та їхні прапори й гармати до Москви з Полковниками Мировичем і Боруховичем, які дістали від Государя багаті подарунки, а до Гетьмана вдячні відгуки.

Року 1695-го Государ Цар Петро Олексійович з армією своєю розпочав перший похід на завоювання Турецького міста Азова і місто теє справді за всіма правилами військовими обліг, а Гетмана Мазепу з військами Малоросійськими і Боярина Бориса Петровича Шереметева з корпусом військ Великоросійських вирядив вниз ріки Дніпра на облогу тамтешніх Татарських і Турецьких міст і турбування Татар, щоб вони не могли допомагати Азову. Походи Гетьмана і Шереметева супроводилися великими успіхами. Вони за одне літо заволоділи чотирнадцятьма мурованими Турецькими містами і війська їхні з мешканцями та начальниками забрали в полон і розіслали по Малоросійських містах в ув'язнення. З тих же здобутих міст Кизикермен і Кінбурн геть зруйнували й обернули на пустелю, а на острові Тавані муровану фортецю із земляним валом скріпили і zostавили в ній свою залогоу з Козаків Малоросійських та Запорозьких. Государ же того літа Азова здобути не здолав через зраду одного артилерійського офіцера, чужинця, Якова Янсона, який, заклепавши всі облогові гармати, перекинувся до ворога в Азов; а не менше й через те, що Государ замало мав у себе кораблів і міста ними з моря облягти не міг, а Турки, навпаки, мавши достатню флотилію, подавали містові з моря всіляку допомогу, і не тільки харчами та іншими запасами забезпечили його понад міру, але й свіжими військами доволі скріпили, і так Государ,

позоставивши в одній тільки зайнятій каланчі чималу залого, вирушив сам до Москви, щоб дати розпорядження на наступну кампанію.

Приготування до другого походу на Азов і розпорядження до нього будуть навіки пам'ятні в Історії Руській, і вони завше прославлятимуть премудрість Монарха, що кермував із такою розважливістю, і старання Росіян, які сприяли волі Монаршій з безприкладною ревністю. За майже десять місяців над річками, що впадають в Дон, а з нього в Азовське море, побудовано таку флотилію, яка у старих приморських державах віками тільки будується. Раптом укрили Азовське море військові кораблі, галери, бригантини, галіоти та інші морські судна, і їх раховано до 700, в такій країні, де про мореплавання раніше й гадки не мали! Ту численну флотилію побудовано розкладкою матеріалів і робітників на заможніших поміщиків і громадян, в чому й монастирі, нарівні з іншими, ретельну брали участь, а успіх походив од змагання Росіян на користь отчизни і Монарха свого. Майстрів же виписано з чужоземних морських держав, а найбільше з Голландії. Похід на Азов розпочався навесні 1696 року. До числа чисельної Російської армії вступило Малоросійських військ 15 000, а над ними Наказним Гетьманом призначив Мазепа Полковника Чернігівського Якова Лизогуба і Полковників: Гадяцького — Боруховича, Прилуцького — Горленка, Лубенського — Свічку та Компанійських — Федорину і Кожуховського, а Гетьман Мазепа з усім Малоросійським військом складав обсерваційний корпус на степах Кримських, який пильнував, щоб Хан Кримський із своїми ордами не напав ззаду на армію під Азовом і чимало таких замірів Татарських одбивав з успіхом. Війська Малоросійські під командою Лизогуба, з їх обозами та артилерією, за призначенням Государя виставлені були за Азовом од сторони Кубанської, щоб перетяти сполучення з містом Ордам Кубанським. Повсякчасна пильність тих військ у їхньому дорученні багато сприяла військам, що облягали місто, а обложених сильно тиснула в місті. Татари Кубанські не переставали нападати на табір Козацький, укріплений обозами, артилерією та шанцевими батареями, але Козаки щоразу їх одпирали і самих побивали з бажаним успіхом. Під час тих нападів Татарських Турки кожного разу поривалися їм пособляти вилазками з міста, але зазнавали рівної з ними долі і гнані були од Козаків аж до міста з великою втратою в людях, забитих або в полон узятих, а в останню таку вилазку, що її Турки вчинили 17 числа Липня, Козаки, відбивши їх од табору свого, загналися у саме місто і здобули один, міський болверк з чотирма на ньому великими гарматами, з якого, укріпившись і додавши до того 9 гармат своїх, учинили на місто сильну пальбу, що тривала безперервно цілу добу. А як в тій порі і від армії з піднесених понад міський вал траншейних батарей ведено на місто ще сильнішу пальбу, і була вона Туркам дуже дошкульна, то вони 18 Липня виставили на батареї білий прапор і попросили миру, який їм і даровано, а місто 19 числа з наказу Царського зайняв Боярин і Воевода Олексій Васильович Шеїн.

Государ, вертаючись з того походу, закликав до себе з степів Кримських у місто Острогоське, або Рибне, Гетьмана Мазепу, подякував йому за успіхи військові і поїхав до Москви святкувати перемогу. По тому, ведучи Государ проти Турків і Татар дальші дії, звелів Гетьманові Мазепі і князеві Якову Федоровичу Долгорукому прикривати військами своїми зайняті у них міста та краї і пробувати завоювати нові, а особливо здобути Очаків, сам же виїхав з посольством своїм до чужих країв, щоб нав'язувати союзи та запримічувати те, що в них є краще, і опісля запроваджувати в своїй землі корисніше. І тому Гетьман і Князь Долгорукий року 1697-го, виправившись із військами сухоходом і суднами водними, перестріли в Лимані Дніпровському Турецького Іслам Пашу, що його вирядив був Великий Візир на здобуття спустошеного Росіянами міста Кизикермена, а сам Візир, роз'їжджаючи з великим флотом по Чорному морю, пробував одібрати з Росіян фортецю на острові Тавані. Гетьман, розбивши зараз Іслам Пашу з його військом і флотилією, прогнав його від Кизикермена і, зайнявши те місто, впровадив у нього свою залого з артилерією. Та коли виступили після того до Тавані з наміром скріпити тамтешню залого, то побачили крайню неспромогу перескрити легкою флотилією своєю великий флот Візира і облягти з моря

Очаків. Тому, звівши декілька боїв з передовими кораблями Візира і скріпивши Таванську фортецю військом та харчами, вернулися на зимівлю у свої границі. Візир, як одступили війська Російські, не переставав нападати на фортецю; він робив біля неї висадки, рив підкопи, кидав у фортецю бомби та гранати, але все те було марне. Обложені, відбиваючи спроби Турецькі, частими вилазками своїми завдавали їм великої поразки і всі їхні наміри нищили. Тим-то Візир, зневірившись у здійсненні своїх задумів силою, вдався до хитрощів і обіцяв великі тисячі командувачам залоги, а на всіх вояків давав до шести левів своїх грошей з тою умовою, що він їх одвезе до Руських границь з усім багажем та амуніцією, і запевняючи при тому, що їх покинув Гетьман навмисне, щоб їх винищили, аби не вийшло назовні, що й він побрав од нього великі подарунки за відступлення фортець тих. Війська Малоросійські із презирством відмовили Візирові в його підкупах та обіцянках і проголосили урочисто, що вони мають свою честь і совість, хоч би всі Гетьмани та Візири й зовсім їх не мали, і що побудовані на їхніх Руських землях ворожі міста, кров'ю їхньою завойовані, не інакше, як за таку саму ціну відступити можуть. Візир, посоромлений у невдачах на спокусу військ Малоросійських, приневолений був одійти від фортець і zostавити їх вільними.

Року 1698-го під містом Кизикерменом і фортецею Таванню такі ж самі відбувалися сцени. Турки з води, а Татари зі степів оточили їх із самої весни і робили на них всякі напади, але Гетьман Мазепа та Князь Долгорукий, з військами своїми й флотилією поспішивши їм на поміч, розбили ворога в усіх його пунктах і змусили відступити. Вони, скріпивши залоги свіжими військами та запасами, прикривали їх ціле літо і робили свої замаху на місто Очаків. А як флотилія Російська все ще слабка була супроти флоту Турецького, що роз'їжджав біля Очакова, то всі дії воєнні полягали у тій кампанії в наїздах з обох боків та шарміцелях, причому завше гору брали Росіяни, і з того мали вони у себе 715 полонених Турків і Татар, 9 гармат їхніх і 11 прапорів, з силою коней і худоби Татарської, і з тим вернулися пізньої осені до своїх границь, забезпечивши на відході zostавлені фортеці всім потрібним і, крім того, виставивши біля пограничної фортеці Самарської осібний резервний корпус з добірної кінноти Малоросійської, який тримав роз'їзди свої до Кизикермена й розвідував про стан тамтешній. Тим часом повернувся Государ з подорожі своєї по чужих краях, закликав до себе у Воронеж Гетьмана Мазепу і вшанував його багатими подарунками у подяку за військові подвиги. Війну з Турками закінчено року 1699-го, і мир з ними підписано для Росії на 30, а з Імператором Леопольдом на 20 років. Трактат мирових умов підписано в Карловиці того року, Січня 26 дня, і за ним одступили Турки Імператорові частину Угорщини, Трансільванії і Славонії по ріку Саву, а Росії місто Азов з його околицями, інші ж Турецькі міста та укріплення, що були за Росією, ухвалено зрети і зовсім знищити. Після того Російські залоги, виступаючи з тих укріплень, зрили й підірвали їх до основи, і видно багато таких руїн унизу рік Дніпра та Дону і над річкою Кінською.

Війська Малоросійські, зібравшись з походів та гарнізонів до своїх осель, мали таємні накази готуватися до нових походів супротя Шведів, котрим од Государя готовилась війна через союз його з іншими державами, а особливо за образу його Величності од Шведів у недавній подорожі. Війська тіі мусили наперед боротися з голодом та дорожнечею, що сталася тоді в Малоросії од бувших підряд два роки великих на хліб неврожаїв з причини незвичайної спекоти та тривалої посухи, від чого й на рогату худобу пішов тоді великий падіж. Війна зі Швецією почалася на початку 1701-го року і відкрилася облогою Російськими військами міста Нарви, де й Малоросійських військ було 7000, під командою Наказного Гетьмана, Стольника і Полковника Ніжинського Обидовського та Полковника Полтавського Іскри. Армія Російська, що складалася з 80 000 людей, облягла Нарву за всіма правилами військовими і, поробивши траншеї та всі потрібні укріплення, мала спочатку в облозі достатній успіх. Однак Король Шведський Карл XII, що наспів на поміч до міста з 20 000 своєї армії, знищив усі успіхи війська Російського і саме військо тее обеззброїв. Баталія, що тоді відбулася, зовсім не заслуговує на подібну назву, та й справді вважали її з перших

днів лише за магічне мистецтво, прокляте тоді ж таки від Олонецького духовенства; опісля справедливо визнано її за безприкладну помилку начальників, яку й сама неключима простота визнати за таку не завагалась. Король, хоч скільки не нападав на Росіян серед білого дня, нічого вдіяти не здолав і з утратою вертався; та коли Росіяни в темряві нічній порозкладали великі вогні в таборі своєму і траншеях, сподіваючись бачити через те наближення ворога, то Шведи, підійшовши темрявою до табору й траншей Російських, звідкіль, природно, нічого через вогні віддалік не було видно, оглянули в них усі важливі пункти, вогнями освітлені, і напустили на порохові скрині та запаси гранати свої та бомби, а на скупчене військо гарматні ядра та картечі. Війська, бачивши велику свою поразку, але не бачивши, від кого боронитися, і будучи до того ж вражені жахом од порохівих скринь і запасів, що взялися вогнем, кинулися на всі боки з траншей, не знаючи самі куди, і потрапляли до рук Шведів без жодної оборони. У полон взято самих урядників і що було значніше, а решту військ розпущено по домівках, обози ж з усіма запасами та амуніцією дісталися здобиччю переможцям. Король Шведський опісля визволення Нарви пішов з армією на Курляндію і там, розбивши Польські та Саксонські війська, вступив через Литву до Польщі. Малоросійські війська, що вступили були з самим Гетьманом до міста Пскова, щоб прикривати від Шведів границі Російські, віддані під команду Наказного Гетьмана, Полковника Миргородського Данила Апостола, і їх тут було 20 000, та другий корпус тих військ, в числі 7000, під командою Полковника Гадяцького Боруховича, з'єднався з корпусом Князя Рєпніна, а сам Гетьман з 10 000 вступив у Польську Білорусь і спостерігав за рухами Поляків, супротивних королівській партії, в околицях міста Могилева. Военні дії тих корпусів на протязі нинішньої кампанії полягали в тому, що Боярин Михайло Борисович Шереметєв з Наказним Гетьманом Апостолом ходили під місто Юр'єв Ливонський, або Ревель, війська Шведські, що прикривали те місто, розбили й загнали до міста, причому вбито Полковника Компанійського Пашковського, а зі Шведської сторони, окрім побитих, взято в полон 70 солдатів, двох офіцерів, одну чавунну гармату і один дерев'яний барабан. Князь Рєпнін з Полковником Боруховичем підходили до міста Риги і мали багато перестрілок з кіннотою Шведською, але в головну баталію з корпусом Шведським, що стояв під мурами Риги, вступити не наважилися.

Війська Малоросійські року 1702-го, що, як і раніше, були окремими корпусами зі своїми начальниками в арміях Боярина Шереметєва і Князя Рєпніна, активно сприяли їм у розправах над ворогом в провінціях його, Ліфляндській та Курляндській, і в обороні своїх границь, а окремий корпус їхній з армії головної Гетьманської, що прикривала од Польщі Малоросійські границі, відряджений був, під командою Полковника Стародубського Михайла Миклашевського, до Польського міста Бихова, де зібрався корпус військ Польських, прихильних Королеві Шведському, а супротивних Королеві Августові. Миклашевський, об'єднавшись з Польським військом партії Короля Августа, котре було під командою Рейментаря їхнього Халецького, розбив війська супротивні і загнав начальника їхнього Бельциневича до міста Бихова; згодом зробивши на тее місто приступ, узяв його штурмом і, полонивши Бельциневича з іншими при ньому урядниками, вислав їх до Гетьмана в Батурін. А коли сам Миклашевський вертався з військом своїм до границь, то урядники й шляхетство Литовське, союзне Росії, вчинили подання Гетьманові про небезпеки їм од загонів Шведських, що набігали з Польщі та Курляндії на їхні селища. Тому Гетьман звелів Миклашевському залишитись на Литві і розправлятися з ворогами тамтешніми.

Під час таких воєнних дій з Російської сторони і коли ними займалися всі польські війська, року 1703-го виникло в Росії нове явище, що було схоже дуже на війну міжусобну, або внутрішню, явище, що є майже звичайне в кожній війні і в кожному народі і, сказати б, супроводить її війни і дає науку урядам та міністерству, як вони з народами поступати повинні. Народ Азіатський з племен поганських Татар, званий Башкирці, що з давніх-давен

пробуває в Азіатській Росії за рікою Волгою, будши розлучений зовсім не важливими, здається, випадками, підніс зброю і збунтувався проти Росії. Наслідком того було спустошення селищ і укріплень Християнських і винищення самих Християн. А спричинився до того один степовий ярмарок, де збираються численні Азіатські та Європейські народи й племена із своїми товарами. На ньому, з-поміж інших продуктів та виробів, багато буває всіляких поганських бовванів та мальованих Християнських образів, а роблять і продають їх самі Християни. Через недалекість земської поліції, так званої виїжджої, що влаштовує ярмарки, поставлено ряди бовванів поганських в одну лінію з рядом образів Християнських. Християни, Башкирці та Калмики, що купували тії вироби, одні порівнюючи образи з бовванами, а інші тому заперечуючи, спершу зайшли в звичайну спірку, опісля у велику сварку, а зрештою і в саму бійку. Християни, будши тут багатолюдніші від поган, розігнали сих останніх, обплювали їхні боввани, а чимало з них повкидали в болото і топтали ногами. Погани, роздратовані до шаленства таким зневаженням своїх богів, зібралися з усього ярмарку, напустили на Християн свої стріли, багатьох з них поранили і кількох забили. Уряд краю тамтешнього засудив і перевішав за те багатьох Башкирців, але не зважив при тому на їхні претензії і не задовольнив їх, і саме те спричинило бунт Башкирський, а на його приборкання виряджено з армії Боярина Шереметева і при ньому з 3000 корпусом Малоросійським Суддю Полкового Лубенського Каспаровського. Бунт той незабаром приборкано, не так строгістю та способом військовим, як лагідністю та розважливістю Боярина.

Король Шведський, озлобившись до ожорсточення на Короля Польського Августа II за те, що він розпочав проти нього війну і підмовив на неї Царя Російського та Короля Дамського, вчинив з Августом так, як за часів варварських чинили із своїми переможеними стародавні Римляни, Олександри, Тамерлани та інші переможці. Він, розбивши в багатьох місцевостях Польські та Саксонські війська, вигнав Короля Августа з Польщі і року 1704-го позбавив його Королівської гідности, а на місце його примусив вищих урядників Польських обрати собі за Короля Воеводу Станіслава Лещинського, що, будши у Короля Шведського депутатом од Речі Посполитої Польської, звернув на себе увагу своєю особою. Під час тих змін Шведські війська, будши без діла, розгулювали по Польщі і набирали собі здобич, грабуючи монастирі й церкви, а особливо Руські та Уніятські, які утримували ще вигляд устрою Руських; вони, разом з іншими скарбами церковними, обдирали ікони, віднімали потири та всяку утвар, не полишаючи нічого, що тільки мало ціну. Гетьман Мазепа з армією своєю, що складалася з 30 000 військ Малоросійських, прикриваючи границі Російські, щоб не напали на них Шведи, походжав увесь той рік понад ріками Прип'яттю та Любаром, а решту Малоросійських військ, з попередніми їхніми начальниками, з'єднано було з арміями Російськими, і діяли вони супроти Шведів у Курляндії, Лифляндії та на Литві. Гетьман Мазепа, продовжуючи з армією прикривати границі і змінюючи походи свої залежно від рухів ворога, року 1705-го дістав наказ од Государя вступити в границі Польські з боку Галичини. Він опісля, увійшовши в Польщу і розташувавшись під містом Замостим, вислав од себе сильний корпус Козацький під командою Полковників Чернігівського — Полуботка, Гадяцького — Боруховича та Компанійського — Ханського у пограничне з Цісарією Спішське воєводство, де зібраний Польський корпус, прихильний до нового Короля Лещинського, ущент вони розбили і Воеводу Спішського забили. Гетьман, не виходячи з Польщі, розташував війська свої на зимові квартири у частині Галичини і мав головну квартиру в місті Бродах, а звідтіль приходив узимку з легким корпусом до міста Мінська і був при тому в місті Слуцьку, начебто для нарад з Польськими Вельможами про способи подальшого ведення з Шведами війни із кращим, супроти попереднього, успіхом; вернувшись до Бродів, привів він із собою кількасот Польських охочих з жовнірства їхнього, нібито прихильних до партії попереднього Короля Августа і за те гнаних прибічниками нинішнього Короля Лещинського, яких розмістив по своїх полках Гвардійських, себто в .ліпших Сердюцьких і в кінному Компанійському. Походи тії на Польщу були для Мазепа

великим каменем спотикання і спокуси. Саме в них влаштував він загибель свою і багатьох безневинних людей, ним обдурених. Близька між собою відстань Шведських і Малоросійських військ, що квартирували в Польщі, дала йому нагоду побачитися таємно з Королем Шведським і розміркувати з ним замір відстати від Государя і піддатися його ворогові, і теє відбувалося так потаємно, що аж до дня події ніхто проникнути не міг. Мерзенний задум той породила в ньому пекельна злоба за особисту образу свою. Переказ народний, узятий од наближених до Мазепи осіб, розповідає, що в недавньому від того часі був Мазепа на одному бенкеті з Государем у Князя Меншикова, і за те, що суперечив у розмовах, ударив Государ Мазепу по щоці, і хоч скоро після того й замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в серці своїм. А дехто з присутніх при тому Бояр, також злобних і недобррозичливих до Государя за зміни державні, а більше за своїх родичів, що загинули у бунтах, вважали ту нагоду за божественний дар помсти і скріпили Мазепу в його відважному намірі обіцянками своїми про їхню допомогу. Пан Вольтер, розповідаючи про той випадок у своїй Шведській Історії, свідчить так: «Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести у себе в Малоросії регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на теє відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є Малоросійський, того раптово зробити не можна, а хіба спроквола і час од часу, то Государ, розгнівавшись за теє на Мазепу, вилаяв його, вхопив за вуса і нахвалявся позбавити його Гетьманства». Обидві тії повісті, склавши докупи, все виводять те саме, що Мазепа мав шкідливий задум, спонуканий власною його злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами, які, природно, мали б у такому випадку подвигнути війська і народ до його утримання, але, замість того, народ всіляко винищував Шведів, як своїх ворогів, що прийшли по-неприятельськи на його землі. Він вигубив їх до половини, коли переходили вони незнані ліси та дороги і безтурботно квартирували, як у своїх союзників.

Мазепа, розчищаючи тим часом шлях, яким провадила його зайва відвага й надмірна злоба до незмірного провалля, усував од себе всіх підозрілих йому людей, не здібних наслідувати йому в його задумах, а декому з таких людей шукав і самої смерті. І саме з тим заміром року 1706-го вирядив він несвоєчасно і всупереч усім правилам військовим Стольника й Полковника Стародубського Михайла Миклашевського з його полком до Литовського міста Несвіжа, а Полковника Переяславського Мировича, супротивного іншим Мировичам, Мазепиним родичам, а значить, і самому Мазепі, вислав з полком його до Польського міста Ляховичів, звелівши їм битися з цілими корпусами Шведів та Поляків і не допускати їх з собою з'єднуватися і складати армію. Обох тих Полковників з багатьма урядниками та їхніми полками підступом Мазепиним знищено. Миклашевський, бившись з ворогом під Несвіжем і не змігши подолати велелюдства, пробився крізь неприятеля до замку Несвіжського, там відбивався п'ять днів, і врешті, знемігши від зусиль ворожих, був посічений з усім полком; а Мирович, бувши оточений під Ляховичами численним ворогом, після довгої оборони взятий був у полон з багатьма урядниками та значними Козаками і відпроваджений до Шведського столичного міста Стокгольма, де й помер. Цар Петро Олексійович, року 1707-го Липня 1, прибувши до Чернігова, вирушив звідтіль рікою Десною на суднах до міста Києва, де разом із Гетьманом Мазепою Серпня 15-го заклали фортецю, названу Печерською, і салютували урочистіть тую пальбою з мушкетів і гармат. Війська Малоросійські, що ту роботу розпочали, за кілька років її завершили. З присутніх при тому багатьох урядників Малоросійських подано Государеві донос од Судді Генерального Кочубея і швагра його, Полковника Полтавського Іскри, про задуману Цареві зраду від Гетьмана, прихильного Королеві Шведському. Государ звелів перевірити донос той і судити по ньому призначеній для того особливій Комісії на чолі з Міністром своїм Шафіровим. Слідство тривало декілька місяців. Докази і довідки розглядано з ус'єю строгістю і досвідченістю, але нічого на Гетьмана підо ірілого не знайдено й не показано. Усі докази полягали в чутках од ненадійних людей, які відкрилися на очних зводинах, про розмови

Гетьманські, що супроводилися підозрілими мінами, і в здогадах із пісень, скомпонованих Гетьманом з алегоричними висловами, а особливо з пісні, так званої «Чайка», що означає страдницьку і гноблену Малоросію. Вирок Комісії, по закінченню слідства, засудив на смерть доносителів, що безпідставно зганьбили Гетьмана таким великим злочином. Государ затвердив той вирок і вислав засуджених на страту до Гетьмана. Але той, із звичайного свого лицемірства, відмовився задовольнити власну свою претензію, а передав винних на волю Государя як злочинців Державних, і Государ звелів над ними езекуцію перевести Комісії, що їх засудила. Після того їм і втято голови в селі Борщагівці, під містом Білою Церквою, на очах у війська, що стояло тут табором. Тяжкий злочин Мазепин, оповитий таємницею непроглядною, і легкі на нього докази, так зле учинені Кочубеем і Іскрою, свідчать про глибоку мудрість першого і про палку простоту останніх, а переказ народний запевняє, що вони так поспішно, але слабо вчинили, спонукані ревнощами за дружину Іскри, що мала підозрілі стосунки з Гетьманом.

Король Шведський року 1708-го, переходячи з армією своєю Польщу й Литву і повертаючись з Саксонії, задумав був Іти всередину Росії, до самої її столиці Москви, і тому з Російського боку розпочалися страшні й безугавні пересування військ у пограничному народі, а в Малоросії відкрилася нова епоха навали ворожої, що її й донині, як таку, вважає простолюддя в своєму літочисленні вікопомних подій і не інакше про неї згадує, як з жалем сердечним та з подивом. Війська, переходячи з місця на місце, займали дефілії та переправи на шляху армії Шведської, нападали безперервно на її авангарди та фланги, а народ Малоросійський, виходячи з селищ своїх, займав і укріплював сховища свої у лісах, болотах та місцинах неприступних і робив списи, келепи та іншу ручну зброю, готуючись до оборони. Гетьман Мазепа, укомплектувавши й забезпечивши всім потрібним війська свої, що були в армії, а резиденцію свою, місто Батурин, де зберігались всі скарби, запаси та магазини, підкріпивши достатньою залогою з Сердюцьких піхотних полків і одного кінного Прилуцького полку, під команду Полковника Носа, виступив сам, з рештою військ Малоросійських і з численними урядниками військовими та цивільними, понад звичайний штат зумисне примноженими, до границь Білоруських, начебто щоб одбивати ворога. Одначе, переправившись через ріку Десну і поставивши табір свій поміж містами Стародубом і Новгородом-Сіверським, недалеко містечка Семенівки, на місці, донині званому Шведчиною, оголосив тут прокламацію свою, складену до війська і народу Малоросійського, а з неї промовляв до всіх урядників, тут зібраних, такими словами: «Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пороховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч

він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народів од військ Московських, і з проханням потвердити договірні статті, при віданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже, зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народів, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси! Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу свого і самих вас. Довголітнє мистецтво моє у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі про нинішній стан справ Міністерських і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж до її події. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдовує власною своєю важливістю. Бачився я з обома воюючими Королями, Шведським і Польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашої од військових нападів та руйнації у майбутній на неї навалі, а щодо Великої Росії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великої Росіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити Государеві, а Бояри його, які не заражені ще Німеччиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все теє повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату провіант і фураж, в кількості можливій без власного зубожіння нашого; а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, із своїми природними Князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання сильним чином наполягала на такому становищі нашому ще в днях Гетьмана Зіновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших. Договори наші про вищесказане уклав я з Королем Шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні Шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немовби од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самодержавство. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них — яко притча во язиціях! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з Королями Шведськими укладені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього Короля Шведського, мавши важливі послуги од військ наших у війні їх з Лівонцями, Германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти Поляків, а тому й од Гетьмана

Хмельницького, по злучі вже з Росією, вислано сильний корпус Козацький з Наказним Гетьманом Адамовичем на підмогу Королеві Шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць Польських — Варшави й Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним».

Опісля вислуховування Гетьманської промови і по перечитанню по всіх постах і зібраннях військових прокламації його, вирішили декотрі, яко на благо есть, а декотрі — ні, а лестить народам! І так сперечаючись із собою декілька днів, погодилися в одному лише тому, що потрібна зміна їхнього стану і нестерпна є зневага у землі своїй од народу, нічим од них не кращого, але нахабного й готового на всякі кривди, грабунки та дошкульні дорікання; але чим тому пособити і за що взятися, того придумати не могли; а щоб одстати від Царя і Царства Християнського й оддати себе на волю Монарха Лютеранського, який зневажає образи Святих і поганить середі та п'ятниці м'ясоїдженням, про те й слухати не хотіли. І, зрештою, зібравшись всі урядники й Козаки по своїх полках, знялися одного ранку вдосвіта з табору свого, зоставивши в ньому Гетьмана з двома Компанійськими полками і всіх Старшин Генеральних з багатьма урядниками, що до полків не належали, а були неначе під вартою у Компанійців. Намір тих урядників і Козаків полягав у тому, щоб з'єднатися їм з військами Великоросійськими і доповісти Государеві про все, що вийшло у них з Гетьманом, і що вони у задумах його участі не беруть і вельми їм противляться. Потому відправились вони на Стародуб, знайшли корпус Меншикова у Білорусі, де й сам Государ тоді був присутній, доповіли Государеві про лукавство Мазепине і про неспокійний стан уряду Малоросійського і просили дозволити їм вибрати нового Гетьмана, у згоді з правами їхніми та привілеями, що теє узаконюють. Государ, подякувавши Козакам за їх вірність і обіцявши провести вибір той, як повернуться вони до Малоросії, наказав їм зостатися під командою Князя Меншикова і сприяти йому в розправах над Шведським Генералом Левенгауптом, що, з наказу Короля свого, виступивши з помічним військом і з великими запасами із Ліфляндії, поспішав з'єднатися з Королівською армією на Білорусі.

Меншиков, Вересня 28 дня року 1708-го, напавши на корпус і превеликий обоз Левенгаупта, поміж містечком Пропойськом і селом Лісним над річкою Сожем на Білорусі, дав йому бій в присутності самого Государя. І як війська Великоросійські од сильного й несподіваного нападу Шведів на місці бою не встояли, а, замішавшись, побігли, то Государ сам, зібравши й вилаштувавши їх, як раніше, виставив поза фронтом і з флангів Малоросійських Козаків із суворим наказом рубати шаблями й колоти списами всіх тих, хто під час бою подається назад, не милуючи нікого, ні самого його, Государя, якщо западе він у тую слабість. Поновлений бій увінчався найліпшим успіхом і повною перемогою. Шведів повсюди розбито й розсіяно; переслідування їх тривало до ночі і аж до річки Сожу, де багато з них перетопилося, а решта переправились плавом через неї. На побойовищі і на втечі взято в полон Шведів до 12 000; і весь обоз, що складався з багатьох тисяч возів із запасами та артилерією, дістався переможцям. Битву ту слід уважати за початок, або переддень, рішучої перемоги над Королем Шведським і всіх його нещасть. Він через неї позбувся всієї потрібної йому допомоги в свіжому війську та військових запасах.

З Білорусі вислано було Меншикова з корпусом його і Козаками на Малоросію, щоб попередив він армію Короля Шведського і знищив резиденцію Гетьманську, місто Батурин, як сховище великих запасів і арсеналів національних. Він поспішив туди в останніх числах Жовтня і, знаючи, як багато значило здобути теє місто якнайскорше і уникнути тривалої формальної облоги, прийняв одважний намір узяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення. Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані Сердюками і створені з вольниці, а більше з українських Поляків та Волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ Царських, боронили місто та його укріплення зі

взірцевою хоробрістю та одвагою. Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті ніч і темрява розвели войовників, і Росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотного походу. Але присутній у місті з полком своїм Полковник Прилуцький Ніс, що був незгодний також, як і інші полки, з Мазепиними заходами і бридився його віроломством, а утриманий був у місті під наглядом сердюків, вислав уночі з міста Старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим Старшиною місце, де розташований був полк Прилуцький, і сам Полковник сидітиме на гарматі, закутий ланцюгами, немовби арештант, а військо його лежатиме ницьма біля валу; і се буде знак, або гасло, щоб милувати тих зрадників під час загального вигублювання мешканців. Меншиков, звирившись на Полковника та його Старшину, приступив до міста і ввійшов у нього на світанку з усією тихістю і, коли Сердюки з нагоди вчорашньої їхньої вікторії повпивалися і були в глибокому сні, напав він з усім військом на сонних і на тих, що прочунювались, без оборони рубав їх і колов без жодного милосердя, а значніших із них одного з одним перев'язав. Позбувшись таким чином Сердюків, Меншиков ударив на міщан беззбройних, що були в своїх домах і зовсім у задумах Мазепиних участі не брали, вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят. Після того пішло грабування міста військами, а їхні начальники та кати тим часом карали перев'язаних Сердюцьких старшин та цивільних урядників. Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали. Та й чи дивна подібна жорстокість у такій людині, як Меншиков? Коли він був пирожником і розносив по Москві пироги, то аж занадто підлещувався до тих людей, що пироги його купували, а як став Князем і полководцем, то вже по-варварськи катував людей, що позоставили йому великі багатства. Трагедію свою Батурицьку завершив він огнем і розтопленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено і обернено на попелище. Тіла побитих Християн та немовлят кинуті на вулицях і поза містом «і не бі погребаяй їх!» Меншиков, поспішаючи з відступом і бувши чужий людяності, полишив їх на поталу птицям небесним і звірам земним, а сам, обтяжений незліченними коштовностями та скарбами міськими й національними і забравши з арсеналу 315 гармат, одійшов від міста і, переходячи околиці міські, палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи житла народні на пустелю.

Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська Царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало. Народ, зазнавши лиха безодню незглибну, на щастя, приписував гірку долю свою самим Шведам, ненависним йому за те середі та п'ятниці, коли вони їли куплені у сього ж народу молоко і м'ясо.

Новгород-Сіверський приготовлений був Мазепою на перше прийняття і відпочинок Короля Шведського та його армії. Він сильно був укріплений і мав великий магазин у своєму замку, а для охорони фортеці і магазину введений в нього залогою один Сердюцький полк під командою Полковника його Чечеля і дві сотні реєстрових Козаків, Новгородська і Топальська, під командою Сотника Новгородського Лукіяна Журавки. І як звичайно реєстрові Козаки завше Сердюків ненавиділи за бешкети їхні та зухвальство і старалися за те на них помститися, а Цар з військами своїми наблизився тоді до Новгорода і стояв на супротивному його березі, над річкою Десною, в селі Погребках, квартируючи в домі Козака тамтешнього Мальчича, то Сотник Журавка, у згоді з Протопопом Новгородським Лисовським і Козацькими Старшинами, через Хорунжого Павла Худорбая повідомили Государя в Погребках, що вони можуть здати місто, якщо він зволить прислати вночі свої війська до міста з лугової його сторони. Государ на те повідомлення відправив відразу достатнє число війська на вказане місце, а сотник із своєю командою та міщанами провели і

впустили їх до міста так званою «Водною брамою», що поміж замком і монастирем. Війська Царські, напавши зненацька на Сердюків по місті і в замку, всіх винищили і місто зайняли. Государ за добу відвідав місто, заквартирував у мурованому будинку Сотничому і мав намір скарати кілька десятків міщан за те, що приймали до себе Сердюків і задля постраху мешканцям інших міст, щоб вони ворожих військ також не приймали; але присутній при тому Боярин Граф Шереметєв, заступившись за міщан, доводив Государеві, що, «коли Ваша Величність, знавши більше Мазепу, як сей народ його знав, могли в ньому обманутися, даючи йому довір'я майже необмежене, то як же в ньому не обманутися народіві, далекому від усіх справ політичних і Міністерських, що є для нього вічно закриті й непроникливі? А Мазепа до того ж був найвищий їхній командир і не складав їм звіту зі своєї поведінки». Государ зважив на такі слушні резони і що, на щастя, не було при тому Меншикова, простив міщан і нагородив урядників, які сприяли у здачі міста: Сотника Журавку настановив Полковником Стародубським, а Протопопа Лисовського призначив Сотником Новгородським, і той, з приписом Протопоп, неділями правив у церкві в епітрахилі, а в інші дні був присутній у Сотенному правлінні при шаблі, але борода, одначе, не голив, і судячи сутяжців, разом їх і благословляв. Але при тому явищі препрославлений є над усіма рятівник невинності Боярин Тереметєв. Пам'ять його зостанеться незабутньою і глибоко шанованою в Новгороді з роду в рід.

Король Шведський, вступивши з армією своєю з Польщі до Малоросії, знайшов Гетьмана Мазепу коло ріки Десни в межах Новгорода-Сіверського. Побачивши його без військ і без усього того, що йому приобіцяв, вирішив, що він є обманець або зрадник Царя свого, і намірився за те скарати, але переконливі жаління Мазепині і зворушливе його ридання запевнили Короля, що він, Мазепа, сам обманувся військом і народом своїм. Пан Вольтер, описуючи діяння героя свого, Короля Шведського, говорить у сьому місці так: «Карл XII, ведучи далі похід свій з Польщі на Москву, раптом звернув зі шляху Московського в околицях Смоленських і спрямував похід свій на Україну, землю Козаків сього імені. Весь його генералітет, та й сам улюбленець Піпер, з того здивувались, але нічого не знали. Нарешті, по дуже тяжких і повільних переходах через місцевості лісові та багністі, розгубивши в них артилерію і запаси, досягли тієї України, де став перед Королем, над рікою Десною, володар Український Мазепа і розв'язав тую загадку, доти нерозв'язану. Козак сей з'явився до Короля не так, як вождь якоїсь армії, але як втікач, з нечисельними людьми зі свого штату. Король, його побачивши, здивувався, а він доповів йому, що військо його покинуло і народ не послухався, що деякі поляки його гвардії, покликані з вольниці, зостаються в місті Батурині, його резиденції, щоб охороняти магазини та запаси, і дораджував Королеві поспішити туди своїм походом, щоб Московці й тим не заволоділи». Вступ Шведів у Малоросію зовсім не сожий був на навалу неприятельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі та скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять під титулом: «Я — слуга Царський! Я служу Богові і Государеві за весь мир Християнський! Кури і гуси, молодіці й дівки нам належать по праву воїна і по наказу його Благородія!» Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали і гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: «Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!» Та, незважаючи на те, народ тутешній подобився тоді диким Американцям або примхливим Азіятам. Він, виходячи із засік своїх та сховищ, дивувався лагідності Шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по-руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а побачивши, що вони їдять у п'ятниці молоко і м'ясо, вирішив, що є вони безбожні бусурмани, і вбивав усюди, де тільки малими партіями і подинці знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до Государя, за що давали йому платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля — по чарці горілки з привітанням: «Спасибо, Хохльонок!»

Король Шведський, вступивши до Малоросії, публікував у ній і виставляв у прилюдних місцях прокламацію свою до тутешнього народу такого змісту: «Переслідуючи злобного ворога свого, Царя Московського, що здвигнув на Швецію війну з усіх сторін без жодних причин, а з самої злості своєї та чванливості, я вступаю в землю Козацьку не заради завоювання її або покористування скарбами та пожитками мешканців тутешніх, але єдино задля поновлення прав їхніх і вольностей колишніх, за які й предки мої, Королі Шведські, супроти Польщі завше вступалися і до того зобов'язані були важливими їм заслугами Козацькими та союзними з ними договорами і трактатами. Відомо-бо мені з сусідських чуток і протесту Гетьмана Мазепи, що цар Московський, будучи ворогом непримиренним усім народам на світі і жадаючи підкорити їх собі в неволю, загорнувши і Козаків у неключиме рабство, зневажаючи, відбираючи і касуючи всі ваші права та вольності, урочистими з вами договорами й трактатами затверджені, забув при тому і безсоромно зневажив саму вдячність, усіма народами за святість шановану, якою зобов'язана вам, Козакам, і народові Руському Московія, зведена міжусобицями своїми, Самозванцями та Поляками до мізерності і майже небуття, але вами утримана й скріплена. Відомо-бо цілому світові, що народ Руський зі своїми Козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежним, під правлінням Князів своїх, або Самодержавців, злучався потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними Татарам, які їх руйнували, але згодом за насильства та лютої Польків, визволившись од них власною своєю силою і хоробрістю, злучився з Московією добровільно і через саме єдиновірство, і, зробивши її такою, якою вона тепер є, від неї зневажуваний і озлоблений нині безсовісно й безсоромно. І так я обіцяюся і перед цілим світом урочисто присягаюся честю своєю Королівською після повалення ворога свого поновити землю тую Козацьку, або Руську, в первісному її стані самодержавному і ні від кого в світі не залежному, про що я з Гетьманом вашим Мазепою письмовими актами зобов'язався і ствердив, а гарантувати їх узялися найперші в Європі держави». Государ, дізнавшись про розіслані по Малоросії списки прокламації Карла XII і в такій же силі розсіяні універсали Мазепині, яким, однак, народ тутешній зовсім не довірявся, публікував і від себе до всенародного відома маніфест свій, підписаний власною рукою і виставлений при всіх церквах, і в ньому вияснював, що «Стягнені на нього від упертого неприятеля, Короля Шведського, та виродка його, відступника Мазепи, клеми, пороки й підозри суть несправедливі, вигадані й сповнені лукавства та обманів для приваблення народного; і що він ніколи на думці не покладав кривдити, руйнувати та уярмлювати вільний народ Малоросійський, а особливо касувати й нищити права його та привілеї, затверджені від батька його, Царя Олексія Михайловича у договірних статтях славного і мудрого Гетьмана Зіновія Хмельницького, під час злуки Малоросії з державою Великоросійською уложених, але ними і особливо царською милістю буде сей вірний і ретельний народ утримувати при всіх його правах, вольностях та привілеях вічно і нерушимо, і можна нелестиво сказати, що жоден народ під сонцем не може хвалитися такими полегшами й вольностями, яко же наш народ Малоросійський, бо ні єдиного гроша до скарбу нашого брати не веліли і наслідникам нашим про тес заповідали. А щодо супротивника нашого Карла, то всьому світові відомо, які він з армією учинив руйнації всім тим народам, котрі переходив: церкви їхні та святині грабував і обертав їх на стайні та поварні, священство тиранив і вбивав, утвар церковну переробляв на світські непристойні речі, а образи святі зневажав, нищив і ногами топтав; та й до Малоросії запровадив його Мазепа з тим самим наміром, щоб, по зруйнуванню її, передати народ у вічну неволю, на поталу Полякам, од яких він набрав достатньо грошей, а Мазепа і Лещинський, яко єдиновірні полякам його створіння, не що інше в нього будуть, як тільки здириці та тирані народні, що виконують волю його, і вічні Шведські данники, або васали». По оприлюдненню Царських маніфестів народ Малоросійський, і без того прихильний до сторони Великоросійської, природно, через єдиновірство і єдиновірство, що їх гостро тоді відтінював йому народ Шведський мовою своєю та чужовірством, приклав до маніфестів свої вигадки, або байки, передавані від язика до язика на рахунок Шведів і

Мазепи, що створило, нарешті, незмінний і вічний переказ народний, знаний навіть донині, начебто шведи, зневажаючи образи святі і топчучи їх ногами, змушували також і Мазепу зневажати їх і топтати ногами чудотворний образ Богородичний у селі Дегтярівці, що над Десною, в мурованій тамтешній церкві, ним, Мазепою, спорудженій; і що той образ видавав тоді жалісний стогін, а Мазепа, стоячи на ньому, зрікався своєї віри і присягався на віру Шведську. Відгомін про се перейшов зараз по всій Малоросії, із зміною тільки місця та назви ікони Богородичної. Дехто говорив, що сталося теє з образом Блакитинським, а інші — з Каплунівським і так далі. А тим часом винищування Шведів од народу тривало далі по всіх місцевостях і при всяких нагодах, де їх тільки зручно знайти могли, і злість на них зростала з помсти народної за зневажану віру свою, від чого за одну осінь і зиму поменшало Шведів майже до половини.

Государ у Листопаді місяці того ж року 1708-го, зібравши до міста Глухова Урядників і Козаків Малоросійських, котрі, лише з огляду на воєнні замішання, зібратися могли, звелів їм обрати Гетьмана вільним голосуванням згідно з правами їхніми та звичаями. Урядники і Козаки оголосили на теє Государеві, що вони не інакше мусять приступити до вибору Гетьмана, як підписавши попереду присуд іменем усієї нації, що вибір той відбувається із затвердженням Гетьманові всіх прав його, привілеїв та прерогатив, які вольності народові і права його забезпечують, і просили при тому Государя запевнити їх у тому своєю грамотою. Государ запевнив збори присягою, що він усі права Гетьманські, військові та народні і уложені на теє договірні статті потвердить доконче, як минуться нинішні воєнні замішання та невгоди. Після того в присутності Государя та його Міністрів 7 Листопада обрали на Гетьмана Полковника Стародубського, що був після Миклашевського, Івана Ілліча Скоропадського, якого тоді ж од Государя і затверджено, і йому вручено клейноди військові й національні, що Гетьманську гідність означають, себто: булаву, бунчук і печать, а од Государя окремо подаровано прапор Державний, що зображує двоголового орла з регаліями Царства.

По закінченні коротких урочистостей вибору і затвердження Гетьманського, відкрилось там же таки, в Глухові, нове явище, до того ще в Малоросії небувале, явище страшне, назване спутницею Мазепі в пекло. Численне духовенство Малоросійське і найближче до границь тутешніх Великоросійське, зумисне зібране до Глухова під проводом і інспектурою знаного Єпископа Прокоповича, склавши з себе так званий помісний собор, у дев'ятий день того ж Листопада, кинуло на Мазепу вічне прокляття, або анафему. Похмура урочистість тая відбувалася в мурованій Миколаївській церкві, в присутності Государя, численних урядників та народу. Духовенство і клірики були в чорному одінні і всі зі свічками чорного кольору. Мазепин портрет, що висів перед тим серед міста на шибениці, волочений був по місту катами і втягнений до церкви. Духовенство, оточивши його, прочитувало і співало деякі псалми зі Святого Письма, потім, проголосити і декілька разів повторивши: «Нехай буде такий і такий Мазепа проклятий!» — обернуло на портрет його запалені свічки, а клірики, повторюючи те саме співом, обертали свічки свої донизу. Головуючий Єпископ ударив при тому кінцем жезла свого в груди портрета із словами: «Анафема!» І тоді поволокли назад портрет із церкви і співали такий стих церковний: «Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола», і тим обряд той скінчився.

В час розташування Шведських військ на зимові квартири по Малоросії присутні між ними урядники Малоросійські, що їх покликав був раніше Мазепа для війни зі Шведами і що згодом zostалися при ньому під наглядом, вибравши слухний час для своєї втечі, виїхали таємно від Мазепи з квартир своїх і прибули до Государя з виясненням своєї невинності і вірної до нього відданості. Государ прийняв їх ласкаво і залишив у попередніх їхніх рангах і на тих самих посадах. І се були: Данило Апостол, Іван Сулима, Дмитро Горленко, Іван Максимович, Михайло Ломиковський, Гамалія, Кандиба, Бутович і канцелярист Антонович; а інших премногих урядників та значних Козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи через те, що вони не з'явилися були на загальні збори для обрання нового Гетьмана, забирано

з домів їхніх і віддано на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання теє було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю садити, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови стинати. Провини їхні встановлювано від признання їх самих, і для того надійним засобом було препохвальне тоді таїнство — тортури, догмат яких і донині відомий з такої приповідки Руської: «Батіг — не янгол, душі не вийме, а правду скаже» і які ведено з усією акуратністю і в згоді з Соборним Уложенієм, себто ступенями і за порядком, — канчуками, батогом і шиною, або розпеченим залізом, веденим з тихістю або повільністю по тілах людських, які від того кипіли, шкварились і здималися. Той, хто пройшов одне випробування, переходив до другого, а хто всіх їх не витримував, того вважали з певністю за винного і провадили на страту. Потерпіло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурями, до дев'яти сот. Число се може бути прибільшене, але, судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що зарито їх тут чимало. І якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття і небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був знаряддям і учасником Лебединських тиранств та звірячих лютоостей, що жахають саму уяву людську. Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: «Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього», — то яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

Король Шведський, що з армією своєю і Мазепою зимував до свят Різдва Христового у Ромні та його околиці, перейшов після свят до міста Гадяча і в його околичні селища, а до Ромна та його околиці послано від Государя Малоросійські війська руйнувати й пустошити ті селища. Експедиція тая на Роменщину мала дві політичні цілі, що доказують відмінну проникливість і правоту великого міністра і улюбленця Царського, Меншикова, який їх придумав: одну — покарати Роменців за прийом до себе на квартири армію Шведську, від якої й сама армія Російська вельми оддалаялася, а другу — випробувати, як на пробному камені, вірність і ретельність військ Малоросійських. І тії війська, будши неначе приголомшені й обезумлені тодішнім хаосом, із зажмуреними очима і скам'янілим серцем руйнували свою безневинну братію, Роменців, просто як ворогів своїх. Хати їхні сплюндровано й спалено, худобу забрано і роздано по армії, як здобич, і все спустошено, а люди тамтешні, пробігаючи крізь руки своїх гонителів, одходили на границі Великоросійські під протекцію великих тамтешніх Бояр і заселили собою велелюдні слободи Юнаківку, Михайлівку і пребагато інших, знаних донині під назвою «Вільних Черкасів». Слабі ж і немічні поневірялися у своїх руїнах і льохах, між згарищами і снігами і зникали повільно в отчизні своїй і біля гробів предків своїх. Отже, Роменці особливо зазнали руйнації за те тільки, що були нещасливі. Шведи, навалившись на них цілою армією і знавши, що їх Малоросіяни всюди вбивають, поводитись з ними, як із своїми завойованими ворогами, і вже більше не казали: «Ми ваші, а ви наші», а дано їм таку волю від Короля, як чортові на Йова, себто душі тільки не займай. Останній же удар над ними доконали єдинорідні й єдиновірні їхні брати, Козаки Малоросійські, жахаючись діла рук своїх.

Тим часом близька вже кампанія 1709 року давала велику науку обом воюючим монархам і народам, і сей самий рік став знаменною епохою історії Північної і всієї Європи. Саме в ньому збулось несподіване падіння і змізерніння Швеції і піднесення Росії. Монарх Російський, хоч і бачив, що армія Шведська змаліла в Малоросії до половини і що війська його до того змужніли й зміцніли, що вже могли стояти проти Шведів, утрое від них менших, не надіявся, однак, на щастя своє, яке так мало йому сприяло, і, побоюючись, щоб діла його не звернули на гірше, посилав і сього року, майже напередодні останньої і рішучої баталії, листи свої до Короля Шведського, намовляючи його на мирні пропозиції, якими вдовольняв його всі попередні вимоги на Інгерманляндію та Фінляндію, а застерігав собі

одну лише пристань на Балтійському морі з містом Петербургом і Шліссельбургом. Одначе Король Шведський, сп'янілий славою завойовника і постійними своїми перемогами, відкинувши ті пропозиції, сказав посланцям Царським і чужоземним посередникам, які на мир його намовляли, що «помириться він з Царем у столичному місті його Москві, де примусить Московців заплатити йому 30 мільйонів талерів за воєнні витрати і покаже Цареві, над чим і як царювати». Государ, після такої жорстокої відмови втративши надію на мирові успіхи, почав стягати війська свої в околицю Полтави, і на воєнній раді, що там відбулася, весь Генералітет ухвалив будь-що-будь дати Шведам рішучу баталію.

Король Шведський, хоч і знав, що армія його значно змаліла, а підсилити її нізвідки, та й в усьому військовому ладунку і запасах була велика нестача, і що щастя, колись від нього невідступне, почало в Малоросії змінитися постійними невдачами, — надіявся на хоробрість своїх вояків і живився власною своєю відвагою, яка змалку закоренилася в ньому від виховання та зацеплених при тому фальшивих правил про певну предестинацію, або призначення, що його він за одно визнавав із поганським неминучим фатумом, і що вони начебто приневолюють людину вдатися в усі небезпеки, нехтуючи саму неможливість, усупереч здоровому глуздові, природою нам даному. Згідно з тими правилами вирішивши далі з Росією вести війну одчайдушну, виступив з квартир своїх на початку Квітня місяця того ж 1709 року і, ставши табором під містечком Будищі, а там простоявши до половий Травня, аж надокучило йому безділля, задумав облягти місто Полтаву, сподіваючись здобути в ній великі скарби та запаси, як запевняв супутник його Мазепа. Облога і приступ на місто були жорстокі й страшні в правилах військових. Не мавши облогової артилерії і мортирів з бомбами, Шведи напали на бастіони з мушкетами та шаблями і кілька їх зайняли. Одначе комендант Полтавський, чужоземець Аларт, з солдатами й пішими Козаками зустрічали їх артилерією, а проводили й скидали з валів списами. А свіжі війська Російські, що наспіли з армії і з лугової сторони до міста увійшли, і зовсім тую облогу припинили, і Король, збираючись після того не пропустити через ріку Ворсклу Російської армії, що для переправи до неї приступала, поїхав з двома своїми гвардійцями її розвідати, а наїхавши уночі на Козацький пікет, хотів був його збити, і для того, напавши на нього власною своєю особою, колов Козаків шпагою; але вони, випаливши на нього прицільно із своїх гвинтівок, забили одного гвардійця, а Короля тяжко поранили в ногу і розтрошили йому голінку. Отож Король до попередніх нестач армійських нажив і свою власну, ставши об одній нозі. Випадок той, хоч був не з сонму передестинацій, а від самовільної і не гідної Короля запальності, одначе давав йому знати, що до особистого командування баталією він не здібний і повинен од неї відійти і рятувати свою армію.

Обидві воюючі армії зібралися до Полтави у Червні місяці і розташувалися одна на виду в другої, укріпивши себе шанцями та іншими потрібними окопами. Армія Російська мала 76 000, і в тому числі Малоросійських добірних військ, що zostалися після відрядження інших прикривати границі, було 20 000 під командою Генеральних Старшин і колишнього Наказного Гетьмана Задніпровського Семена Палія, поверненого із сибірського заслання, який, мавши великий досвід у наїздах і розриванні злучених фронтів, багато допоміг у перемозі над ворогом. Шведська армія мала трохи більше за 20 000; та Мазепиних військ, що зібралися до нього з розпорошених Компанійців і Сердюків, не більше було як одна тисяча; але вони з самим Мазепою повсякчас зоставалися біля обозів своїх і Шведських, уникаючи битися з Росіянами і дотримуючись супроти них найсуворішого нейтралітету, застереженого Мазепою у Короля Шведського і оголошеного в деклараціях його по всій Малоросії. Бо Мазепа, як усім відомо, бувши Християнином, глибоко побожним, що побудував своїм коштом багато монастирів і церков, уважав за смертний гріх проливати кров своїх земляків та одновірців і дотримувався того з рішучою твердістю, не схиляючись на жодні переконування. А тому ніхто не докаже, щоб ті його війська причетні були бодай до одного вбивства, учиненого над Росіянами. Одначе, незважаючи на те, всі полонені, що потрапили з його війська в руки Росіян, зазнавали долі однакової з Лебединськими мерцями, і прикметно,

що слово «нейтралітет», як чужомовне, інакше тоді тлумачили від теперішніх понять. Нарешті в 27 день Червня 1709 року відбулася тая баталія, яка вирішила долю Росії і Швеції, здивувала Європу і зробила перелом у політиці держав і в долі Королів, поваленого і новонаставленого, розуміючи Польських. Баталію тую розпочали Шведи на самім світанку і кіннотою своєю напали на регулярну кінноту Російську і прогнали її за її шанці. Але начальник Козацький Палій, з козаками своїми напавши тоді на Шведів ззаду і на фланги їхніх фронтів і прорвавшись в інтервали, завдав великої їм поразки списами та з мушкетів, через що вони, замішавшись, побігли до своїх шанців і стратили Генерала свого Шліпенбаха, узятого в полон. Козаки, переслідуючи Шведів до їхніх шанців, провели позад себе сильну колону піхоти Російської під командою Генерала Меншикова, і вона, напавши на шанці Шведські і враз випаливши із гармат та мушкетів, повалилась на них з багнетами і погнала Шведів на всі сторони. Таким чином здобули шанці і взяли в полон командира їхнього, Генерала Розена, з багатьма старшинами й рядовими. Шведи після того зібрались, влаштувались знову між шанцями та обозами своїми на чистому полі і стали дожидати нападу Росіян. Государ вишикував свої війська навпроти Шведських, поставивши всередині піхоту з артилерією, а на флангах — кінноту. Баталія поновилася: стрілянина тривала з обох боків більше як три години; нарешті шведи, не мавши артилерії і зазнавши від Росіян великих утрат, показали у фронті своєму чимало інтервалів, або прогалин, а Палій, теє зауваживши, зараз вдерся в них з козаками і вчинив загальне замішання серед ворогів. Густий туман, що налягав увесь той день, сприяв Козакам охопити Шведів ззаду і з флангів, а Шведам допомагав приховати свій відступ з місця баталії. Се почалося порядком ретиради, але опісля, змішані Козаками, кинулися Шведи втікати. Росіяни, женучися за ними в тумані, забрали в полон Фельдмаршала їхнього Реншильда і двоюрідного брата Королівського, Принца Віртемберзького, а Міністра і улюбленця Королівського Піпера знайшли в обозі шведському з канцелярією його і скарбницею; обоз з усім табором дістався переможцям. Король Шведський, під час баталії не мігши їздити на коні верхи з причини пораненої своєї ноги, несений був солдатами на ношах між рядами своїх військ, які захолював він до бою, тримаючи в одній руці пістоль, а в другій шпагу. А як він під час поразки і замішання військ кілька разів був з нош перекинутий на землю і поранена нога його, знов ушкоджена, спричиняла йому біль нестерпний, то з того він зомлів і був довго непритомний. І в тій порі Генерали його, поклавши Короля в коляску, виправили його вниз за течією ріки Ворскли до Дніпра, куди й рештки армії Шведської бігли з наміром переправитися через тую ріку. Мазепа з штатом своїм також туди подався і був Шведам єдиним провідником, зробивши їм одну тільки тую прислугу між безоднею зол, од прожекту його Шведами зазнаних.

Король, опам'ятавшись в дорозі, зажадав до себе улюбленця свого Піпера, але йому відповіли, що ні Піпера, ані армії його при ньому немає, а позосталося все те під Полтавою, в полоні у Московців, супроводить же його один Мазепа. Тоді він заволав; «Ах, Боже! Все мое загинуло, а тільки гріх мій переді мною!» Досягнувши Дніпра, вони спинилися над гирлом ріки Ворскли; і коли всі рештки Шведські туди стяглися, Мазепа тим часом дбав за переправу через Дніпро і, на щастя, зібрав декілька човнів Запорозьких рибалок. Король, сідаючи в них з Мазепою, попрощався зі словами із Генералом своїм Левенгауптом, що наспів був тоді з військами, і дорікнув йому, що «радше волів би він у сій ріці втопитися, як вас покидати на жертву ворогові!» А коли Левенгаупт ще запитав в нього про Монарший наказ, що йому робити, як атакують його Московці, зоставленого без амуніції і провіанту, Король на теє відповів: «Робіть те, що загальною радою ухвалите, а я не знаю сам про себе, що зі мною буде; віддаюся на волю Божу і вас йому поручаю, прохаючи всіх вас простити мені за всі ті нещастя, в котрі ви зі мною повернуті». Потім, обернувшись до Мазепа, сказав йому, зітхаючи: «Ах, Мазепо! Ти мене і армію мою згубив своїми обнадіюваннями!» — і з тим одплив за Дніпро. Переправилось через ріку десь із тисячу Шведів, не військових, а здебільшого придворних та інших штатів; і вони з Королем, прибувши до границь Туреччини, переправились через ріку Буг у межах Очаківських з поміччю Паші

тамтешнього, який провів їх до міста Бендер, де перебував Король до відомого в історії часу, а Мазепа того ж таки року Вересня 6 дня з туги помер, перебуваючи останні свої дні великим утішителем Королеві Шведському, що поважав його за незвичайний розум і здорові міркування про великодушність у нещастях. Про смерть Мазепину те гідне уваги, що він перед самим економ своїм звелів подати собі скриню з паперами і їх при собі спалив, сказавши присутнім: «Нехай сам я буду нещасливий, а не многі такі патріоти, про яких вороги мої, може, й не гадали або й думати не сміли; але доля люта все зруйнувала на невідомий кінець!»

Після розгрому Шведів під Полтавою і взяття всього, що було тут їхнього, вирядив Государ багатьох Генералів і Князя Меншикова з корпусами переслідувати їх по дорозі, яка провадить до Дніпра. Корпуси тії, йдучи слідами Шведськими, брали в полон усіх тих, кого здоганяли із слабих, поранених і заблуканих у країні незнайомій, а дорогу їм показували ті, що померли з ран та конали на шляху із знемоги; і стан їхній був такий жалісний, що не торкнувся їх ніхто вбивати або ж оздоблювати, а всяк підпомагав їх їжею, а особливо водою, без якої вони томилися спрагою і в муках помирали. Досягнувши Дніпра, знайшли всі залишки Шведів у вузькій місцині між Дніпром і Ворсклою, над гирлом останньої за містечком Кишеньками, так названим, очевидно, за своє розташування. Війська Російські вишикували тут лінію свою супроти Шведів, од берега одної ріки до другої. Одначе Шведи, будучи під командою Генерала свого Левенгаупта без пороку і куль, не діждавши атаки Росіян, запропонували їм піддатися на капітуляцію. Договір про капітуляцію був короткий, і згідно з ним піддалися вони, поклавши зброю і віддавши прапори і штандарти в руки переможцям з усім тим, що в них було приналежного до озброєння, і по тому взято, їх у полон; рядових погнали пішки, а офіцерів повезли підводами до Росії, і їх усіх рахувалося в полоні до 17 000. Перемогу над Шведами, таку славну й рішучу, святковано, звичайно, молебнями та бенкетами, на які запрошено і всіх полонених Генералів та Міністрів Шведських, їм повернено шпаги і виявлено великі милості Царя; на простих же бранців роздано грошові суми задля подорожнього їх харчування. Після того почали обдаровувати й нагороджувати своїх Генералів та офіцерів, а рядовим видали платню не за рахунок звичайної. Самі лише Малоросіяни та їхні війська zostалися при тому в зневазі і притчею в людях, себто без нагороди й подяки. І хоч вони у знищенню армії Шведської більше за всіх показали заповзятливості та старання, хоч вони замалим не рік губили Шведів у землі своїй, по всіх місцях і при всіх нагодах, де тільки зручно спостигнути їх могли, не схиляючись при тому ні на які лестоці та запевняння Королівські і Мазепині, одначе, з причини невірності сеї одної людини, обраної Царем у свої вірники, все те призабуто, і їх потому, несправедливим чином і єдино через обмови та наклепи злобного улюбленця, Меншикова, зневажено, зганьблено і переслідувано; а втрати їхні, руйнації і спустошення, двома арміями спричинені і майже незліченні, zostалися без жодної винагороди й пошанування; словом сказати: «Віддали їм злая за блага і ненавистю за любов».

По смерті Мазепа проголосили в Бендерах Порта Оттоманська і Король Шведський Гетьманом Малоросійським Писаря Мазепинога, Семена Орлика, і він універсалами своїми розсівав плевели в полках Задніпровських і по всій Малоросії, закликаючи народ і війська собі до послуху, і так робив до половини року 1711-го, себто до підписання Турками з Росією вічного миру, а тоді зник він з усім своїм зборищем і опинився після того у Франції, звідкіль писав двічі у Малоросію, щоб од неї подаровано йому 20 000 карбованців грошей, а він за теє обіцявся видати в Малоросію всі її давні привілеї та інші важливі документи національні, що він їх по смерті Мазепиній захопив. Війська і народ Малоросійський, од часів Виговського та Мазепа бачивши стільки дурисвітів, скільки бачила Великоросія самозванців, вельми погорджували дурущами Орликовими і зовсім не зважали на його підлещування та затії, а були прихильні незмінно до правного свого начальства. І лише Запорожці, будучи од багатьох літ становищем, або Січчю, майже посередині степів Татарських, себто в гирлі Дніпра і Бугу, не знали, кому дістаються вони, і пристали до

Орлика, а з ним і Татарами Кримськими та Бессарабськими часто вчиняли наскоки та руйнування в Малоросії, а особливо в Задніпрів'ї, помщаючись на народові за його непослух їм і спротив.

Руїни Шведські і численні тіла людські, що загинули в них і були зле поховані або порозтягвані звірами та птаством на поверхні земній, зринули року 1710-го страшною в Малоросії моровицею. Вона почалася з Полтавщини і простяглася аж до Польщі та Галичини, з чого вельми багато померло людей всюди, а особливо в Києві та інших ліпших містах, куди звичайно під час руїн спливає народ з усіх сплюндрованих селищ і приносить з собою злидні, розпуку, хвороби і саму смерть. Тій згубі народній супроводило друге його нещастя, що дорівнювало майже першому. Злослива сарана, що налетіла, немовби грозіві хмари, із постійного пристановища свого, Персії та Закубанських степів, напала на Малоросію і поїла до кореня засіви хлібні і всю рослинність. Народ, вражений такими двома страшними ударами, гадав у розпуці, що настав уже кінець світу, вправлявся в молитвах і приготуваннях до смерті, мало дбаючи за своє життя нестерпне. Але голод і постояльці, що прийшли були на зимівлю, розігнали морок розпуки народної і спонукали його дбати за своє прохарчування і тих гостей і збувати на те останнє своє майно. Уряди народні неспроможні були тоді улегшити стан своїх підлеглих, бо все те забрали у них постояльці та їхні начальники, і вони самі являли собою нуль, нічого не вартий. Тим часом Король Шведський, перебуваючи в Бендерах, подвигнув Турків у Царгороді оголосити на користь його війну Росії, і похід армії Російської на Туреччину розпочався року 1711-го навесні. У той похід Малоросійських реєстрових Козаків відправлено було під команду Обозного Генерального Лизогуба 20 000, а з рештою Козаків виступив з наказу Царського Гетьман Скоропадський супроти Криму, Він, прикриваючи з тої сторони свої границі од ріки Дінця до ріки Бугу, мав головний табір свій біля Кам'яного Затону. Армія Російська, досить численна, але не маючи з собою достатньо харчів, під проводом самого Государя вступила спокійно в турецьку Молдавію, за ріку Прут, але там, будши заатакована з усіх боків численним ворогом і виснажена голодом, прийшла до того, що вже мала була зовсім згинутися або піддатися в полон. На щастя, кампанія та сповнена була помилок обопільних, видно, приготованих самою долею задля помилування людей. Государ помилково зайшов за Прут без харчів, сподіваючись дістати їх в Молдавії, однак не дістав, а вкрай виморив свої війська. Візир Турецький, обнявши з одного боку Пруту Російську армію, також допустився помилки, зменшивши свою армію до половини і заславши її в запілля Росіянам за Прут; і якби Росіяни вдарили були тоді на решту армії Турецької, напевно б її розбили і збагатили себе Турецькими харчами раніше, як запрутянські війська їхні могли б назад переправитися. Однак Катерина I, що була опісля Імператрицею Російською, всі ті прогріхи прикрила й направила своєю розважливістю. Вона намовила Государя і підкупила Візира замиритися, не зводячи битви, і тим невідомість війни покінчила відомими на обидві сторони вигодами. Государ з армією випущений був з Туреччини і повернувся в свої границі щасливо, а Турки дістали назад завойоване в них місто Азов з околицями та на користь союзників своїх Поляків придбали Задніпровську Малоросію аж по Київ, яку змушений був Государ одступити Польщі тодішнім своїм трактатом. Але, вертаючись до Росії, звелів, кажуть, він Гетьманові Скоропадському протестувати проти того поступку як несправедливо учиненого над вільною країною, що була тільки під протекцією Російською, при своїх правах і окремих з Царями угодах.

Після того, як армія Російська повернулася з Турецького, або Прутянського, походу, року 1712-го. розташувалась одна дивізія під команду Фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева на квартирах у Малоросії, і назавжди вже її тут залишено під назвою «Консистенти», а одночасно з нею увійшли і до міст значніші Великоросійські війська і потворили в них постійні залоги в Глухові, Стародубі, Ніжині, Чернігові, Києві, Переяславі, Полтаві і Лубнах. Забезпечення всіх тих військ та їхніх коней харчами і фуражем покладено було без заплати і в натурі, себто борошном, крупами, вівсом і сіном, на обивателів

Малоросійських, не поминаючи нікого і навіть самих службових реєстрових Козаків, і задля того всі селища і всіх мешканців обкладено порціонами та раціонами. А щоб збирати їх і приставляти до команд, призначено в кожному місті, повіті або сотні комісарів, вибраних з-поміж письменних і заможних Козаків. Постачання тих харчів і фуражу військам означало не тільки утримування людей і коней, але було воно й доброю контрибуцією для командирів військових, а теє робилося таким чином: коли в зручну пору приставляють комісари харчі і фураж до команд, то командири його не приймають, а кажуть, що «він, завчасу приготовлений, протухне, або витхнеться, і з того інтерес Государів постраждає». А коли настануть звичайні річні місяці, Березень і Листопад, з невилазним бездоріжжям, тоді вони й зажадають тих вистачань негайно, з езекуціями і биттям. Комісари, знаючи неможливість вистачання натурою, а ослобливо з далекої відстані, прибігають до військових командирів, плазують перед ними, терплять усе страхіття причіпок та навіть полицників і, нарешті, уласкавлюють їх і платять їм усяку порцію і рацію грішми, вдсятеро більше від того, що вони коштують.

Одважні ж комісари, що приставили тоді раціони та порціони свої натурою, мусять витримувати дивне випробування фуражу на самих собі, себто всі начальники, навіть і рядові, навперемінки січуть комісара по носі й губах сіном і вівсом, примовляючи, що «він або грубий, або дрібний, або кепського врожаю і що багато через те потерпить інтерес Государів»; потому все скінчиться хабарями і пожертвуванням. Одначе комісара, що вертається з постачання натурою, завжди вже впізнавали по розбитих губах і величезному носі, і тому багато хто з Козаків утратили маєток свій, одкупляючись від комісарства.

Гетьман Скоропадський, шукаючи полегші у тягарях, покладених на народ Малоросійський, і без того вкрай зруйнований війною, моровицею та сараною, подарував Князеві Меншикову свою урядову Гетьманську Почепську волость з містом Почепом і просив його вистаратися у Царя милості для народу. Меншиков, діставши од Гетьмана такий багатий дарунок, побільшив його особистою владою своєю вдсятеро і, під титулом стародавнього повіту Почепського, прилучив до Почепської волості сотні: Мглинську, Бакланську і частини сотень Стародубської та Погарської, зайнявши все те своїм обмежуванням і переведеною при тому од чужоземців всемогутньою астролябією, якої доти в усій Русі не було і перед якою все було безмовне, вважаючи напрям і діяння її магніту божественним або магічним проявом Власників, урядників і Козаків з їхніми селянами, або посполитими, що увійшли в те обмежування; зараховано до Почепа і обкладено всіма повинностями поспільства тамтешнього, вважаючи всю Почепщину тодішню за удільне Князівство Меншикова; а порозставлявані в багатьох місцях герби Князівські з титулом його, що закінчувалися звичайно такими словами: «і прочая, і прочая, і прочая», змушували всіх думати, що стародавні згубні поділи Русі на Князівства знов одригнулися. Тим часом власників і урядників, що потрапили в те хімічне Князівство, призначувано по волості на бурмістрів міських та війтів сільських, і довго зносили вони те ярмо, як приголомшені або запаморочені. Гетьман, побачивши, що дарунок його Меншикову прислужився тільки до поневолення та зубожіння багатьох людей, і навіть шляхетних, робив до Государя в тій справі свої подання; і по них, кажуть, Государ Меншикова штрафував, але се ще більше подратувало Меншикова і зробило його непримиренним ворогом Гетьманові і всій взагалі Малоросії, яка згодом випила од злоби улюбленця цього найгіркішу чашу помсти; а любов до нього Царська народилася ще під час пекарювання його і од звичайних потурань слабостям людським. Одначе були вони незвичайними у пануванні над Царем та його нахилами, так що той Государ, попри всю доброту своєї душі, сліпо корився Меншикову, потураючи лукавим його намірам. Першим сигналом помсти Меншикова були одвідини його всієї Почепщини, а звідтіль — резиденції Гетьманської, міста Глухова, де хоч і влаштовано йому од Гетьмана всілякі зустрічі, урочистості та учти, одначе звелів він при собі поставити

на площі Глухівській кам'яний стовп і в ньому застромити п'ять залізних спиць, за числом голів Гетьманської та Генеральних Старшин. Гетьман не поминув тої нагоди, щоб знову поскаржитися Государеві за таку важку йому кривду і ганебну наругу; і Государ, кажуть, знову штрафував за те Меншикова, але тим ще більше підсилив злобу його і підступи супроти Гетьмана і Малоросії. Загальну помсту учинив Малоросіянам Меншиков, виславши численні війська їхні, з таким же числом урядників, на вигадані ним канали та лінії коло Ладоги, Сулака та Астрахані, де з тяжкої каторжної праці, а особливо од лютого клімату тамтешнього і дуже поганого харчування великі тисячі їх погнили й померли; а як повторено ті висилки і роботи протягом кількох років, погинули й перевелися всі їхні добре вилаштовані війська. Молодих же Козаків, що вступили на їхнє місце, zostавлено без жодного розпорядження і піддано такій самій зневазі та ужиткові, далекому од справи військової. Власники Малоросійські, або значні поміщики тамтешні, сприйняли частину помсти Меншикова одібранням багатьох у них сіл та інших нерухомих маєтностей. Зачіпкою до того було проживання в їхніх селах і на їхніх землях Великоросійських збіглих селян, поміщицьких і коронних, що переселилися були сюди ще до Польського володіння Малоросією. А втікали вони із своїх колишніх осель нібито з причини переслідувань їх за віру якусь стару Християнську, що про неї в Малоросії й чутки не було, а тільки відомо про неї, що на початку XII віку один волоцюга Вірменської ересі, Мартин Мніх, розсівав нісенітницю свої під виглядом Грецького Єромонаха в північній і східній частині Великоросії і багатьох заразив там своїм блудом. Та коли приволікся він з таким заміром на границю Малоросійську, то в селі Рублівці, в околиці міста Опішні, заарештовано його і відправлено до Києва, де судили його Митрополит і весь духовний собор тамтешній і за вироком, апробованим і затвердженим од Константинопольського Патріарха, якому тоді Малоросійське духовенство було підпорядковане, спалено його прилюдно з усіма писаннями його, сповненими безглузких нісенітниць. Одібрані в поміщиків села названо Описними Государевими слободами і вилучено з підпорядкування Малоросійським урядам, а підпорядковано окремій волосній Конторі, заснованій у слободі Климовій під проводом відставних офіцерів, і названо її Конторою описних Малоросійських розкольничих слобід. Назва розкольників приписувана була всьому селянству, що перебувало у віданні тої Контори; а названо їх розкольниками тому, що численні акти їхні, або різноманітні толки, не підходять до жодної секти Християнської чи дійсної, а суть — одна маячня мужицька, взята з найгрубішого поганства і примножена безумними забобонами. Вона полягає у виборі ручних перстів, котрими б хрестилися сильніше, і в розборі образів Угодничих та хрестів Христових; і котрий образ од інших старіший, багатший та потворніший, той у них і достойніший до почитання; хрест, що має більше кінців, є кращий од тих, що з чотирма кінцями, і їх дехто вважає за печать Антихристову. Рівно і про книги Християнські теж верзуть, що котра з них старіша і менше зрозуміла, та й святіша; і в таких розборах увесь їхній догмат полягає. Про суть же самої релігії та закон Християнський і поняття вони не мають, а ладні сперечатися за все з найбільшими богословами до шаленства і радше підуть на всякі муки, як признаються в тому, чого не розуміють. Розкольників тих намножилося в Росії в міру їх переслідування, а розбіглися з неї також в міру сих переслідувань. Вони наповнили зайдами своїми всю Польщу, Пруссію, Молдавію та Бессарабію; але потерпіли за них тільки поміщики Малоросійські, та й то світські. А монастирі, що догодили були Меншикову, утримали їх назавжди в своєму селянстві і позбулися їх уже під час загальної своєї руїни.

Гетьман Скоропадський увесь 1715-й рік стояв із сильним корпусом військ своїх за Дніпром, біля Києва, і спостерігав за рухом Польських вельмож, їхніх урядників та жовнірства, що ділили тоді між собою колишні Малоросійські Задніпровські полки, недавно їм од Царя відступлені. Поступок той, звичайно, зроблено Речі Посполитій, себто на користь усієї нації Польської, але вельможі, користаючись з тодішнього безвладдя, або межицарствія, на першому ж у них Сеймі, задобривши Примаса і урядників, що управляли Сеймом, а раду

їхню, що складалася звичайно з дрібної та вбогої Шляхти, обдарувавши жупанами і вдовольнивши бенкетами, поділили полки ті поміж собою і затвердили поділ той Сеймовою постановою під тим претекстом, що вони колишнє число війська Козацького самі виставляти будуть для Речі Посполитої, володіючи ними без посередництва національних урядників. І, так заволодівши тими полками і час од часу роздрібнюючи їх поміж своїх родин, обернули, нарешті, тих Козаків у своє селянство, і полки Задніпровські таким чином знищено; а тільки мали поміщики тамтешні по декілька Козаків для своїх прислуг партикулярних під назвою службового хлопства. Урядники і значніші Козаки полків Задніпровських з особистого царського наказу року 1711-го Вересня 23 дня до Полковників Білоцерківського — Антонія Танського і всіх інших, покинувши на Задніпров'ї нерухомі свої маєтності, перейшли на сей бік Дніпра і розташувалися в Малоросійських та Слобідських полках. Перехід той тривав і сього року під прикриттям корпусу Гетьманського.

Полки Малоросійські, що працювали на лініях і каналах, поділені були на великі команди, або корпуси, і перебували біля Царицина під командою Хорунжого Генерального Івана Сулими та інженера на прізвисько Перра, де робили лінії од Орд Кубанських і рили канал, що мав злучити ріки Дон і Волгу. Над Ладозьким же озером командували ними, із зміною, по роках: Наказний Гетьман, Полковник Чернігівський Павло Полуботок, Лубенський Полковник Андрій Маркович, Наказний Гетьман, Полковник Полтавський Іван Черниш. Вони осушували непрохідні багна і рили канали, якими мали проходити водні судна до Санкт-Петербурга, нового міста, побудованого Государем на своє ім'я у Північних багнищах, в гирлі ріки Неви, яке було споруджене майже все на палях та насипах і стало могилою численного народу, що згинув з вогкості, тяготи і холоднечі. Та од Перських і Гірських границь були начальниками над рікою Сулаком протягом трьох років Полковники: Гадяцький — Гаврило Милорадович і Лубенський — Маркович, і за них будовано фортецю Святого Хреста з іншими пограничними укріпленнями і висипано греблі з багатьма каналами та насипами.

Як вернувся року 1718-го Государ із чужих країв, де мандрував щось зо два роки, побувавши при тому у Франції і в столичному її місті Парижі, Гетьман Скоропадський зі Старшиною Генеральною і Полковниками вирушив до нього в Москву, щоб привітати його із щасливим поворотом з такої далекої подорожі і повідомити про все, що у відсутності його сталося в державі і на границях. Государ прийняв Гетьмана і Старшину його вельми прихильно, возив їх з собою до нового міста С.-Петербурга і там ласкавими прийняттями й такими ж частуваннями доволі їх ущасливив. Одначе вони вважали за превелике своє нещастя присутність свою на незвичайному суді, що відбувся тоді над Царевичем Олексієм Петровичем, яким сього Царевича засуджено на смерть, і 26 Червня він помер. За вину Царевичеві приписували виїзд його з Росії до Цісарії без відома й дозволу батька його і Государя; а виїзд той учинив він немовбито на те, щоб уникнути зобов'язань на зречення своє од царства Руського і щоб після того піти в монастир і постригтися в ченці. Причина усунення Царевича од наслідства і престолу, хоч є таємниця непроникальна, але, судячи з зовнішніх обставин і з родинного стану фамілії Царської, багато хто здогадався, що Царевич засмутив тоді батька свого, заступившись за рідну свою матір, заслани в монастир, і що через те передав Цар наслідство своє іншим своїм дітям, що були од другого подружжя. Та хоч як там було, Гетьман і Старшина його зреклися присуду Царевича на смерть, і коли в них одбирано про те думку їхню, то проголосили з твердістю, що «судити сина з батьком і своїм Государем вони жодної влади не мають, та й ніхто з громадян у такій важливій справі безстороннім суддею бути не може».

Государ, засновуючи того року різні Колегії, заснував також Духовний Урядовий Синод замість колишнього Патріаршого правління, яке враз із Патріархом тоді скасовано; і для того складені багато статутів і Духовний Регламент, а вислухати сей останній і дати на нього згоду з підписами покликано до С.-Петербурга Малоросійське найвище духовенство. Митрополит Київський Йоасаф Кроковський, діставши про те наказ, скликав спершу в себе

духовний Собор з приводу справ тих, і що тоді пішла поголоска, як то буває при всіх новинах, про одібрання в духовенства маєтностей і що вони зостануться на платні, а хто на доброхитній милостині, то Митрополит ухвалив своїм Собором не погоджуватися на такі постанови і на них не підписуватись, а проголосити на загальних зборах Російського духовенства, що вони од деінде мають свої маєтності, а не од урядів Російських, і що дарування та надання тих маєтностей на храми християнські і на їх служителів учинені од таких осіб і властей, які на теє мали право і свободу, законами затверджену; а закони тії потверджені договірними статтями з Царем Олексієм Михайловичем і царством Російським, укладеними од їхньої нації. Та коли переїздив Митрополит Кроковський з єпископами і іншим духовенством своїм до С.-Петербурга, то, за підозрами про Соборну його постанову, донесеними од ченця Свійського монастиря Іриня, заарештовано його в місті Твері і ув'язнено в тамтешньому монастирі, де незабаром він і помер. Верховенство над тим духовенством мав Єпископ Переяславський Кирило Шумлянський, який з тим духовенством все, що од них вимагали, підписав без жодного спротиву. Вернувшись з Петербурга, духовенство, а особливо найперший поміж Архімандритами Києвопечерський Архіандрит Йоаким Сенютович, вражені були страшною пригодою, що її сприйняли вони як певне віщування про зміну в чернецтві; а то була незвичайна пожежа в Київському Печерському монастирі, що сталася через недогляд Намісника у відсутності Архімандрита і що мало не весь монастир обернула в попіл та румовища при інших коштовностях церковних і монастирських, цілими віками збираних. Неоціненною втратою вважалася найперша в Росії, численна й найдавніша бібліотека, зібрана й збагачена Великим Князем Київським Ярославом Володимировичем і збережена в печерах од усіх попередніх ворожих нападів і руїн, але нині, на сором охоронців її і на превеликий жаль освічених громадян, серед добробуту і тиші, полум'ям пожерта. В ній зберігалися великі тисячі книг рукописних і всіляких дорогоцінних манускриптів, писаних різними мовами, і багато з-поміж них такими, що й ученим тодішнім мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що до історії правління Слов'янських племен та царств і до їх законів та устроїв стосувалися. Государ, на сумну звістку про таку важливу втрату, не міг утриматися од сліз, але повернути її було годі. Довготривала війна зі Швецією нарешті у Серпні року 1721-го закінчилася миром, і трактат про мирові умови з обох сторін підписано в Нейштаті, біля границі Шведської. За тим трактатом дістала Росія од Шведів чимало провінцій із завойованих нею над Балтійським морем і Фінською затокою Лівонських земель. Трактат той надруковано й опубліковано по всій Росії із звичайними урочистостями, а головна урочистість відбулася в Москві, при чому од Сенату і Синоду іменем всього народу приписано й піднесено Цареві титул: Петро Великий, Імператор Всеросійський і Отець Отчизни. Гетьман наприкінці того року направився з Генеральною Старшиною, з багатьма Полковниками та Бунчуковими Товаришами до Москви, щоб поздоровити Государя свого із славним миром і прийняттям Імператорського титулу. При тому Гетьман і вся Старшина його, враз з усіма Боярами та урядниками Великоросійськими, учинили присягу на дотримання статуту, названого «Про правду волі Монаршої», себто що Його Величність, коли захоче призначити по собі наслідником скіпетра Російського, має повну в тому волю, про що і в усій Росії була генеральна присяга; рівно ж учинено її тоді і в полках Малоросійських, Але поголос народний, що відгукується звичайно на всі новини, не залишив і її без свого судження, і був він на користь наслідства, а не вибору, і доказував вроджену прихильність до своїх Монархів.

Гетьман Скоропадський з урядниками своїми, повернувшись року 1722-го з Москви у Малоросію, дістав через Міністра Петра Андрійовича Толстого новий од Імператора іменний указ, що був для нього громовим ударом. В тому указі звелів Імператор бути в Малоросії Колеги на чолі з Бригадиром Степаном Вельяміновим і десяти при ньому офіцерам залоговим, що змінювалися б кожного року. За обов'язок їм приписано встановити й стягати податки грошові та хлібні з усіх жителів Малоросійських і з усього їхнього набутку, не

минаючи нічого й нікого, а в Колегії вершити діла по апеляціях, що входять до неї на ревізію від усіх урядів Малоросійських; вони були там вирішені на підставі Малоросійських прав, у Статуті записаних, а Колегія звиряла його зі своїм статутом, тут же прийняв, і тим самим справи тії кінчала. Гетьман, прибувши до Глухова того року, Червня 3-го дня помер, і поховали його в Гамаліївському мурованому монастирі, над річкою Шосткою, од Гетьманші Настасії Марковичевої побудованому. По смерті його зараз заснували Колегію прибулий для того Бригадир Вельямінов і залогові офіцери, поміж яких були розміщені Генеральні Старшини і Полковник Чернігівський Павло Полуботок, призначений указом Сенатським виконувати уряд Гетьманський. Слідом за тим встановлено податки з усіх мешкань, засівів, худоби, пасік і промислу, не зваживши при тому на жодні стани та привілеї.

Імператор того ж року вирушив у подорож річками, що впадають у Волгу, до міста Астрахані. Армія його йшла туди суходелом, і було в ній Малоросійських Козаків 12 000 під командою Наказного Гетьмана, Полковника Миргородського Данила Апостола і Полковника Прилуцького Гната Галагана і Київського Антона Ханського. З Астрахані зроблено похід усією армією до границь Перських, і армія, переходячи оселі Гірських та Каракалпацьких Татар до ріки Терека, підкорила багатьох їхніх володарів, а досягнувши Перських границь, заволоділа містом Дербентом, що його вважали за ключ до Персії з сеї сторони. Похід той, стосовно воєнних дій з Азіатськими народами, зовсім не обтяжував військ Російських, і все перед ними поступалося і скорялося при перших перестрілках і боях. Одначе положенням землі тамтешньої, її гір та скель, а особливо гарячим і сухим кліматом, був він для народу тутешнього зовсім нестерпний і згубний, і війська верталися звідтіля у найжалюгіднішому стані, без коней і харчів, мавши вигляд висохлий і близький до Єгипетських мумій, а значна частина їх вимерла і розгубилася в скелях та проваллях Гірських. Окрім тих військ, що вернулися з Персії, на початку року 1723-го відправлено ще 12 000 Малоросійських Козаків на Коломак під команду Фельдмаршала Михайла Михайловича Голіцина, з усіма їхніми начальниками, де вони перебули аж до втихомирення неспокойних тоді границь од Персії та Криму.

У відсутності Імператора Генеральні Малоросійські Старшини з правителем Полуботком учинили подання до Сенату про надмірні податки і повинності, встановлені Бригадиром Вельяміновим на всіх урядників та Козаків Малоросійських, без уваги на їхній стан та привілеї і всупереч самим договірним статтям, з Гетьманом Богданом Хмельницьким укладеним. Сенат на теє подання присланим до Колегії указом звільнив був усіх Старшин і Козаків од усіх податків, зваживши на їхню службу, своїм коштом і у власному озброєнню виконувану, що незмірно більше варта, як ті податки. Одначе Государ, вернувшись з Дербентського походу, на донос Вільямінова, знову звелів податки тії стягати, не поминаючи нікого і не зважаючи ні на що, а Старшин Генеральних і Полуботка, які зверталися з проханням, потягнути на відповідь до Петербурга через особливого кур'єра. Після того у Червні місяці року 1723-го туди од Колегії відправлено: Полковника Полуботка, Суддю Генерального Черниша, Писаря Генерального Семена Савича і Бунчукових Товаришів: Івана Корецького зі Стародуба, Карпика з Переяслава, Гребінку з Гадяча та з ними Канцеляристів Військових: Володьковського, Ханенка і Романовича. Урядники тії, прибувши до Петербурга і ставши перед Государя свого навколішки, просили його якнайпереконливіше помилувати отчизну їхню, погноблену вкрай податками і всякого роду утисками од Бригадира Вельямінова та його Колезьких урядників, і просили ще поновити права їхні й привілеї, договірними статтями та мировими Царськими грамотами потверджені, і щоб згідно з ними дозволено їм вибрати собі Гетьмана вільними голосами. Государ, з намови давнього і єдиного гонителя Малоросійського Меншикова, що завше переслідував Малоросіян з незвичайною злобою і мстивістю, назвавши їх зрадниками та в'роломцями, звелів узяти їх на тортури і судити Тайній Канцелярії, а квартиру їхню на Троїцькій пристані, біля кав'ярні, обняти кріпкою сторожею. Тайна Канцелярія не схожа була на жодні цивільні та духовні судилища з їхніми правами та обрядами, а була вона єдиною в своєму роді і в цілому світі і

тільки подобилася дещо Святій Римській Інквізиції. У ній не приймали доказів і оправдань ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправлялися в ній власного зізнання у поставлених обвинуваченнях або підозрах. Особа, що не признавалася до вини, мусила витерпіти все те тортурами через три прийоми, або зміни, і різним знаряддям, а наостанку вогняним, себто розпеченою залізною шиною і розтопленою сіркою. Таким чином, коли Писар Генеральний Савич у тій Тайній Канцелярії запитуваний був самим Государем: «Чи він знає про лихий замір товаришів його і земляків, які душили баранів?», а він відповідав на те із звичайною тогочасною Малоросійською чемністю: «Не скажу Вашеці!», то за ті слова, за ту чемність дістав з першого разу доброго поличника, а далі засуджений був на тортури. На щастя Савича, Канцелярист Володьковський, що чекав тут на чергу свою, заявив Государеві, Що слова Савича: «Не скажу Вашеці!» не означають упертість або навмисну затятість, а означають вони те, що з чемности говориться: «Не можу сказати Вашій Величності», або, як то в простій мові кажуть: «Не знаю». Государ, хоч зважив на вяснення Володьковського і припинив тортури Савича, але послав у Малоросію спеціального урядника довідатися, чи справді речення такого уживають в Малоросії; і виправа та коштувала скарбниці 70 карбованців, що їх з Савича й стягнуто; а він тим часом просидів до повороту посланця в тяжкій неволі. Перевівши Тайна Канцелярія у дознаннях своїх більше як чотири місяці, 10 числа Листопада засудила урядників Малоросійських на дожиттєве ув'язнення і позбавлення майна їхнього на користь Государя та його скарбниці. І коли оголосили їм учинений нею про те вирок, то Полковник Полуботок присутньому при тому Государеві Імператорові сказав: «Бачу, Государю, і розумію, з якого джерела зачерпнув Ти злість тую, що не властива серцю Твоєму і не пристойна характерові Помазаника Божого. Правота і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх Монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало Царям і Володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що Ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, несправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував. Народ наш, будучи одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії. І сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєю; але ми з народом своїм не переставали, опріч того, багато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших, і, не кажучи про Смоленщину та Польщу, одна Шведська війна доводить безприкладну ревність нашу до Тебе і Росії. Бо всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в оселях наших, не піддаючись при тому ні на які зваби та спокуси і давши Тобі спромогу переважити дивовижну мужність і одчайдушну хоробрість шведів; але за те стягнули на себе саму зневагу та лютість і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі ті злигодні, й скорботи наші довершило, нарешті, йинішнє правління наше. Урядники Московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші. Отож, будучи ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воланням своїм, як не до Тебе, Августійший Монарху? Ти добродій наш і споручитель за благо наше. Але злоба улюбленця Твого, непримиренного ворога нашого і месника, одвернула Тебе з путі істини і паскудить царювання Твоє. Поневолувати народи і

володіти рабами та невільниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але, поки ще живу, кажу Тобі правду, о Государю, що прийдеться складати Тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу». Государ, вислухавши терпляче промову Полуботкову, не зробив, одначе, жодної йому і товаришам його полегші, але потягли їх зараз до нової Петропавлівської фортеці і там перекували й замкнули у в'язниці. Майно, що було в них, до останньої дрібниці, одібрано в них і роздано, як дарунок, всяким урядникам та сторожам в'язничним, а решту переведено на гроші і причислено до скарбу Государевого, рівно ж і Малоросійські їхні маєтності, рухомі та нерухомі, та й самі житлові будинки з наказу Государевого сконфісковано од Колегії на Государя; а родини в'язнів вигнано з них, і поневірялись вони по всяких чужих домах, живлячись з ласкавої милостині, як тії жебраки. Слідом за тими в'язнями випроваджено з Малоросії решту урядників Колегії: Осаула Генерального Василя Жураковського, Бунчужного Генерального Якова Лизогуба, Полковників: Миргородського Апостола і Гадяцького Милорадовича, котрих також забито в кайдани і запроторено у в'язниці в Петербурзі, а майно їхнє усе до останку сконфісковано і забрано на Государя. А ще слідом за тим забрано усіх тих, що керували полками та сотнями Малоросійськими, і завдано до в'язниці при Колегії в Глухові, а майно їхнє за тим самим планом одібрано на Государя і причислено до його скарбу. І так тими трьома наворотами уражено всю верхівку урядів Малоросійських, а на їхні місця призначено урядників Великоросійських, і між ними Полковників: до Стародуба Леонтія Кокошкіна, до Чернігова Михайла Богданова і до Ніжина Петра Толстого. Провина в'язнів тих оголошена була від Государя іменним його указом, у Малоросії опублікованим, що «з недобррозичливости їх до нього, Государя, і Царства його, не тільки не розвели вони, але зле зберегли ті вівці й барани, котрих він виписав дорогою ціною з Шлезії і роздав був на утримання та годівлю в Малоросії, де вони гинули не з недуг своїх, а через недбальство та лихі заміри урядників, що мислили тільки про Сейми свої та шкідливі вибори». Ув'язнені таким чином урядники томилися у в'язницях своїх більше як рік, і через звичайні в них утиски, а особливо через вогкість фортечних будівель, року 1724-го померли в них у кайданах: Полковники Полуботок і Карпіка, Писар Савич і Канцелярист Володьковський, а інші зогнили та перекалічились.

Про смерть Полуботкову переказ зоставив таку пам'ятку, що коли, будиши він хворий, почув смерть свою і просив у в'язничних приставів закликати до нього священика, а вони про теє дали знати Государеві, то Государ приходив до нього попроситися, і він сказав йому: «Я неприязні до Тебе ніколи не мав і не маю і з тим помираю, яко християнин. Вірю несумнівно, що за невинне страждання моє і моїх близьких будемо судитися од спільного й нелицемірного Судді нашого, Всемогутнього Бога, і скоро перед Нього обидва станемо, і Петро з Павлом там розсудяться». І справді, Государ незабаром після того, а саме Січня 28 року 1725-го, помер.

Царювання по ньому перебрала дружина його, Імператриця Катерина I, коронована од нього в Москві року 1724-го Травня в 7 день. Перший од неї вийшов указ звільнити ще живих в'язнів Малоросійських од їх ув'язнення та тюрем і повернути їм усі їхні маєтки й попередні ранги й титули, знехтувавши й пустивши в непам'ять усі стягувані на них наклепи й підозри, про які вона добре знала, що вони суть діло злоби і найлукавішої помсти властолюбного Меншикова, що майже чарівливо володів Государем своїм і його нахилами.

Розпочаті Петром I, покійним Імператором, походи на Персію безперервно тривали і року 1725-го. У Квітні місяці відряджено з Малоросії 20 000 Козаків і декілька сотень бувших Гетьманських гвардійців, а з ними й усіх наявних Бунчукових та Військових товаришів, під командою Генерального Старшини Лизогуба і Полковників Кандиби і Горленка та Обозного Полкового Михайла Ограновича, які, поповнивши раніше відряджені туди свої війська, перебули в Перському поході у Гілянській провінції, що за містом

Дербентом, до п'яти років. Од другого походу туди ж, що йшов до границь Перських і звався Сулацьким, тим разом Малоросійські війська увільнено. Одначе увільнення тее стало вікопомним, і указ з Правлячого Сенату був про те в своєму роді єдиний і до того небувалий. В ньому наказувано вислати в похід 10 000 Козаків або викупитися з того оплатою до скарбу по декілька карбованців з Козака. Старшини Генеральні та урядники, у похід виряджені, мали з того приводу довгу нараду і погоджувалися зібрати до скарбу з кожного Козака хто по два, а хто по три карбованці, але Козаки зі своїми Старшинами, що в постійному штаті з ними служили, запротестували проти згоди головних урядників своїх, доводячи їм, що вони вважають за сором і найбільшу ганьбу викупляти себе грішми од служби військової, якій присвячують вони життя своє, а не гроші, і коли похід той є праведний і станові їхньому пристойний, то вони готові йти в нього; коли ж він інакший, як праведний і станові їхньому не пристойний, то за віщо ж їм платити гроші у такий ганебний спосіб і всупереч їхнім договірним статтям та всім привілеям, де ані слова не сказано про викупи, що личать тільки бранцям та невільникам, а не вільному народові, який обрав єдність свою з Росіянами добровільно і через єдиновірство, а ніяк не задля данин та здирства? Старшини Генеральні, не змігши в такому критичному становищі своєму іншого придумати, як тільки звернутися з тим до Сенату, вчинили од себе подання і одержали в резолюцію року 1726-го указ, щоб «Козаків у Сулацький похід не висилати, а стягнути за нього з кожного Козака грошей по 4 карбованці», які й стягнуто гвалтом в сумі 40 000 карбованців.

Імператриця Катерина I року 1727-го Травня 6 дня померла, і того ж числа зійшов на Імператорський престіл внук Петра I, Государ Петро Олексійович, сього імені Другий. Правління його почалося діяннями справді Царськими. Він, повертаючи народам права їхні та майно, властолюбством і лукавством ушкоджені, потвердив Малоросії всі з нею договори та колишні її привілеї і на їх підставі зараз скасував Малоросійську Колегію і членів її Великоросійських розпустив по їхніх домівках, а Малоросійських залишив служити в Генеральній Канцелярії і в Генеральному Суді, які тоді ж таки поновлено. Всі податки та збори, Колегією встановлені, скасував, а звелів збирати податки до скарбу Малоросійського на потреби національні, як давніше там заведено. Генералісимуса Князя Меншикова, що безупинно плів підступи свої, підкопуючись під урядників та народ, того ж року Вересня 18 дня звелів Государ заарештувати з усім домом його і заслати на пожиттєве заслання до Сибірського міста Березова, а майно сконфіскувати й причислити до скарбу. Поразка Меншикова прийшла саме в той час, як тішив він себе думкою стати близьким родичем Імператорові, готуючи йому за дружину дочку свою Марію, і здогадуватися можна з достатньою імовірністю, що, при інших беззаконнях Меншикова, викрилися заміри його на життя батька Імператорового, Царевича Олексія Петровича, з причин таких слабих нагло замордованого. І так спом'янена бисть перед престолом Всевишнього кров многих мерців, безневинно пролита на Русі, і ізли Бог чашу гніву свого на голову вбивці і на дім його.

Государ Імператор, продовжуючи благодіяти Малоросіянам, наприкінці того ж 1727 року прислав у Малоросію Міністра свого Федора Васильовича Наумова з грамотою, в якій наказував урядникам і військові розпочати елекцію на вибір Гетьмана і обрати його вільними голосами, згідно з правами їхніми та привілеями. Отож, зібравшись в Глухові, всі урядники і реєстрові Козаки Малоросійські, і всі Архіереї та значне духовенство тутешнє почали елекцію вибору, і відбувалося се таким чином: першого дня вранці дано сигнал з 41 гармати, на батареях міських розставлених, і по ньому стали збиратися урядники і військо до соборної церкви, біля якої уладжений був широкий амфітеатр. З боку Уряду несено в тріумфі клейноди національні в супроводі численної кінної й пішої охорони і розложено їх на амфітеатрі по приготовлених для того столах. Міністр Імператорський виступав попереду клейнодів з Імператорською грамотою, яку поклав на амфітеатрі при своєму секретарі. Опісля того в церкві почалася літургія божественна, одправляювана соборно всім духовенством. По її закінченню почали співати молебень, і зроблено при тому другий залп з 41 гармати. Після молебню приступили всі урядники та Козаки до амфітеатру, і Генеральний

Писар прочитав їм Імператорську грамоту, яка по прочитанню салютована була од війська біглим вогнем, а з батареї міських гарматними пострілами. Потім закликав Міністр урядників і військо погоджуватися щодо голосів вибору і приготувати їх на третій день, а тим часом розпочалося бенкетування, і в перший день Міністр улаштував бал від імені Імператора; другого дня влаштовано його од нації; і на них запрошено урядників і значне духовенство, а військо частовано по достатку напоями і всілякими смаженими стравами. На третій день, ранком 1 Жовтня, дано сигнал з гармат, і рушив похід до церкви і амфітеатру за прикладом першого дня, і як все в ньому встановилося в порядку, то повторив Міністр коротко промовою волю Монаршу, на яку всі одностайно заявили, що воліють Гетьманом Полковника Миргородського Данила Апостола і обирають на всі давні права свої та привілеї. Після того почали підписуватися на вибір урядники, духовенство і військо, а в церкві відправляли літургію і, нарешті, молебень з пальбою, під час якого учинено присягу од нового Гетьмана на вірність Государеві та отчизні і вручено йому од Міністра клейноди військові, що були на амфітеатрі, себто булаву, прапор, бунчук і печать національну. Скінчилося все те вітаннями та загальним бенкетом на кошт Гетьмана з довгою пальбою із гармат та мушкетів.

Гетьман Апостол, впорядкувавши уряд свій, виїхав зараз з чільними урядниками до Москви, щоб скласти подяку свою і всієї нації Государеві Імператорові за його великі милості, так справедливо й по-батьківськи учинені. Государ прийняв Гетьмана і урядників його в повній мірі Монаршої ласки і звелів йому дождити Височайшої коронації і бути на ній присутньому, яка з усіма пишними урочистостями відбулася в місяці Лютому року 1728-го. Між приватними Монаршими милостями, для всіх вірогідданих дарованими, одержав Гетьман для народу і уряду Малоросійського вирішальні статті, ним піднесені і Государем 22 Серпня конфірмовані, де як давні договірні статті Гетьмана Богдана Хмельницького в усьому їх обсягу потверджено, так і наново поширені та витлумачені пункти затверджено, між якими був один і про переклад прав з Польської на Руську мову, що означало неначе контрмарш: бо відомо, що права тії перекладено спершу з Руської на Польську мову, як стародавні Слов'янські, в Литві заодно з письмом Руським прийняті. З тими статтями і з грамотою, що потверджувала його на Гетьманство, вернувся Гетьман до Глухова, збагачений при тому коштовними Царськими подарунками. На підставі старих і нових прав та постанов Малоросійських, року 1729-го багато кого в Малоросії підвищено в рангах, од коронного затвердження залежних. Вони були вибрані від урядників і війська вільними голосами, і тих вибраних було по три кандидати на кожную посаду, а Государ затверджував і призначав на посаду по одному з трьох. Таким чином, затверджено з Бунчужних в Обозні Генеральні Якова Лизогуба, з Полковників в Судді Генеральні Кандибу, з Сотників також у Судді Михайла Забілу, з Дозорців Гадяцьких у Писарі Генеральні Михайла Турковського, з Полковників у Підскарбії Андрія Марковича, з Сотників в Осаули Генеральні Івана Мануйовича і Федора Лисенка, з Бунчукових Товаришів у Хорунжі Якима Гооленка та Івана Володиславовича Борозну в Бунчужні Генеральні, а Григорія Гребінку в Полковники Гадяцькі. І всім тим Старшинам Генеральним призначено рангові села від 200 до 400 дворів з посполитого народу, що був до того часу під управою Ратуш і Скарбової Канцелярії, котрі то села вже назавше позосталися ранговими і переходили у володіння того, хто був на означених урядах. Також і іншим військовим урядникам, що в полках служили, але рангових сіл та інших маєтків не мали, роздано їх, і утримання урядників верталось до первісного стану, як було воно уряджене за Королів Ягеллонів.

Розкошування Малоросії тривало, однак, недовго; після довголітніх гноблячих її утисків промінь потіхи й надії, що був просіяв, скоро потьмарився і згас. Молодий Государ Імператор Петро II, який так багато добра зробив народові, 25 Січня 1730 року помер з віспи і викликав у народі жалощі і скорботу надзвичайні. Поголос народний, що прудкіше за всіх Меркуріїв і Геніїв розніс загальне нещастя, лунав од границь Росії до кінців її і сповнював житла народні томливою журбою. Загальні жалощі посилювалися тим, що в тому Монархові

уврлася чоловіча лінія обраних Царів Російських з благословенного дому Романових. Вельможі Російські і Гетьман Апостол, що перебував тоді в Москві, по таємних нарадах і угодах, обрали й запросили на царство через депутацію свою племінницю Петра I, вдовуючу Герцогиню Курляндську Анну Іванівну, яка й посіла престол Імперії Всеросійської того року Лютого 20 дня, і їй учинено в усій Росії урочисту присягу од дворянства, міщанста і війська. Опісля, в 28 день Квітня того ж року, короновано її Імператрицею, згідно зі статутами Церковним і Цивільним,

Ігумен Московського монастир і Ієромонах Суханов, вертаючись із Палестини, куди їздив, щоб поклонитися в Єрусалимі Гробові Господньому та іншим Святим місцям, відвідав того ж 1730 року Київ, де приймали його в усіх монастирях з великими почестями, а перебував він здебільша в монастирях Печерському та Софіївському. Суханов, вернувшись з Києва до Москви, виданим од себе Путником ганив усілякі запримічені ним у Палестині і в усій Греції зайвини в обрядах та відправах церковних і неблагочинність в обителях монастирських, що начебто далеко стоять од величної краси Руських і всіх давніх повір'їв та обрядів Православних Християнських. А на Малоросійське духовенство окремо доносив Святійшому Синодові, що воно зовсім знечистило віру давню Руську і заразилося триклятою Латинщиною Римською і що воно без гризоти сумління хрестить немовлята, не занурюючи, а обливаючи їх водою і не обплывуючи при тому всім клиром сатани та всіх діл його; а в церквах, мовляв, Малоросійських під час Великого Посту відправляють п'ять разів у п'ятниці Страсті Христові, причому дзвонять у всі дзвони і читають Євангелію, співаючи по нотах Римських, або Італійських, з приступкою од співаків старших, неначе на грищі, і що, нарешті, всі Архієреї і Архімандрити Малоросійські, та й сам Митрополит тамошній, мають на митрах свої хрести, подібні до тих, які є на коронах Царів Руських, і за них вони беруться без страху й трепету. Святійший Синод, прийнявши донос Суханова з усією повагою, зажадав од митрополита Київського Варлаама Ванатовича най докладнішої відповіді і вияснення на всі пункти доносителєві. І сей Митрополит відповідав Синодові, що запити Суханова є не що інше, як верзіння мужицьке, досліджень і дебатів Богословських не варте, а породжені вони дурноголовим Мартином, Ченцем Вірменським, що посіяв був у Великоросії безглузді секти свої і розколи, а в Києві за те був засуджений і прилюдно спалений. А щодо обрядів та правил Церкви Малоросійської і її духовенства, то суть вони незмінні і непорушні ще від часів запровадження сюди релігії Християнської Грецького сповідання, спершу через апостола Христового Андрія, опісля — через Княгиню Ольгу та Князя Володимира Київського, і вони в усьому згідні й донині з усіма Ієраршествами та народами Грецького сповідання, окрім послідовників Суханова, які самі не відають, що творять. На таку відповідь Митрополита Ванатовича зараз спроваджено до Петербурга, визнано од Синоду єретиком та заколотником Церкви Російської і позбавлено всіх гідностей і самого сану, заслано на пожиттєве заслання, як простого ченця, а на його місце прислано до Києва Митрополита Рафаїла Заборовського.

Гетьмана Апостола року 1731-го на іменний указ покликано до Москви і там нагороджено від Імператриці орденом Олександра Невського. Тоді ж звелено йому побудувати Малоросійськими козаками земляну лінію з багатьма фортецями та редутами від ріки Дніпра до ріки Дінця, щоб захистити ту сторону від наскоків Кримських Татар. Лінію тую будовано довгі роки, а посилено туди щороку по 20 000 Козаків і по 10 000 з посполитих вільних, військових і володільських, так званих лопатників, над якими щодругий рік командували, як Наказні Гетьмани, Полковники: Прилуцький Гнат Галаган, Лубенський Петро Апостол, Київський Антін Танський та багато інших урядників. Робота тая забрала знову великі тисячі народу, що передчасно вигинув од тягот, спеки та клімату; але, судячи з незмірного обсягу робіт тих, судячи з ширини та глибини ровів і каналів лінійних, їх валів та насипів з пребагатьма наріжниками та всякого роду фортецями, названими іменами членів Царської родини і назвами міст Великоросійських, і, нарешті, судячи з того, що, розгорнувши всі тії вигини в просту лінію, дали б вони коло 1000 верстов, треба думати, що

така робота в інших країнах уважалася б за чудо витвору людського і нітрохи не поступилася б дивом перед викопаним Меридовим озером і всіма кам'яними роботами та насипами Єгипетськими, але тут тільки що вважається воно Українською лінією, і відібрано до неї пребагато Малоросійських земель, заселених одновірцями та поміщицькими селянами Великоросійськими. Малоросійських же поселенців, що великими тисячами од давніших і нинішніх утисків та переслідувань покинули хати свої, закликали й оселили поміщики Великоросійські на землях своїх в Орловській, Курській, Воронежській і Тамбовській провінціях і дали їм великі пільги із звільненням од рекрутства та інших державних повинностей; а навпаки, за прийняття на роботу Великоросійських селян зруйновано дуже багато родин Малоросійських через платіж поміщикам тим штрафових грошей удесятеро більше, як відома ціна, призначена на синів Ізраїлевих. І приводом здирства сього було те, що поміщики тії запровадили були промисл і підсилали зумисне селян своїх у Малоросію, які, походивши трохи по селах тутешніх, начебто шукаючи заробітків і кілька разів переночувавши та дещо попрацювавши у заможних господарів, верталися потім після того до своїх поміщиків і розповідали їм про походеньки свої, а тії передавали їх у Воєводські Канцелярії на допити і брали од Воєвод вивідачів з інструкціями, повними всяких указів, у Малоросії доти не знаних, і силою їх стягали з передержців контрибуцію свою, а як неспроможні були вони заплатити, грабували їхню худобу і рухомість, а самих замикали у в'язниці. Тим часом після скону Короля Польського Августа II, року 1733-го почали Російські війська походи на Польщу, щоб настановити на Короля Польського сина Королівського Августа III і переслідувати та вигнати з Польщі попередній витвір Шведський, Короля Станіслава Лещинського, який вступив був тоді в Польщу на заклик Поляків, своїх прибічників, і завів з ними Конфедерацію. Головним начальником над військами Великоросійськими був Граф Лассій, а над Малоросійськими — Обозний Генеральний Яків Лизогуб. А коли, на прохання Імператора Німецького Карла VI, відправлено до нього того ж року на ріку Рейн Графа Лассія з 16 полками у підмогу проти Французів, що з Цісарем тоді воювали, то прибув на його місце командиром Князь Олексій Шаховський, а з допоміжними корпусами Генерал Фельдмаршал Граф фон Мініх і Полковник Прилуцький Галаган, і всіх військ Малоросійських у поході тоді було 20 000. Війська тії, переслідуючи всюди по Польщі загони Лещинського, заводили з ними бої і щоразу їх розбивали та розганяли. Нарешті 30 Липня, здобувши приступом велике місто Гданськ, вигнали з нього самого Лещинського, який там укритися, і він втік з міста рибальським човном і в такому вигляді поклав край заколотам Польським. Поразка в численних місцях Поляків і здобуття їхніх укріплень та запасів принесли багато честі командирові Малоросійському Лизогубові і його військам, що проявили надзвичайну мужність і завзяття. А полковник Галаган дивував усіх відвагою своєю та заповзятливістю. Між іншими його прикметами, що до кмітливості військової стосуються, проявив вік одну в границях Слуцьких, де сильний корпус кінноти, виступивши проти його військ, розсипав перед його фронтом на великій відстані мільйони залізних цвяхів, навмисне зроблених із тяжкими головками, так що, впавши на землю, оберталися вони завше гостряками своїми догори. Галаган, те спостерігши, звелів малій частині своїх військ маскуватися перед польським фронтом і цвяхами, а сам з усім головним військом, обійшовши неприятеля потайними місцями, ударив на нього ззаду і змусив його, одступаючи назад, насунути на цвяхи, де, понаштрикувавши коней, не міг він тікати і був розбитий вщент.

Гетьман Апостол — року 1734-го Січня 17 помер і похований був Митрополитом Київським Рафаїлом у місті Сорочинцях, в мурованій церкві, Гетьманом побудованій. Дружині Гетьманській призначено од Імператриці зі скарбу Малоросійського в пенсію 3000 карбованців річно, а для управління Малоросією вдруге засновано Колегію з трьох урядників Великоросійських і трьох Малоросійських, яким звелено указом засідати нарівні, першим по правому, а останнім по лівому боці, на чолі з Генерал Поручиком, Сенатором і Кавалером, Князем Олексієм Івановичем Шаховським; а по його смерті командував Малоросією та її

Колегією Генерал-Поручик і Кавалер Іван Федорович Баратинський, по смерті ж його заступив місце його Генерал-Поручик і Кавалер Олександр Іванович Румянцев. Командування тих Генералів, через особисту їх добрість і шляхетні характери, хоч було коротке, але справедливе і для Малоросіян утішлिवе; одначе, створена з урядників їх окрема Міністерська Канцелярія, або так звана Тайна Експедиція, змушувала тремтіти Малоросіян у найдалших їхніх оселях і у власних домах. Вона була достеменним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної Канцелярії і не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припікати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли. Діла її і подвиги виглядали б у нинішній час маяченням у гарячці або верзінням божевільних, а тоді були вони найбільш важливі, таємні й зисковні. У ній тортуровано і мучено людей, наче в тому римському чистилищі, єдино на доноси та всякого роду причіпки перехожих і квартирних солдатів, а особливо із втікачів та інших волоцюг; а доноси були про слово і діло Государеве. І теє слово і діло було для злочинців та лайдаків наче сигналом, або лозунгом, або ж талісманом на їхню злобу і помсту, і складалося воно з трьох пунктів: стосовно життя, честі і добра Государеві особи та його родини. Кожного обивателя, хоч би він був найчесніша людина і знаної поведінки, тортуровано на донос усім відомого злочинця і лайдака. Коли не почастував хто як слід солдата і всякого волоцюгу, коли не обдарував або з необережності роззлостив чим, то вже горе тому! Волоцюга зараз іде до міського або сільського начальника і кричить перед ним, що має на такого й такого донести слово й діло Государеве: «Куй його і мене!» Начальство, не маючи нічого про начальство випитувати, але оторопівши з одного слова донощика, забиває в кайдани обмовленого, а також донощика, висилає їх під найстрогішою вартою і в найстрогішій таємниці до Міністерської Канцелярії, а там, не входячи в дослідження стану донощика й обмовленого, причин самого доносу і чи може він бути справедливий і не беручи навіть на розум, чи міг обмовлений, з огляду на відстань і спосіб життя, вчинити яке зло Государеві та його родині, яких він ніколи не бачив і бачити не може, але, виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають донощика на тортури, і коли він трьома різними прийомами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголосий і його катують і мордують неодмінно. Загальний і вірогідний переказ повідає про саме місце, де була Міністерська Канцелярія, що «якби перстом руки Божої скопати клаптик землі на тому місці, то вдарила б з нього фонтаном кров людська, пролита міністерською рукою».

Відомо, що в усякому роді добра і зла є свої тонкощі, або галузі поширення їх. Отакі мало і таємниче теє слово і діло Государеве. Окрім трьох його пунктів, що досить гнобили людність і були страшним для неї бичем, додано ще до них пошуки за честю і гідністю клейнодів та регалій Державних. І, не кажучи про численні подробиці жертв пошуків тих, досить такого доказу істини, що один знаний поміщик, або власник, містечка Горська зазнав великих капостей і тортур за самого лише орла гербового, на печатях уживаного. Офіцер армійський, на ім'я Якинф Чекатунов, що переїздив через містечко теє і не був як слід од господаря утрактований, побачив в домі його на одній печі по кахлях вималюваного майстром орла, враз заарештував команду своєю господаря сього і вислав до Міністерської Канцелярії з доносом, що він палить на печях своїх герб Державний невідомо з яким наміром. Міністерська Канцелярія, прийнявши донос той, як напівслово і діло Государеве, допитувала поміщика, з яким наміром поставив він на печі своїй герб Державний і його припалює? Поміщик, виставляючи на доказ свідків і свою присягу, хоча виправдувався, що купив він піч ту у вільному містечку Городні, у гончаря тамтешнього Сидора Перепілки, у якого між багатьма фігурами, на оздоблення печей зробленими, були між тваринами обличчя людські, а між птахами і орли, але щоб то було священне і заповідане, йому про те й на думку не спадало, і купив він усі тії печі, а між ними й ту неподобну з єдиним і звичайним наміром, щоб узимку ogrівати світлиці. Одначе, незважаючи на всі вибачення, орли коштували поміщикові доброго табуна коней і корів з грошовим додатком.

По закінченню походів Польських, року 1735-го почалися походи на Крим і Туреччину. Татари Кримські, помисливши про вигоди свої у здобутках під час походів військ Російських на Польщу і на Рейн, почали чинити напади та грабунки в границях Малоросійських. Одначе головний їх напад славно відбив генерал Леонтьєв з Малоросійськими полками, що прикривали нову лінію, а саме: Полтавським, Миргородським, Лубенським і Гадяцьким. Вони гнали Татар аж до Перекопу, позабирали всі їхні в'юки з запасами і побили їх. Тим часом наспів з Польського походу фельдмаршал граф фон Мініх і перебрав головну команду над армією, що зібралася була проти Криму біля пустого городища, званого Кам'яний Затон, куди прибули й всі інші Малоросійські полки, і підпорядковано їх од Фельдмаршала Полковникові Гадяцькому Галецькому. Полковник сей, при численних заслугах своїх, був особливо шанований як людина відважна, заповзятлива та кмітлива, і через те Фельдмаршал дуже його поважав і шанував. Але надмірне честолюбство, що супроводить звичайно людей хитромудрих, завело його в провалля згубне, з ушкодженням доброї слави всього війська, йому підлеглого. Він мостив собі дорогу в Малоросійські Гетьмани, на місце недавно померлого Апостола, і задумав прославитися великими подвигами військовими і здобути через те сильну рекомендацію Фельдмаршальську. І коли передові роз'їжджі команди сповістили Фельдмаршала, що війська Татарські великими силами виступили з Криму і зайняли так звану Чорну Долину, або Черкес-Долину, яка й Гайман-Долиною зветься і має лише водяні копані серед степів безводних, через які вся армія переходити має, і Фельдмаршал виряджав на них великий корпус військ з піхотою і артилерією, то Галецький, переконавши Фельдмаршала, що той виступ Татарський є неважний і означає тільки роз'їжджу команду, що може попусувати самі водяні копані, коли її не прогнати якнайскорше легким загоном, узяв при тому на себе знищити задуми Татарські і розігнати їх самих з частиною легких військ, командуванню його довірених. Фельдмаршал на таке запевняння Галецького доручив йому тую експедицію, додавши в підмогу два полки Драгунські. Полковник Галецький, вирядивши з собою чотири Полки Малоросійські: Гадяцький, Ніжинський, Стародубський і Чернігівський і забравши легку артилерію тих полків та призначені йому полки Драгунські, вирушив з ними на Татар. Похід той ведено на них згідно з їхніми правилами, або хижацькими звичаями, себто середину дня війська спочивали і годували в укритих місцях коней, а весь інший час і цілу ніч марширували далі, і таким чином досягли Гайман-Долини на світанку. Та як же здивувався Галецький, коли побачив при тій долині неозорий степ, вкритий татарським табором! Відвага його не давала йому занепадати духом, а рішучість боронила йому гаятися і пропустити військові доглянути своє нещастя. Він негайно напав на Татар, що саме прокинулися зо сну, і в усій своїй необачності перейшов їхній табір в усьому його просторі і повибивав цілі тисячі, а решту порозсипав на всі сторони. Та коли вернувся він у долину, як у єдине пристанище, де можна було відпочити й напоїти коней, то тут оточений був Татарами звідусіль і мусив битися і влаштувати батарею, прикриту з чотирьох кутів легкою артилерією. Напад і відсіч тривали цілий день з рівною відвагою і безстрашністю; із сили-силенної трупів, побитих з обох сторін людей і коней, зроблено вал довкола батавою, досить високий, на подобу ретраншементу, і з нього вигідно боронились. Але надвечір звелів Хан Татарський спішитися всім Татарам і кинути всередину батави прапори свої й бунчуки. На той знак полізли вони в батаву з усіх боків, не зважаючи на жодні їхні поразки. Галецький, закликавши сина свого Петра, що був у Стародубському Полку Сотником Погарським, дозволив йому рятуватися, як молодому чоловікові, всіма можливими способами, а про себе сказав, що він того робити не буде з обов'язку присяги і свого начальства. І так війська тії були велелюдством Татарським розбиті вщент, і начальник Галецький порубаний на шматки, а син його і кількасот Козаків та Драгунів урятувалися в темряві нічній поміж трупів та в порожніх копанях. Побито ж усіх урядників і рядових 3 270. Поразка війська Малоросійського рознеслася негайно всюди і навіть у самій столиці із звичайним перебільшенням, і, незважаючи на злагіднючі

повідомлення Фельдмаршальські, мав Мініх од Двору грізні догани, а інших урядників і тяжко покарано.

З того часу зненавидів Фельдмаршал усіх Малоросіян до крайнощів і, хоч сам був причиною, послухавши порад зарозумілої людини, гнав їх при всякій нагоді без милосердя і очорнив як свавільних, упертих і для Росії недбайливих людей. А коли армія дійшла до Перекопської лінії і вирішено взяти її штурмом, то для військ Малоросійських призначено при тому позицію найбільш небезпечну і мстиву, їм звелено перейти в кінці лінії затоку Гнилого моря, званого Сивашем, і заатакувати з того боку лінійну сторожу. Війська тії, з поміччю добрих своїх провідників, що бували часто в Криму в торговельних справах і знали на Сиваші обмілини та броди, дуже вдало перейшли вночі Сиваш і, там спішившись, вдарили на Татар з повною злобою і помстою за своїх побитих. Загнавши їх у ту подібну до півмісяця закутину, що поміж фортецею та Сивашем, вибили вони всіх Татар і на батареях Турків без усякої пощади і, позбиравши їхні трупи, закидали ними лінійні рови на досить великому просторі, а по тих трупах вся піхота, що не мала в голому степу для штурму драбин та фашиннику, перейшла вигідно, як по греблі. За ту незвичайну прислугу, хоч війська Малоросійські гідні були подяки, але сказано їм її крізь зуби і додано до того, що вони подобляться упертій коняці, яка коли схоче, то й на гору везе, а коли не хоче, то й з гори не йде. Плодом здобуття Перекопської лінії було те, що всі укріплення і самий середній замок з базаром узято, а кам'яні батареї і башти зірвано порохом, і все тут спустошено й знищено. Опісля того перейшла армія через увесь Крим, загнала Татар у Кафські гори, саму столицю Хана їхнього, звану Бахчисараєм, пограбувала й спустошила і з багатьма користями та бранцями вернулася на зимівлю в оселі Малоросійські. Тоді-бо вважалося за гріх зимувати в чужій стороні, не дивлячись на всі в ній завоювання та успіхи, а верталися завжди в Малоросію пізньої осені і втративши через те силу людей і майже всю худобу, яку знову набирали в Малоросії. Позаду ж армії звичайно полонкували ріки Дніпро й Самару, щоб Татари їх узимку кригою не переходили, і для того з Малоросії виганяли другу армію робітних людей, які після морозів рубали й очищали кригу, гинучи самі від морозів і не маючи в голих степах чим зігрітися. Отак-то воювали в старовину, хоч не дуже й далеко, але з своїми власними правилами військовими і розумом політичним, про які всякий богослов неодмінно скаже, що вони були з Провидіння Божого, а вільнодумець виведе собі, що з темноти умів. А то вже вірно, що Українські народи гостинність свою ось як оспівували: «Москалики-соколики! Поїли ви наші волики, а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови!» Та хоч як там було, в наступну кампанію здобуто приступом великі Турецькі міста Очаків і Азов, які підірвали порохом і до решти зруйнували, приневоливши тим Турків до вічного з нами миру, який довго тривав.

Щоб затвердити з Турками мир, року 1740-го виряджено послом до Царгорода Правителя Малоросії Генерала Румянцева, а поки він звідтіль вернеться, призначено на його місце Генерала і Кавалера Михайла Леонтєва, і тоді в правлінні Малоросійському все змінилося. Леонтєв почав правління своє визначенням першості між членами Колезькими, хто з них більший, або старший. А поки теє вирішив Сенат, уважав він Писаря Генерального за Губернського Секретаря, а інших Старшин Генеральних тільки в рангах Капітанських. Одначе Сержант Гвардії завше посідав їхні місця, а інших урядників ледве признавав він за створіння Божі, і звичайно підлягали вони Регістраторам Колезьким і тим подібним. Привілеї тих виводив з того, що вони — Російські Імператорські урядники, а сії хоч також служать в Імперії і суть корінні громадяни Руські, але все ще щось інше, як Імперські, тому лише, що назви рангів zostалися давні Руські, а не чужоземні, недавно прийняті в Росії. Замішання і розлад з того були загальні, і дехто уроїв собі навіть, що вони до імперії Російської більше не належать, а віддаються Туркам; тим-то пішли до Сенату подання та скарги, і Сенат указом звелів урядникам тим мати рівність, як було раніше, а порядок засідання встановлено указом року 1734-го; на місце ж Леонтєва призначено на Голову Таємного Радника й Кавалера Івана Івановича Неплюєва, розважністю якого все утішилося і прийшло до порядку.

Государиня Імператриця Анна Іванівна того ж року померла, і лінія Царя Івана Олексійовича незабаром по ній рвалася. Государиня тая власною своєю особою була досить лагідна й милостива, але правління її було часто, наче тростина, захитуване. За причину всіх хитань і неприємностей вважають Міністра її і улюбленця Бірона, піднесеного нею до Графської гідності, а опісля — в Герцоги Курляндські. Він, кажуть, був людина розумна, але надзвичайно властолюбна і на користі ласа. Відома Тайна Канцелярія, оте страховище дворян і всіх заможних людей, бувши в повному його розпорядженню, правила йому як достатнє знаряддя, щоб виконувати всі його бажання і навіть забаганки. Всяк, вірувай в Бірона і творяй волю його, спасен і прославлен, а не вірувай в нього і противяйся йому, осужден єсть і погибший. Нагла і люта страта знатного Міністра Волинського дає повне уявлення про тогочасне правління та про всі його мінливості і варварства Біронові. На самий спогад про шаленства брата його, кульгавого і майже безногого Бірона, здригаються мешканці Стародуба та його околиць. Він, бувши цілковитим калікою, мав, одначе, ранг повного Генерала Російського і, квартируючи декілька років у Стародубі з військом і численним штатом, подобився пишністю і чванливістю самому гордому Султанові Азіатському, а поведінка його ще більше мала в собі варварських химер. І, не кажучи про численний сераль, сформований і комплектований насильством, хапали жінок, особливо тих, що мали немовлят, відбирали в них грудних дітей, а замість них змушували груддю своєю годувати малих цуценят для мисливської зграї того недолюда; інші ж його мерзоти паскудять саму уяву людську.

Велика Княжна Єлизавета Петрівна, рідна дочка Петра I, що року 1741-го зійшла на Всеросійський Імператорський престол, зруйнувала дощенту систему правління Біронського враз із опікунством його і регенством при чужоземному наслідстві, запровадженому в Росії його ж прожектором. Царювання Імператриці Єлизавети з перших же днів осягло Росію великими надіями на її щастя, а згодом тієї надії сповнилися безприкладною добрістю тої Государині. Вона була лагідна, побожна й людяна, одне слово, мала всі гарні прикмети Верховної матері і Цариці своїх народів. Вона в усі дні царювання свого не пролила жодної краплини крові своїх підданих і смертну кару злочинців назавше скасувала й заборонила, а натомість вилучали таких з суспільства і засилали на пожиттєве ув'язнення для покути та виправлення. Сама Тайна Канцелярія, тая Інквізиція Римська в іншому вигляді й шатах, нудилася без діла, не мавши поживи од крові людської, мізерніла й западала в сухоти, зближаючись чимраз більше до свого кінця та знищення; доказано-бо вже повсякчасним досвідом, що уряд і начальники дивляться на Царів, як діти на батьків, а раби на панів своїх, і які є перші, злі, грішні або добродійні, такі й останні бувають, принаймні зовнішністю їм подобляться, соромлячись іти не за їх правилами та звичаями.

Государиня Імператриця Єлизавета року 1744-го зволила відвідати з усім двором своїм Малоросію, подорожуючи до головного міста її Києва по набожеству, яке вона відправляла тут кілька тижнів з великим благочестям, відвідувала пішо святі храми і всі шановані народом місця з особливим приготуванням і побожністю. При тому роздано багато грошей старцям, убогим і всім церковним служителям та чернецтву, а в храми та гробниці даровано чимало дорогих речей і начиння. Під час подорожі тої веселилась Государиня і дивувалась зустрічі і конвоєві військ Малоросійських, що були під командою Обозного Генерального Якова Лизогуба і всіх інших Старшин і Полковників. Десять їхніх реєстрових полків та два Компанійських і декілька команд Надвірної Гетьманської Корогви з Запорозьких Козаків виставлено на границі Малоросійські, коло Товстодубова, в одну лінію, в дві шеренги. Перший полк, одсалютувавши Государині прапорами й шаблями і пропустивши Монархиню, вертався рядами з правого флангу і проходив за другим полком, а там знов ставав на позір в кінці всієї лінії; другий, одправивши також салютацію свою, проходив за третім полком і займав місце в кінці першого. І так роблячи, всі полки і команди являли безперервний фронт і безконечну лінію аж до постою Монаршого. А як Государиня їхати зволила дуже помалу, а декілька годин іноді проходила й пішо, то конвой військ тих продовжувався і встигав у

маршах своїх і поворотах без усяких труднощів. Війська ті, будучи завжди у своїх уніформах, мали тоді нові, з вигляду всі однакові черкески синього сукна з вильотами, але різні по полках, а амуніцію всю рядну й також однакову. Студенти Київської Академії з поміттю виписаних машин і свого винаходу показували Государині всякі дивовижні явища, щоб її потішити; між іншим, виїздив поза місто поважний дід старезного вигляду, пишно вдягнений і приоздоблений короною та жезлом, але перебраний з молодого студента. За колісницю в нього був божеський фаєтон, а в ньому запряжені два піїтичні крилаті коні, так звані пегаси, прибрані з кремезних студентів. Дід той означав старожитнього засновника і Князя Київського Кия. Він зустрів Государиню на березі Дніпра, край мосту, привітав її поважною промовою і, називаючи своєю наслідницею, запрошував до міста, як до свого володіння, і поручав його і весь народ Руський під милостиву її опіку. На одному з прийнять, од урядників і народу Малоросійського влаштованому, з найживішими почуваннями широй їх прихильності і повної радості промовила Государиня, оточена незчисленим народом: «Возлюби мя, Боже, так у царстві небесному, як я люблю сей обичайний і незлобивий народ!»

Як Імператриця перебувала в Києві, подано їй прохання од урядників і війська Малоросійського про настановлення їм Гетьмана згідно з правами їхніми і договорами. Государиня, прийнявши прохання теє прихильно, звеліла прислати для того депутацію свою до Петербурга на день урочистого одруження племінника її і наслідника Герцога Голштинського Петра Федоровича з Принцесою Ангальт-Цербською Катериною Олексіївною. За депутатів обрано і вислано: Обозного Генерального Якова Якимовича Лизогуба, Хорунжого Генерального Миколу Даниловича Ханенка, Бунчукового Товариша, опісля Підскарбія Генерального, Таємного Радника і Кавалера Василя Андрійовича Гудовича. Сенат призначив був на утримання їх по 10 карбованців кожному на місяць, але Государиня, довідавшись про те, наказати зволила давати їм, як значним персонам, що прибули у важливій справі, по 100 карбованців місячно на кожного і від поліції пристойну квартиру, затверджуючи те й на дальші часи. Депутатів тих під час урочистого вінчання Наслідника року 1745-го ушановано вельми почесними місцями, але на бенкеті заздрість або ненависть не поминула нагоди, щоб з'явитися в своїй машкарі. Дехто з Міністерства питався Депутатів з виглядом насмішкватим: «Що то за причина, що ваші Гетьмани, як не всі, то многі, були лукаві й нещирі до Росії і намагалися їй шкодити?» — «Щодо щирості до Росії, — відповідав депутат Гудович, — то ніхто з вільних народів не був такий до неї щирий і прихильний, як Малоросіяни. І се доказується самим тим, що вони, будучи вільні, відбившись од Польщі, воліли Росію перед усіма іншими народами, що їх під протекцію свою закликали, а обрали її одну на те через однородство і єдиновірство своє, в чому вони назавше встоялися і ніколи не захитались, одкинувши й зневаживши всілякі зваблювання та застрашування сусідських сильних держав, і навіть недавні Шведські, до спокуси найзручніші. А щодо декотрих Гетьманів, то про них доречно служити може відоме прислів'я: «Яких створили, таких і маєте». Бо то є незаперечне, що тільки ті Гетьмани були нещирі до уряду Російського, яких він вибрав або вибрано їх на вимогу того уряду; і до сього причини троїсті покладати можна: перше, що Міністерство Російське не так добре знало їх, як свої природні урядники знати про них повинні, і через те лихих обирало; друге: Міністерство Малоросійське звичайно намагалося таких провалити, котрих не з його волі обрано, і задля того попускало їм збочуватись; третє: од сторони Російської завше їм, як своїм витворам, більше довірялось, аніж потрібно було, а може, й од того більше, а тому звирялось на них у своїх інтересах, незносних тим Гетьманам і невмісних в правлінні. А попри все те, судячи по-християнськи, можна ще сказати, що все те є тривке, що робиться справедливо, бо тут сам Бог споручитель і поборник». Депутатів тих одпущено в Малоросію з грамотою, що приобіщувала дозвіл на вибір Гетьмана, і їм на відхідному подаровано соболинні шуби, перстені з діамантами та по 1000 карбованців кожному на переїзд.

Для елекції при виборі гетьмана року 1750-го в Січні місяці прибув до Глухова з Санкт-Петербурга як Міністр Генерал-Аншеф і Кавалер Граф Іван Семенович Гендріков, і, по звичайних урочистостях і церемоніях, що тривали три дні за давнім церемоніалом, але з незвичайною пишнотою, примноженою в міру щедрот і милості добродійниці Монархині, 17-го Лютого всі чини духовного і світського звання і Козаки реєстрові, що в полках служили, зібравшись на майдан міський до Соборної церкви і вислухавши прочитані на амфітеатрі до виборів стосовані грамоти та інші постановчі акти, урочисто обрали на Гетьмана з природних Малоросіян Графа Кирила Григоровича Розумавського, що був тоді Дійсним Камергером, Академії Наук Президентом, Лейб Гвардії Ізмайловського полку Полковником і Кавалером. Ознайомити про те обрання і просити його затвердження вислано до Двору посланців од народу: Бунчужного Генерального Дем'яна Васильовича Оболонського, Полковника Ніжинського, що був потім Таємним Радником, Генеральним Обозним і Кавалером, Семена Васильовича Кочубея і Бунчукового Товариша, що опісля був Дійсним Статським Радником і Генеральним Суддею, Іллю Васильовича Журмана з численним почетом. Квітня 24 дано їм публічну аудієнцію, під час якої у відповіді через Канцлера Графа Олексія Петровича Бестужева-Рюміна сказано про затвердження народного вибору, а незабаром дано й укази Урядуючому Сенатові та Державній Закордонній Колегії, що у її віданні завше Малоросія була, про теє затвердження, і щоб Гетьманові мати надалі місце з Генерал-Фельдмаршалами і вважатися між ними згідно зі старшинством од надання цього рангу, а Великоросійських членів, що відали справами Малоросійськими, тоді ж таки вислати.

Гетьман Граф Розумовський року 1751-го на уряд свій одержав височайшу грамоту в тих самих висловах, як дано було Скоропадському, і 29 Червня того ж року мав він урочистий в'їзд свій до міста Глухова, де прийняли його з належними почестями, зібравшись задалегідь духовного та світського звання чини і всі Малоросійські полки, яким у перший день Липня прилюдно прочитано Імператорську грамоту з ілюмінацією і трикратним салютом од війська, що було на параді, і од головної артилерії з гармат. Тим часом піднесено й вручено Гетьманові клейноди військові і національні, з відповідними обрядами й церемоніями, а закінчилась урочистість парадним походом до Соборної церкви і співанням у ній літургії та вдячного Богові молебню. Після того почалися бенкети, приготовлені для урядників в палаці Гетьманському, а для війська — в їх таборах, і тривало все те коштом Гетьманським і деколи коштом скарбовим. Відпускаючи по домівках урядників і військо, оголошено їм од Гетьмана подяку його за вибір і почесні, йому виявлені, і що він. відвідає їх і відвітує незабаром у полкових оселях і буде з ними раду радити про те, як задовольнити загальні потреби та недостачі і запровадити корисне. Старшині ж Генеральній оголошено при тому, щоб готувалася переносити резиденцію і весь Малоросійський Трибунал до міста Батурина, де для того звелено від Двору Митрополитові Київському освятити з усім Малоросійським духовним собором давнє городове місце, спустошене й обернене на могилу Генералом Меншиковим під Шведську руїну, де згодом і побудовано декілька домів та великий палац Гетьманський великим національним коштом, а робітниками Козацькими. Гетьман дійсно року 1752-го об'їхав усі Малоросійські полкові та значніші сотенні міста і мав усюди зустрічі і радісні прийняття від зібраних в них урядників, війська та народу. Вся, здається, Малоросія тоді була в русі, і все в ній тріумфувало, справляючи прийняття та проводи, що закінчувалися веселими бенкетами. Один тільки випадок засмутив ті народні святкування, випадок звичайний, але поголосом народним інакше витлумачений. Коли Гетьман, будучи у Чернігові, об'їжджав верхи з численним почетом всі міські укріплення, то біля головного фортечного бастиону, коло церкви Св. Катерини, зірвав з нього вихор блакитну стрічку ордена Св. Апостола Андрія, але підхопив її, не допустивши до землі, радник Гетьманський і улюбленець його Григорій Миколайович Теплов, котрий узявся був накладати її на належне місце, але Гетьман, прийнявши од нього і згорнувши, поклав до своєї кишені. Збентежений тоді народ виводив з тої пригоди всякі припущення свої і

нісенітниці то про Гетьмана, то про його радника, і все те навіть дійшло до відома самої матері Гетьманської, яка, буди вже віку старого, умовляла кілька радів сина свого усунути від себе Теплова або зовсім не приймати його порад, віщуючи неминучі йому нещастя від того радника та його порад.

Імператриця Єлизавета, повсякчас благодіючи народові Малоросійському, ущасливила його найбільше року 1755-го, скасувавши великі й утяжливі внутрішні побори, що їх наклали були попередні уряди. Здавна народ сей, завдяки привілеям та правам своїм, вільний був од усіх таких податків, але декотрі з Президентів Урядових, як от Леонтєв та йому подібні, під виглядом потреб на військові походи завели всякі побори, залежні од настановлених ними приставів та відкупників, як от: покуховне, скатне, поковшовне і всяке інше мірове та вагове митництво, під титулом індукти та евекти, які в громадських промислах обмежували й утруднювали народ до краю, і через те торгівля в Малоросії була в найгіршому стані; а щоб ще дужче її обмежити, позасновувано на Великоросійській границі митниці, і взаємні продукти підлягали обтяжливій оплаті мита. Замість того мала Малоросія вільний довіз чужинецьких товарів, на які мито визначено без дальшого розбору, залежно від потреби та примхи. Те саме було й з вивозом у чужі краї товарів та продуктів. Імператриця потішила народ при скасуванні згаданих внутрішніх поборів, дозволивши при тому вільний торг між Малою та Великою Росією і поширивши корисні установи на зовнішню торгівлю, з прибутків якої задовольнялося Гетьмана і скарб Малоросійський.

У війну з Пруссією, помічну для союзниці Російської Марії Терезії, Імператриці Римської, що почалася була року 1756-го, виряджено в той похід Малоросійських реєстрових Козаків 5000 та компанійських 1000 із належною артилерією, а до них за начальників призначено: Генерального Осавула Якова Дем'яновича Якубовича, Полковника Прилуцького Галагана і Обозних полкових: Стародубського Скорупу, Київського Солонину та інших Старшин полкових і сотенних, скільки їх за числом війська годилося. Корпус той відправлено різночасно чотирма відділами: два з них пригнали до армії 10 600 волів, а два привели до 6 000 коней, зібраних у Малоросії, і війська ті були в баталії Егерсдорфській і в інших боях сім років, а вернулися по закінченню війни в двох уніформах і озброєннях: хто в Гусарських, а хто в Чугуївських. І се означає, що вони, через убуток Гусарів та Чугуївських Козаків, сформовані були й служили замість тих військ, які набиралися звичайно з гультайства, і тому часто убували й знищувались. Окрім тих військ, набрано на початку війни з міщан та посполитих Малоросійських 8000 погоничів, які були вислані до армії в Пруссію і розміщені там по полках у солдати, фурмани та денщики; по закінченню війни вернулося їх звідтіля дуже мало, а більше було померлих та покалічених. Сталося ж так не від клімату або повітря, яке в Німеччині і Пруссії особливо здорове, але через лихе утримування тих людей начальниками, а особливо їх інспекторією, що, вважаючи їх нарівні із Лопарями та Камчадалами, заганяли в сухоти або іпохондрію за саму їхню говірку і за те, що вони не скоро навчилися вимовляти тодішні надзвичайно елегантні речення: «намнясь» та «намедні» і придомків їх «ушь» і «кабиш».

Гетьман Розумовський під час правління свого часто їздив з усім домом своїм до Петербурга і більше там мешкав у брата свого, Рейхс-Графа Олексія Григоровича Розумовського. А правління Малоросії доручив Генеральним Старшинам, і в ньому поширив він Суд Генеральний, доповнивши його десятьма депутатами, обраними з-поміж Шляхетства, і поновивши його, як то було раніше, в правах Трибуналу, а в полкових оселях поновив і заснував 20 повітів і в них суди Земські, Гродські та Підкоморські, позоставивши в Сотенних правліннях тільки словесні розправи між Козаками про маловажні їх спори. Земські ж і градські справи їх передав на розгляд Суддів Повітових, поряд з ранговою Шляхтою, в числі якої і вони вміщалися на точних основах стародавніх їхніх привілеїв і договорів, згідно з якими всі справи їхні велися й вершилися за артикулами, для Шляхетства узаконеними, без жодної для них одміни, бо інших їм прав придумано ще не було, та й сама Польська Шляхта, що зосталася за договірними статтями в протекції війська, не наважилася

ще привласнювати їх собі самій, позбавляючи того Козаків, своїх протекторів. Шляхта тая майже день у день множилася новими вихідцями з музик, майстрових та панських служників, яким ніякого розбору тут не було, а коли хто з'являвся з Польщі, то вже й Шляхтич, начеб був він обраного роду Левитського від стародавніх Іудеїв.

Частими мандрівками до Петербурга придбав Гетьман у власне й спадкове володіння міста Батурин і Почеп з їхніми повітами та волості Шептаківську і Бакланську, колишні рангові, або столові Гетьманські, їх даровано йому у вічність року 1760-го, і поголос народний, що перенісся раптово з одного краю Малоросії до другого, вигадав про те дарування всякі припущення. Декотрі казали, що Гетьмана надалі вже не буде, а скінчиться се Ієраршество на Розумовському, інші ж доводили, що воно стане сімейним у його роді, і буде замість виборного Гетьманства спадкове Герцогство Малоросійське, за прикладом стародавніх спадкових Князівств, що були в ній. Останнє припущення почало було виходити назовні. По трьох роках скомпоновано прохання до Імператриці іменем усієї Малоросії з наданням постійного Гетьманства у роді Розумовського і з поданням на те причин, вельми образливих для самих прохачів та їхніх нащадків. В ній без жалю обмовлено й спаплюжено попередніх правителів і обивателів Малоросії, живих і мертвих. Супліка та означала рівно ж присуд і декрет на зловмисні вчинки Малоросіян, що про них двадцять дев'ять їх з тридцяти нічого не віддали, але захоплені були силоміць у ненависні пороки і в те, що зветься: «Од уст ваших посуджую вас». Твір той був ділом рук знаного Гетьманського фаворита, котрого вважали інколи й за ментора його. Інша рука, а особливо громадянина природнього, затремтіла б од перших слів, таких огудливих і злобних на Малоросію, але той виплеканець її достеменно сповнив пророчі і Царські слова: «Іже яша хліби моя, возвеличиша на мя запинанія». Як би там не було, але зібрані до Глухова з усієї Малоросії урядники та шляхетство такої супліки не підписали і, хоч як їх улещували, запевнювали і, сказати б, чарували прийняттями та пишнотою, майже царською, одначе поодинці і ночами розбіглися геть усі вони з Глухова. Слідом за ними посилено в повіти та сотні спеціальних урядників, щоб підписувались на тій же супліці. Але зібрані в них урядники та значні Козаки, не вагаючись, сказали тим посланцям, що вони таку безглузду супліку і вигадку вважають за вельми противну їхнім правилам, привілеям та самому розумові і ніколи на неї не погодяться. Згодом, кажуть, оплатив Гетьман невдоволення своє Малоросіянам найжорстокішою сатирою: він у супліці своїй заатестував їх Монархині як найлукавіших, найлютіших і найпідліших людей і тим подякував їм за своє Гетьманство. А порівнюючи подяку тую з подякою славного Гетьмана Зіновія Хмельницького, сього великого політика, великого вождя і подиву гідного воїна, можна посудити й почудуватися з віків та звичаїв минулих і сучасних і бачити, що є в них більш добродійне та освічене і що похмуре та брутальне. Гетьмана Графа Розумовського в останніх числах Жовтня місяця 1761 року покликано до Двору в Петербург, і в Малоросії порядкувати справиоставив він Обозного Генерального Семена Васильовича Кочубея, Підскарбія Василя Андрійовича Гудовича, Писаря Андрія Яковича Безбородька та Осавула Івана Тимофійовича Журавку. 25 Грудня того року померла Імператриця Єлизавета Петрівна і скінчила собою слашний для Малоросії вік, за який Царювання її уважалося і завше уважається.

На престол Імператорський вступив племінник її Петро III. Щоб сповістити про те і привести до присяги урядників і військо, вислано до Малоросії Дійсного Камергера Петра Кириловича Нарішкіна, якого по всіх Малоросійських містах приймали з військовими почестями, ілюмінаціями та пальбою з гармат і мортир, а він публікував посольство своє і читав маніфест урочисто на зборах і в Соборних церквах з молебнями. До присяги приводили урядників і Козаків, службових і відставників, їх мужеської статі дітей од семи років віком, з міських мешканців тільки їхніх урядників та начальників, а до посполитого народу теє не стосувалося. Посланцеві тому, по закінченню його комісії і після прийнять та бенкетів, підносили по всіх полках і містах багаті подарунки грошові і коштовними речами, а в Глухові від дому Гетьманського подаровано перстень з діамантами за 3000 карбованців.

Усі ж подарунки Малоросійські оцінено на 200 000 карбованців, але учинено їх цілком по добрій волі, і прийняття їх тішило й звеселяло народ.

Царювання Петра III, що тривало лише півроку, позначилося військовими рушеннями, екзерциціями та приготуваннями до них. Столиця і околиці її сповнилися брязкотом зброї, гомоном вояків і громом пальби з мушкетів та гармат при майже безугавних еволюціях і урочистостях.

У Малоросію послав сей Государ заклики, надзвичайно привабливі для молодих людей, в яких запрошено їх на військову службу Голштинську. Молодь тутешня всякого стану і виховання немовби чарівною силою збунтувалася і знялася пташиним летом з Півдня на Північ. Усі шляхи до Петербурга повні були тих Голштинців. Убрані з них в тонку шовкову одежу, себто паничі, їхали разом із обдертими та півголими молодцями і рівнялися з ними червоними гарусовими хустками, зав'язаними на їхніх шиях на зразок обрончиків. Студенти й учні Київських, Чернігівських та Переяславських шкіл, канцеляристи та авскульптанти Глухівських Департаментів і всіх полків та Сотенних канцелярій, а так само судові й магістратські приказні службовці, покинувши пера, прийняли на себе військові обрончики і тягнули слідом за першими вербувальниками. Вербунки ті хоч у Малоросії були звичайними і ними завжди комплектовано тут чотири полки Гусарські і стільки ж Компанійських, але нинішній вербунок нічому тому не подобився, а схожий був він до певної міри на Посполите рушення, бо майже всі молоді люди, покинувши діла свої і науки, піднялися і, згромадившись великими ватагами, потягли на Столицю, начеб вона війною й облогою була zagrożена. При всіх незвичайних явищах майже завжди проявляються характери народні або їх нахили, і так, наприклад, при бажанні Малоросіян до військової служби проявилась охота Іудейська до підрядів. Один з євреїв, Полковник Гадяцький Крижановський, природний Жид і свіжий перехрест, що постійними орендами своїми та відкупамі дійшов багатства і чину Полковничого, побачивши незвичайний успіх при вербунку Голштинців, одразу взявся за підряд і звернувся з тим до Государя, обіцяючи поставити їх цілий полк кінний своїм коштом. Государ, поважаючи запопадливість Крижановського, але не знаючи його рахунків, у яких, по совісті Іудейській, завше виставляв він усякий оброчник вчетверо дорожче від його ціни, призначив Крижановського, для початку, Бригадиром. І він справді із Козацьких дітей свого полку та з стадників і чабанів заводської та всякої іншої наволочі сформував був полк, названий Підцабольським. А як усе швидке та поривчасте має і такий самий кінець, то й Голштинці з Підцабольдинцями тим самим були мічені: вони від Червня місяця 1762 року, себто після скону Государя, буди скасовані й розпущені по домівках, волоклися всіма шляхами до Малоросії, і в міру їхніх учинків, виконаних в тріумфальному їхньому поході до Петербурга, всюди, як ішли вони поворотом, зневажали їх жителі нестерпно. Заможні з них, так звані паничі, верталися нарівні з іншими в однаковій уніформі, себто в обдертих селянських сіряках, босоніж; і, підходячи до своїх домів, ховалися по лісах і байраках до ночі, не показуючись із сорому перед своїми знайомими, а вночі вже закрадалися в свої доми, і не зразу пізнавали їх родини їхні в тих убраннях і при тих особистих змінах. Тим часом Государ Петро III за коротке царювання своє видав два важливі закони: один — про привілеї дворянства із заснуванням для нього Герольдії, а другий — про скасування навіки Тайної Канцелярії та її судилищ, які чинили беззаконня в Росії.

Імператриця Катерина Олексіївна II вступила на Всеросійський престол Червня 20 дня року 1762-го, & священне коронування її відбулося в Москві того ж року Вересня 22, на яке вислано депутатів од Малоросії Генеральних; Обозного Семена Васильовича Кочубея і Суддю Іллю Васильовича Журмана з великим почетом знатного дворянства та інших урядників. Царювання Імператриці Катерини II почалося і довгі літа тривало з великими намірами у ділах внутрішніх та зовнішніх і такими ж успіхами в заходах цивільних і військових, які піднесли Росію на верховини величі й слави, на подив і заздрість всіх народів, а доконувано їх під девізом: «Недокінчене завершуємо!» До того плану ввійшло,

між іншим, велике число повітів і сотень Малоросійських з усіма їх мешканцями. Один із генералів, якийсь Мельгунов, що проживав у Задніпровських оселях під виглядом вояжира або й гірше, доносив до Двору, що він знайшов у тім краю таких людей, які до жодного уряду не належать і суть вони те саме, що й Американці, але до військової служби признаються здібними й охочими. Уряд наказав йому вербувати тих людей у Пікінери і підпорядкувати їх прикордонному начальству. Вербунок охопив всі Задніпровські оселі Малоросії і частину полків: Миргородського, Лубенського і майже весь Полтавський, що були по сей бік Дніпра. А ведено його в такий спосіб: Мельгунов, роз'їжджаючи по оселях, спинявся звичайно в корчмах сільських і до них скликав тамтешніх Козаків. Після першої випивки пропонував їм писатися в Пікінери, себто в таку службу, що є теж Козацька, але з ліпшими від Козацької привілеями та вигодами, при яких нинішніх начальників своїх не тільки боятися вони не повинні, але й шапок перед ними скидати не зобов'язані. Народ, такий близький сусідством до Азіатських мешканців, а значить і до їхньої дикості, відразу хапався за слово не боятися начальства і не шапкувати перед ним і почав писатися в Пікінерію, таку, на його думку, свавільну. Одначе писалися до неї найдрібніші господарі і найбільші з них пияки та буяни. Таким чином навербованих Пікінерів вилучено зараз з відання Малоросійських урядів і прислано до них про те письмові накази. А поміж Пікінерством настановлено ротмістрів і поручиків з письменних шинкарів та церковників, що вербункові тому сприяли. Слідом за вербаками, які дуже помалу з кожної оселі набралися, відібрано й самі оселі з геть усіма мешканцями, що рішуче не погоджувалися на зміну свого стану та прав природних, і піддано усіх їх під права Новоросійської губернії, недавно заснованої, а оселі їхні поділено на чотири полки: Єлисаветградський, Дніпровський, Полтавський і Донецький. Сотенні правління скасовано, а прапори їхні та архіви деякі позамикали в церквах, а деякі ужили ротмістри та їхні жінки на домашні свої знадоби. Уряди полків Малоросійських робили багато подань Гетьманові про відібрання з їхнього відомства численних осель у Пікінерію, та й приватні поміщики й власники також вносили йому скарги на знищення стародавніх їхніх прав, многими Монархами упривілейованих. Гетьман про все те робив свої подання до Двору і Урядуючого Сенату, але все було марно, і Сенат оголосив на те готовий указ, ще в сорокових роках виданий, яким звелено причислити до будованої тоді Української лінії пустопорожніх земель, в поперечнику на 30 верстов, а завдовжки наскільки та лінія буде простягатися. Новоявлена Пікінерія користувалася особливими пільгами щось років із сім: жодних податків та служби з Пікінерів не вимагали, а лише говорили їм про їхні привілеї і що вони від Малоросіян суть ліпші та вищі. Щоб відрізнити їх, нашито їм на звичайних їхніх шапках білі банти з полотна і тасьми. Вони скидали ті шапки з голів тільки в церкві, але й то вже перед вітварем. Зустрічаючись з Малоросіянином, звичайно погрожував йому Пікінер: «Звертай з дороги, Гетьманцю, бо я за тебе луччий!» А як запитувано його, чому луччий, то відказував: «Я й сам того не знаю, але Рохмистри наші так кажуть і, либонь, тому, що маємо корону на шапках. А Рохмистри наші всі письменні: з прасолів та шинкарів, а деякі й з поповичів жалувані». Отакою химерою приспана була Пікінерія до того, що ніхто в ній більше не згадував про давні свої права та привілеї, а вихвалявся всяк нинішньою величчю.

Одначе згодом неминуча доля, що переслідує звичайно безжурну чванливість, дала скуштувати тим «луччим» з найгіркішої чаші безталання. Як почалася була з Турками війна, звелено формувати Пікінерів у регулярні війська: ротмістрам їхнім оголошено ранги проти армійських прапорщиків, але й то за уряд, а ті, що не мали сих урядів і всі ранги, нижчі супроти урядових та армійських, означали тільки Християн Українського сповідання. Простим Шкіперам почали шити мундири з гудзиками і привчати їх до екзерциції, але вони, покинувши все добро, розбіглися по зимівниках Запорозьких та хуторах Новосербських і там переховувалися, сподіваючись смерті своєї. Старики їхні з колишніх Козацьких Старшин, а саме Павло Головка з містечка Нехворощі і багато інших, задумали були пригадувати про давні свої права та вольності і що вони, за договірними статтями Гетьмана Хмельницького,

мають свою службу, в них призначену, яку готові виконувати беззаперечно і з усією пильністю, а іншої відбувати не хочуть і її ніколи не шукали. За такі слова усіх, хто був до того причетний, визнано за бунтівників, що спричинилися до втечі Пікінерів, і від пограничної Білевської Комісії засуджено на кару батою. Але кара та перевищила міру свою і перевершує, здається, навіть тиранства Неронівські. Засуджених возили по всіх ротних містечках, у Пікінерському полку призначених, і в кожному бито батою нещадно. Засічених з них на смерть прив'язано до хвостів кінських і волочено по вулицях міських, нарешті розтерзані таким чином тіла їхні кинуті в гнойовища і загорнено в них нарівні зі скотським падлом без жодного Християнського і навіть людського поховання. Екзекуцію тую відправляв Полковник Пікінерський, якийсь охрещений Турок Адобаш з Донськими Козаками, і були ті екзекутори обрані мужі, гідні суддівського вироку та його виконання. Вони в кожному містечку, повиганявши з домів народ на майдан дивитися на екзекуцію, пограбували доми ті чисто по-татарськи і поділились здобиччю із своїм Турком, чим роди ті од віків визначались, і саме в тому полягає пряма гідність їхня, ославлена як військова.

Тим часом Гетьман Розумовський, будучи в Петербурзі, залишив там при Дворі радника свого Теплова, настановленого в Кабінеті Імператриці доповідати. Гетьман, надіючись на нього, як на самого себе, і точно за його порадами, вернувшись до Глухова, проводив вищезгадані Генеральні сейми, або збори, щоб випросити собі пожиттєве і успадковане Гетьманство. Але також за порадою одної й тої ж особи внесли тоді ж рапорти до Двору Обер-Коменданти Малоросійські внутрішніх і пограничних міст про незвичайні збори і рух урядників тутешніх, запідозрюваних у невідомому їм намірі, і що для безпеки змобілізували вони війська, які стоять в Малоросії, і підняли на батареї артилерію в фортецях. З двох тих порад, таких між собою незгідних і супротивних, але уславлених найвищою Міністерією, вийшов один результат, досить згідний і рішучий. Гетьмана покликано через особливого гінця до Петербурга, а артилерію Малоросійську з її ладунком заарештовано і взято в окреме від попереднього відомство. По приїзді Гетьмана оголошено йому гнів Монарший і щоб він не з'являвся до Двору, аж доки не випросить собі увільнення від Гетьманства. Через декілька тижнів, а саме в Листопаді 1764 року, прохання про те подано, і Гетьмана Всемилоствиво увільненого з його становища, допущено в Палац під ім'ям і титулом Фельдмаршала. Зустрів його у внутрішніх світлицях Палацу Кабінетський Міністр, а його колишній дорадник і фаворит Теплов, який під час звичайних привітань із захопленням розцілював Гетьмана, а Граф Орлов, акомпануючи той поцілунок, стоячи тоді на дверях сусідньої кімнати, справдив при тому пророцтво матері Гетьманової, сказавши прилюдно: «І лобза, його же предаде».

По звільненню Гетьмана Розумовського від Гетьманства потіхою йому було пожалування всіх інших Гетьманських волостей у вічне і спадкове його володіння, між якими було багато куренів Козацьких, також Стрілецькі і декілька монастирів з їхніми землями та угіддями, що перейшли тоді в теє володіння поряд рангових маєтків і селян; а були з них перші вартовими посланцями в Гетьманських палацах, а останніх вибрано з Козаків для здобування дичини та птиці на стіл Гетьманський і на його штат, але залишилися вони в селянстві, як безмовні. Таке пожалування породило новий поголос у Малоросії щодо Гетьманства, але, наговорившись досхочу, стали вірити без сумніву, що Гетьмана більше не буде у них ні наслідного, ні виборного, і що як немає на сей уряд сіл, то й вибирати його нема нащо, а добровільні на нього датки позбавляють церковників та мешканців шпиталів і в'язниць прохарчування. Старшини Генеральні й Полковники, що мали своїм обов'язком за інших часів скликати збори і посилати депутацію до Двору про вибір нового Гетьмана, сим разом з вибором принішкли, а, уроївши собі, що всі рангові маєтки за прикладом Гетьманських, приречені на вічну роздачу теперішнім їхнім власникам, як останнім зі старої системи урядникам, спокійно вичікували на ту подію і, тішачи себе надією зробитися коштом нації багатими власниками, залишили тую націю дожидати сповнення обітниць Отця Небесного, але самі в розрахунку своєму прикро помилились, бо згодом сталося з ними не так.

Замість правління Гетьманського року 1765-го засновано в Малоросії Колегію з правами і привілеями, що дорівнювали іншим двом Державним Колегіям. На членів її призначено чотирьох Великоросійських урядників і чотирьох Малоросіян з Генеральних Старшин, а Президентом Колегії і Генерал-Губернатором у Малоросії настановлено Генерал-Аншефа Петра Олександровича Румянцева. Колегія увійшла в правління, як роса на пасовище і як паморозь на руно, себто з повною тишею і лагідністю, що відрізняла її від попередніх Колегій Малоросійських з духом бурхливим і характером гвалту та ненависті. Особливо народ Малоросійський утішений був своїм Генерал-Губернатором, пам'ятаючи про добродійства батька його, що був колись у Малоросії правителем, і він таки виправдав надії народні патріотичними ділами на його добро і насамперед приборкав військові команди, перехожі та квартировані, що руйнували тутешній народ і що їх поведження з народом мало чим різнилося від навали Татарської та інших ворогів. Десяток солдатів розганяв перед тим цілі села, а капральство їхнє потрясало навіть міста та містечка; управа ж на них була найближча: Київ, Полтава і Смоленськ, де начальники їхні такі були неприступні, як Султани Азіатські, а причіпки їхні та претензії вузлуватіші за всі вузли Гордіанські. Усе в них до останньої шпильки означало інтерес Государів, і за нього причіпки та кари були безугавні.

Граф Румянцев, як тільки прибув до Малоросії, оглянув усі пограничні та інші значніші міста й села та їх устрій; при цьому зауважив він, між іншим, що харчування консистуючих і пограничних військ постачанням на них од обивателів в натурі провіанту та фуражу є лише привід до зловживань та здирства урядників військових і що вони навмисне вимагають постачати їх на час, до тої справи невігідний, і тому вимагають і беруть за те грішми, по скільки самі захочуть, обтяжуючи й руйнуючи народ вкрай. Щоб усунути таке зло, встановив Граф однаковий податок грошовий з усіх обивателів Малоросійських, поминаючи лише урядників та службових Козаків, і звелів платити з кожного диму, себто з кожної хати, по карбованцю і дві копійки на рік, що становить з душі чоловічої статі по 35 копійок. І той податок сплачується до скарбниць повітових, на те заснованих, а з них, наказом Канцелярії скарбу Малоросійського, видаються гроші на полки та команди військові для прохарчування військ та годівлі їхніх коней, за встановленими штатами й цінами. Народ Малоросійський, такими установами буди доволі улегшений і ущасливлений, прославляв за те нове своє начальство. А як щастя людське невідомими планетами майже завжди переслідується будь-яким злом, що його обтяжує і дає матерію філософам дискутувати цілі віки про основи добра і зла, досі ними не вирішені, то й народ Малоросійський в добробуті своєму зазнав того спільного жеребу лихої долі. Граф Румянцев року 1767-го звелів учинити всьому народові і його майнові Генеральний опис що, як у своєму роді, так і в способі його проведення, був новиною незвичайною. За комісіонерів до того призначено в кожному повіті штаб-, обер- і унтер-офіцерів з численними писарями та рядовими із Великоросійських консистуючих полків і залог, які, знавши тільки муштрувати солдатів, чинили за тими правилами і з селянами. В кожному селі виганяли народ з хат його на вулиці, не минаючи нікого і навіть грудних немовлят, шикували їх шеренгами і тримали так на всякій погоді, чекаючи, аж доки перейдуть вулицями головні Комісіонери, які, роблячи їм перекличку, значили кожного на грудях крейдою та вуглем, щоб з іншими не змішався. Худобу обивательську тримали разом з її господарями і також оглядали й переписували, як маєток господарів. Ревіще худоби і плач дітей здалеку сповіщали, що зближаються до них Комісіонери з численними асистентами. Після людей і скотини бралися до поміщиків і власників. Від них вимагали документів і доказів на володіння маєтностями та землями і тут-то потрясали всі скарби кожного. Звичайно домагалися якихось Писцових книг і жалування Царських грамот, але вони тут були у самих лише попів на парафії, та й то Архієрейські; а як поміщикам, згідно з правами та договірними статтями їх, усі надання та пожалування йшли від Гетьманів і Трибунальних урядів, а тільки мало хто мав на те потвердження Царські, видані на їх бажання та при випадкових okazіях, то й подали всі власники універсали Гетьманські та

декрети Судові; але їх спершу вважали за паспорти, або прокормьожні, а мало що за посвідки звичайні, і опісля вже поволі приходили вони в свою силу, залежно від клопотань власників та їхніх пожегтів. Опис той, з усіма його страшними слідствами та розправами, не був закінчений і несподівано загинув. Війна з Турками, що вибухла за діла Польські, дала Малоросіянам Іншу роботу. Усе в ній кипіло й шуміло і все займалося постачанням війська, робітників, погоничів, хур з волами та харчів для армій, з усім іншим, що до них належить. Малоросіяни, незважаючи на тодішній свій тягар і нечувані клопоти, прославляли добродійство Боже, приписуючи Провидінню Його розпочату війну на визволення їх од Генерального опису та його наслідків, що загрожували, на їх думку, зруйнуванням власності і набутку кожного.

Перед початком війни війська Малоросійські прийняли інший вигляд і устрій. До Колегії Малоросійської надійшов іменний указ Імператриці, в якому звелено службових Козаків підпорядкувати щодо суду і служби військовому статуту, а тільки щодо земства і маєтків відатися їм і родинам їхнім за давніми правилами своїми у повітових судах. Для того розіслано по полках і сотнях військові статuti і останнього видання диспозиції, надруковані двома мовами, Руською і Німецькою; а для управління полків і сотень створено при Колегії окрему комісію. За її розпорядженням переформовано й скомплектовано полки постійними Козаками, яких записано у військовий список до визначеного на вислугу часу. І такий устрій багато в чому подобився найдавнішим розпорядкам тутешнім, заведеним од Гетьмана Князя Ружинського і опущеним після руїн Шведських та віддання Полякам Задніпрянщини. Задля екзерциції створено два табори, під Полтавою і Переяславом, і вправи там тривали ціле літо, а після того, на початку року 1769-го, рушили війська у загальний похід, і почалася правдива з Турками війна, яка чим скінчиться, Бог відає.

КІНЕЦЬ

НЕРОЗГАДАНІ ТАЄМНИЦІ «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Є твори, доля яких в особливій суспільній заангажованості, які значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду. Такі твори, як правило, пишуться на межі епох занепаду й піднесення і мають предтечну місію; зрештою, зовсім не є дивним, що приблизно в одному часі на Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: «Енеїда» Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно, завершивши стару епоху в літературі і проголосивши нову, та «Історія Русів», яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства при допомозі історіософічного трактату, що мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир, про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння, щоб спинити, зрештою, черговий масовий відплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім'я, державні традиції та історію народу, собі підпорядкованого, і проголосила цілком безсоромний постулат, що той народ не є народ, його мова не є мова, а історія — не історія, отже, мусить він безболісно й мирно сам себе заперечити і стати частиною народу панівного, державного, даючи при цьому підлеглому племені ніби вищу ласку: можливість асиміляції, а тим самим і певного урівноправнення його панівної верхівки з панівною верхівкою пануючих, але тільки при умові повного його відречення від самостійного мислення та національного самоусвідомлення; простіше кажучи, зрівнявши чини верхівки обох народів, щоб надалі не було між ними ніякої різниці («никакой розни»). Перед українськими верхами суспільства така звада поставала не раз: у менш виразній формі, коли українська аристократія ставала аристократією Великого князівства Литовського; вдруге — коли вона стала складовою частиною польського шляхетства; і втретє — коли їй запропоновано було стати частиною і шрубом російської імперської машини. Народ при цьому, в другому і третьому випадку, обкладався жорсткими законами та гнітом, який чинився перш за все зусиллями власного у вищеозначений спосіб зденаціоналізованого панства і перетворювався мало не в рабів. Цей процес, з одного боку, витворював стан численних перекинчиків, яким справа нації, власної землі й народу ставала цілком байдужа, а першорядне значення починали мати шкурницькі інтереси власного збагачення; з другого боку, не бракувало й таких, які хотіли поєднати хворе із здоровим, тобто, включаючись у гонитву за чинами й маєтностями, зберігали в законних межах свій патріотизм та самосвідомість, а з третього боку, виникала й хвиля самооборонна. У XVI — XVII столітті самооборона зосереджувалася на питаннях віри й врльностей; ця боротьба, зрештою, вилилася в численні козацькі повстання, верхом яких стало повстання Богдана Хмельницького; самооборона ж у XVIII столітті перейшла із політичних сфер у культурні, а коли вичерпалися можливості політичної боротьби, — виключно у сфери культурні. І однією з найвизначніших пам'яток такої самооборони й стала «Історія Русів».

Біля цього твору багато таємниць, над якими ламали голови немало вчених, але розгадати їх і до сьогодні не вдалося: де і коли твір, був написаний, хто його автор, які джерела його, ідеологію якого середовища він відбивав, чому він написаний російською мовою, де подівся автограф і тому подібне. На деякі з цих питань було дано більш-менш задовільну відповідь, а на інші — ні.

Перша таємниця — це факт виявлення «Історії Русів» і введення його в суспільний ужиток. Історія ця майже детективна. За свідченням М. Ханенка, рукописа уперше було знайдено близько 1828 року в бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту

Чернігівської губернії ¹, що належало небозі Олександра Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Знайшли твір члени стародубського суду Лайкевич та Гамалія — описувачі бібліотеки. Вони показали його родичеві О. Безбородька (помер 1799 року), губернському маршалкові С. Шираві, і той наказав зробити копію для себе. Рукопис, як спадщина, перейшов разом із бібліотекою до князя Голіцина, а з копій С. Шираві зроблено ще декілька: для Д. Бантиш-Каменського і для С. Бодяньського, а може, ще для декого. З цих копій «Історія Русів» ніби й поширилася, а доля автографа залишилася невідомою, можливо, він був знищений для того, щоб таємниця авторства не була розгадана. Історія, здавалося б, ясна: з неї випливає, що рукопис, який перейшов до князя Голіцина і був автографом, таємницю якого певна група людей чи родичів автора воліли не розкривати. Однак є кілька обставин, які дозволяють нам сумніватися, що в м. Гриневі було знайдено саме автограф. Річ у тім, що один із списків «Історії Русів» потрапив у Львів, і цей список написаний на папері з водяним знаком 1817 року. Точна назва списку: «История малороссийская. Сочиненная г. архиепископом белорусским Георгием Конисским в ... годе, переписана в 1818 году». Потрапив рукопис до Галичини так: наддніпрянець Яків Пугач подарував цю копію в 1872 р. В. Ганкевичу, той — О. Партицькому, відомому галицькому історичному, останній — К. Заклинському, також ученому, а брат останнього Роман передав рукопис в 1890 році до бібліотеки товариства «Просвіта» ². Факт надзвичайно цікавий, він безсумнівно свідчить про те, що «Історія Русів» мала поширення і переписувалася до її відкриття в 1828 році принаймні за десять років. Інший рукопис відсуває цю дату ще далі. Друга копія твору дісталася до Національного музею у Львові з Вільно через Івана Луцкевича під заголовком «История Руссов, или Малой России» — цей список написано на папері з водяним знаком 1814 року. Знаємо також і факт, що бібліотека колишнього «Императорского общества истории и древностей российских» при Московському університеті мала копію з 1824 року, звалася вона «История Руссов, или Малой России». Збереглася також звістка, що в 1853 році український письменник та вчений Олександр Кониський у дідача Іскри на Золотонощині бачив копію «Історії Русів» на папері з водяним знаком 1809 року ³. Цих фактів цілком досить, щоб довести: «Історія Русів» копіювалася вже у другому десятилітті XIX століття, отже, рукопис, знайдений у м. Гриневі, міг зовсім не бути автографом; копіювався він і в 30-х роках, але тільки факт відкриття рукопису 1828 року надав йому значення сенсації, спричинивши до моди на цей твір. Другий висновок: коли гринівський список не був автографом, то й усі гіпотези навколо нього, що постали потім (ми про них розкажемо), безпідставні, тобто можемо тільки припускати, що він писався рукою автора. Цікаво відзначити ще й те, що до 1828 року «Історія Русів», очевидно, поширювалася в позанаукових колах, принаймні до 1822 року, — про це свідчить факт, що вона не була відома Д. Бантиш-Каменському при першому виданні його «Історії Малоросії», зате в другому виданні 1830 року (цензурний дозвіл цього видання позначено 1829 роком) вказується як на одне із джерел, тобто Д. Бантиш-Каменському «Історія Русів» стала відома тільки після відкриття в Гриневі. І справді, саме після цього відкриття фіксуємо велике поширення твору серед публіки, численні переписи його почали ширитися принаймні після 1828 року. М. Максимович свідчить, що в 30-му році «Історія Русів» була вже в ходу, в численних списках ⁴, а А. Майков у «Журналі Министерства народного просвещения» (№ 5, 1893) вказав, що сам М. Максимович вперше покористувався фактами «Історії Русів» у статті з приводу «Полтави» О. Пушкіна, надрукованій в «Атеней» в 1829 році. На гадку А. Майкова, з «Історією Русів» О. Пушкіна познайомив саме М. Максимович. Уривки з «Історії Русів» з'являються в «Запорожской старине» І. Срезневського в 1834 році: тут уміщено з «Історії Русів» «Повість Кониського про хід смерті Наливайка», «Повість Кониського про хід Брестського собору», «Сказання про гетьмана Гулака». Загалом «Історія Русів» у цей час вплинула на багатьох письменників, про це оповімо далі, тут же нас цікавить сам факт масового поширення твору.

Друга таємниця книжки — час її написання. Василь Горленко вважав, що її написано між 1822 і 1828 роками ⁵, хоч вище подані факти про поширення «Історії Русів» в другому десятилітті XIX століття перекреслюють цей здогад — то, зрештою, крайня межа, до якої відсувають написання твору дослідники. Друга крайня межа — 1769 рік, дата береться з самого тексту «Історії Русів», бо твір закінчувався так: «На початку 1769 року призначено військам військовий похід і відкрилася справжня з турками війна, котра як закінчиться, Бог відає» (с. 257 за першодруком). Але цю дату дослідники вважають облудною, вжитою з конспіративною метою, щоб сховати автора. Зокрема, заперечив її А. Єршов, він вказав, що в творі цитується праця Д. Вагнера, надрукована в 1775 році; безсумнівно, користувався автор «Коротким літописом Малої Росії», який видав В. Рубан у 1777 році. На сторінці 257 йдеться про знищення «Румянцевського опису» — це могло статися в час глухівської пожежі 1784 року, інша частина опису була знищена в 1776 — 1778 роках. Згадується в «Історії Русів» Тмутараканський камінь, а його знайдено в 1792 році. На сторінці 252 автор пише, що царювання Катерини Другої «довготривало продовжувалося» — так могла писати людина в кінці 80-х — на початку 90-х років XVIII століття. А. Яковлів у статті «До питання про автора «Історії Руссов» ⁷ додає ще такі помічення: на с. III натякається на розділ Польщі — перший був 1772 року, третій 1795-го. Згадується в «Історії Русів» акт секуляризації монастирів — це сталося 1786 року. В двох місцях автор ужив слово «революція» — це могло статися після Французької революції 1789 — 1794 років, так само слово «патріот» (с. 122). Ці дані відносять написання «Історії Русів» до 90-х років XVIII століття, що найвірогідніше, хоч деякі дослідники кладуть цю дату на початок XIX століття. Визначити цю дату конче важливо, бо, по-перше, нам треба знати, якого часу сама пам'ятка, по-друге, погляди якої групи суспільства вона відбивала, а по-третє, — це має кардинальне значення при розшуках автора. Коли твір написано у XVIII столітті, то відпадає гіпотеза В. Горленка про авторство В. Полетики чи інших дослідників, які твердили, що Г. Полетика почав, а В. Полетика твір закінчив; а коли прийняти дату 1769 рік, то від авторства треба відкинути і О. Безбородька, якому було тоді 22 роки.

Ми прийшли впритул до ще однієї, чи не найбільшої, таємниці «Історії Русів» — хто її написав? Автор мав підстави ховати своє ім'я і зробив ряд конспіративних заходів, притому так вдало, що його таємницю, можна сказати, не розгадано й досі, хоч це питання вирішувалося не одним серйозним дослідником. Воно складне, тож спробуємо в ньому розібратися.

Авторство Георгія Кониського, українського освітнього та культурного й церковного діяча, поета, автора поетики, драми, філософа, було поставлено на найдавніших, хоч і не на всіх, списках «Історії Русів»; чи це зробив сам автор для конспірації, чи переписувальники, можемо тільки здогадуватися. Зрештою, про те, що книга не належить перу Г. Кониського (хоч той історичні твори писав, зокрема «Историческое известие о Белорусской епархии» — видав В. Рубан в «Любопытном месяцеслове» в 1776 році), скоро переконалися всі історики, особливо коли познайомилися з його справжніми творами. В передмові до «Історії Русів», до речі, тільки й сказано, що історію Кониський передав своєму учневі Григорієві Полетиці, велася вона начебто як літопис при кафедральному Могилівському монастирі «вправними людьми, що з'ясували потрібні свідоцтва з ученими мужами Київської академії і з усякими знаменитими монастирями». В. Горленко бачить у цих словах, і небезпідставно, звичайну містифікацію, за якою хоче заховатися автор. Додамо до того, що це писала людина, яка, напевне, навчалась у Київській академії, бо тут не тільки містифіковано джерела літопису, але й дотримано одну із вимог до історіографії, власне, риторичного мистецтва, як це викладалось у Київській академії, тобто автор мав обов'язково шукати для свого твору підкріплення авторитетів ⁸. Отже, загалом текст «Історії Русів» не дає ніяких підстав вважати Г. Кониського автором, він тільки передав Г. Полетиці готовий твір. До речі, це саме фіксується в передмові до «Короткого літопису», виданого В. Рубаном, але, ясна річ, не «Історію Русів» він передавав Г. Полетиці, а тільки «Короткий літопис», який, в свою чергу,

став одним із джерел «Історії Русів», що доведено вченими безсумнівно. Через це можемо гадати, що авторство Г. Кониського було поставлено у заголовку не автором, а таки переписувальниками. Заперечив цілком авторство Г. Кониського вже М. Максимович (стаття «Про козаків придніпровських»), вказавши те, що ми написали вище: тобто що Г. Кониський передав Г. Полетиці «Короткий літопис». Цей літопис був доповнений додатками, що їх написав О. Безбородько. Заперечив М. Максимович і авторство Г. Полетики і прийшов до висновку: «Мені здається, що «Історія Русів» складена невідомим для нас автором, що сховав своє ім'я за двома українськими знаменитостями, щоб сказати в передмові, що історія, яка пройшла крізь ці уми, мусить бути певною»⁹. Отже, питання про авторство Г. Кониського було досить швидко закрито, й наука це прийняла.

Складніше питання з Г. Полетикою, бо той справді працював над якоюсь історією України, про що свідчить лист Н. Кондоїди до Григорія Полетики: «Про історію вашу без усякого винятку повідомлятиму в надії, що ся праця ваша в кожному добророзумному росіянинові збуджуватиме чудове задоволення і відмітну до Вас пошану»¹⁰. Але Г. Полетика не закінчив роботи, як про це свідчив його син, а тільки її накреслив. Василь Горленко вважає, що «Історію Русів» написав таки син Григорія — Василь Полетика, що видно з його листування із А. Чепую, бо той таки збирав факти з української історії і написав чи збирався писати власну історію, про що прямо заявляє: «Накреслення якої було його (батька. — В. Ш.) і нарешті стало моїм предметом». Це писано в листі 1809 року. В. Горленко вважав, що «Історія Русів» була закінчена, як ми вже згадували, в 20-х роках ХІХ століття, хоч ми не маємо жодних фактів, що історія, яку хотів писати батько, а написав син Полетика, таки справді існувала. Зрештою, в архіві та паперах обох Полетик не знайдено жодної написаної чи початої історії, хіба рукописи записок на історичні теми. А. Яковлів докладно проаналізував суспільні та історичні погляди Г. Полетики та автора «Історії Русів» і, як на мою думку, переконливо довів, що ці погляди не були ідентичні, а ще докладніше це показав М. Возняк у монографії «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика», яку ми вже цитували. На сьогодні можемо вважати це питання також розв'язаним, хоч цієї гіпотези дотримувалися такі авторитети, як О. Лазаревський чи В. Іконников. Так само відкинуто гіпотезу про авторство Василя Полетики. Зрештою, суспільні та історичні погляди В. Полетики були ідентичні до батькових, тобто різнилися від поглядів автора «Історії Русів», що також переконливо довів у своїй статті А. Яковлів. Отже, і гіпотеза про спільне написання твору батьком та сином Полетиками також не має під собою достатніх підстав.

І тут виникає чи не найсерйозніша гіпотеза: про авторство Олександра Безбородька. Вперше думку про це висловив М. Слабченко¹¹, подавши такі аргументи: рукописа знайдено в маєтку Безбородька, автор «Історії Русів» дослівно переписував із «Короткого літопису», виданого В. Рубаном у 1777 році і дописаного таки О. Безбородьком. Останній листувався з О. Кониським і брав участь у війні 1769 року з турками. Цю гіпотезу підтримав професор П. Клепацький¹². На доказ авторства О. Безбородька він подав листа того до батька від 1 серпня 1776 року з Петербурга, в якому син просить батька прислати матеріали до історії України та «історії малоросійські літописні». «Ці книги тим потрібніші, — пише він, — бо знаходяться люди, які хочуть видати історію малоросійську і надрукувати переклад Статута». Через рік В. Рубан, як ми вже вказували, надрукував «Короткого літописа», в передмові до якого написав, що «записки сі короткі літописні з 1506 по 1734 рік... дістав я від преосвященного Георгія, єпископа моголівського», а доповнені вони були по 1776 рік «нинішнім київським паном полковником, який перебуває при його імператорській величності для прийняття чолобить Олександром Андрійовичем Безбородьком, мужем у знанні вітчизняної історії відомим і здатним, до дієписань достатньо уталаненим». Отже, документи О. Безбородько просив для цієї роботи — це була, зрештою, перша праця його як історика. Приславши її батькові, син пише в листі від 31 березня 1778 року між іншим про потребу витягувати із забуття «славу і честь предків наших» і повідомив таке: «Сей твір служить тепер керівництвом до знаміреного нами видання (підкреслення моє. — В. Ш.) повної

«Малоросійської історії», в якій, звичайно, всі помилки літопису буде виправлено, як тільки встигнем зібрати всі потрібні нам звіщення. Вправляючись у вільний від інших справ час цією приємною для мене працею, я благословляю дбання ваше милостиве батьківське в юності моїй щодо приведення мене до точного і докладного пізнання стану землі, де я народився, і всіх подій, що в ній трапилися. Велике й цілковите буде моє задоволення, коли я досягну успіхів у цій, яку беру на себе, праці, особливо, коли виконання цього буде супроводжуватися численними іншими випадками, які мав би я, щоб виявити своє нелицемірне дбання про своїх співгромадян». Отже, О. Безбородько збирався продовжувати свою історичну працю, притому хотів її видати, тобто мав би зважати на офіційну тодішню опінію, а «Історія Русів» аж зовсім не мала на меті стати підцензурним виданням, недаремно її автор так пильно ховав своє ім'я. Тобто прямих вказівок на те, що О. Безбородько написав саме «Історію Русів», нема в цитованому листі. Є, однак, опосередковані докази щодо авторства О. Безбородька, які зібрав А. Яковлів і які підтримав М. Возняк. Перше: автор, безсумнівно, використовував «Короткого літописа», виданого В. Рубаном, та доповнення О. Безбородька — ці запозичення численні, і їх вимітили дослідники¹³. Літопис, виданий В. Рубаном (до речі, В. Рубан був студентом Київської академії за ректорства Г. Кониського, між ними були добрі стосунки, вони листувалися), також кінчався 1769 роком і то тому, що О. Безбородько, автор заключної його частини, вважав, що подальша історія України «належить до загальної російської історії», — постулат «загальної російської історії» вживає і автор «Історії Русів». А. Яковлів проаналізував мову О. Безбородька й автора «Історії Русів» і засвідчив їхню тотожність¹⁴. Є цілий ряд непрямих доказів на користь цієї гіпотези: автор описує в Молдавії ті міста, в яких побував О. Безбородько, добре знає діяльність Канцелярії міністерського правління на Україні, саме воно судило батька О. Безбородька, він настроений супроти Теплова, як і О. Безбородько; останній був прихильником правління на Україні П. Румянцева, більше того, В. Рубан присвятив свою книжку П. Румянцеву, прихильником цього правителя України був і автор «Історії Русів», але не безсумнівним (негативне ставлення до проведення «Румянцевського опису»); епізод із поміщиком м. Горська Городненського повіту, який є в «Історії Русів», на думку М. Возняка, велить шукати автора на Чернігівщині, що й справедливо, а О. Безбородько був таки з Чернігівщини. Був він близький із В. Капністом, що наближає його до патріотичного гуртка другої половини XVIII століття, що його звать «Новгород-Сіверським осередком», прихильно поставився до проекту В. Капніста про відновлення українського війська, але не безсумнівно, бо був проти відновлення гетьманства. Все це, так би мовити, позитивні аргументи, слабкість їхня принаймні та, що все сказане може стосуватися й до іншої якоїсь особи, не тільки О. Безбородька, а, приміром, до А. Худорби, мова про якого буде далі; чимало є аргументів негативних. Не треба забувати, що О. Безбородько, хоч і виявляв український патріотизм, був високим сановником Російської держави (канцлер), тобто належав не до того прошарку освіченого українського громадянства, яке чинило опір насиллю над Україною, а до того, котрі під умови російського деспотизму прилаштовувалися і зберігали свій патріотизм у лояльних рамках, навіть спричинилися укріпленню того-таки самодержавства на Україні.

Загалом із тих даних, що вибрали з «Історії Русів» дослідники, можна змалювати такий вірогідний образ його автора: жив він у другій половині XVIII століття, принаймні в 1769 році мав понад двадцять років, бо брав участь у турецькій війні, значить, народився близько 1745 року, учився в Київській академії, коли в ній уже не культивувалася книжна українська мова, можливо, продовжував навчання і в Росії, належав до козацької старшини (М. Костомаров у статті «Поїздка в Батури» побачив автора як одного з нових українських дворян катерининського часу), був землевласником, очевидно, не маючи правдивих документів ні на дворянство своє, ні на землю (негативне ставлення до «Румянцевського опису»), жив на Чернігівщині, можливо, десь на Городнянщині чи Новгород-Сіверщині і, очевидно, був зв'язаний із новгород-сіверським культурним осередком, відзначався

глибоким українським патріотизмом, схильністю до вільнодумства, мав широкий політичний світогляд, цілком негативно ставився до російського абсолютизму та самодержавства. Свій твір написав у 90-х роках XVIII століття з метою повернути історичну пам'ять в середовище тодішнього освіченого громадянства, добре знав Молдавію, південь України і Крим. Джерела до своєї праці мав принагідні й недостатні, був у курсі подій, що відбувалися на Україні в час його життя і найближчий час до народження, з власного досвіду і розповідей очевидців знав літописи Самовидця і Г. Граб'янки, знав також «Розмову Великої Росії з Малоросією» Семена Дівовича, бо ще М. Петров помітив, що твір С. Дівовича «має деяку схожість із відомим історичним памфлетом «Історією Русів» псевдо-Кониського... і, може бути, послужив одним із джерел цієї історії»¹⁵. Справді, тут є чимало спільного: державницька концепція, твердження, що козаки походять від козар або хозар; опис боїв під Берестечком і Білою Церквою, ніби сприятливих для козаків; подробиці про перемогу полковника Галагана під Солодківцями в 1734 р. тощо. О. Оглоблин писав: «Отже, нема сумніву, що автор «Історії Рус-сов» знав «Разговор Великої Росії с Малоросією», який в рукописних копіях був поширений на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст.»¹⁶.

І тут ми не можемо пройти мимо ще однієї звістки, зафіксованої в листі декабриста О. фон дер Бріггена, написанім із села Понурівки Стародубського повіту, з маєтку його тестя М. Миклашевського до Кіндрата Рилеева: «Я буду прикладати старання дослати Вам, наскільки можна, матеріали із малоросійської історії, маю на увазі дістати таку історію, писану сучасником Кониського Худорбою, вона невідома, бо тільки один екземпляр її існує в домі, в якому жив Худорба. Ця історія цінується тут нарівні з історією Кониського, ставлять їй тільки за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана. Діставши її, я велю зробити з неї два списки, один для Вас, а другий для себе»¹⁷. Обіцянка не була виконана, бо в цьому-таки році, коли писався лист, відбулося повстання декабристів, К. Рилеев загинув, а О. Брігген був заарештований. У цьому цікавому листі є кілька місць, на які треба звернути увагу. О. Брігген сам історії Худорби не бачив і не читав її, він про те тільки чув («ставлять їй за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана», а питається: «Історія Русів» не вільно і не супроти уряду написана?»). Ця історія цінувалася на Новгород-Сіверщині, як і історія Кониського, тобто «Історія Русів»; про те, що О. Брігген «Історію Русів» читав і знав, сумніву нема, бо він збирався її навіть видавати.

Коротко про Архипа Худорбу. Він жив у селі Комані Новгород-Сіверського повіту і був шептаківським сотником. Худорби — старий козацький рід, який виводив себе від Михайла Кіндратовича Худорбая (Худорбія) — знатного військового товариша, але чи це мало історичні підстави, невідомо. Відомо лише, що Худорби були козаками в Комані, навіть підпомічниками, якими вони записані в актах Румянцевської ревізії 1767 року. Один із них був у чині військового товариша — це був Михайло Омелянович Худорба, уродженець Комані, його сином був Ар-хип, інші сини також вийшли в старшину: Опанас був корнетом, а Володимир — значковий товариш.

Архип Худорба народився між 1748 — 1750 роками, тобто приблизно тоді, коли мав народитися, за нашими підрахунками, автор «Історії Русів», був сотенним канцеляристом, під час Румянцевської комісії записаний «атестованим у сотенні новгородські старшини». З 1769 року він — сотенний осавул і, як такий, рушив у тому-таки році у Турецький похід, як і здогадний автор «Історії Русів», воював у Другій армії у 1769 — 1773 роках, був при розоренні міста Дубоссари, при облозі і взятті Бендер, взятті Перекопської лінії та Перекопа, тобто мав добре знати південь України та Молдавію, як це знав і автор «Історії Русів». У 1773 році його призначено сотенним отаманом, а з 1777 року про нього писали, що він «у комплекті при полку перебуває». Знаємо, що його представлено до чину секунд-майора. Очевидно, зі Стародубським карабінерним полком брав участь у походах О. Суворова. У 1789 — 1791 році востаннє записаний як прем'єр-майор у дворянських реєстрах. У 1799 році Худорбам було признано право на російське дворянство; можливо, це сталося ще за життя Архипа. О. Оглоблин припускає, що він помер у 1799 році. Рід Худорбів був відомий на

Новгород-Сіверщині в XIX — початку XX століття. Друге припущення О. Оглоблина: рукопис історії Худорби був знищений або реквізований у 1825 році після повстання декабристів.

Але ряд дивовижних фактів змушує нас порівнювати цей твір саме із «Історією Русів». Виявляється, анонімний автор її виявляє чималий інтерес саме до історії роду Худорбів і не раз користується нагодою, щоб піднести цей рід та його заслуги, і це при тому, що Худорби аж ніяк і нічим не відзначалися в історії України.

Тут ми хочемо поставити питання: а що, коли «Історія Русів» та історія Архипа Худорби один і той же твір? Чи не був рукопис Худорби, який ніби існував в одному примірнику, автографом «Історії Русів»? До речі, його й справді могли знищити родичі А. Худорби, коли повстання декабристів було придушене і в суспільстві почалася реакція.

Розв'язати на сьогодні це питання ми не можемо, хіба що подати таку цілком гіпотезну картину. Припустимо, що історія Худорби та «Історія Русів» — один і той-таки твір. У XVIII столітті, до смерті автора (а написав його А. Худорба, коли вийшов у відставку в 90-х роках), він поширення не мав, тобто існував в одному примірнику — автор, написавши його, мав усі підстави остерігатися. Після його смерті, що сталася до 1810 року, з нього було знято кілька чи одну копію, яка чи які поширилися, саме копіїсти поставили біля твору ім'я Кониського (є копії без такого імені). Ці списки мали локальне поширення, бо йшлося про збереження нелегальної книжки. Свого ж імені автор не ставив також з конспіративних міркувань. Отже, «Історія Русів» відтоді почала існувати окремо, без зв'язку з іменем Худорби. Водночас хтось із родичів А. Худорби в 1825 році чи близько того року розкрив сусідам чи приятелям факт існування рукопису. Що то за рукопис, ніхто не знав, знали тільки, що це історичний твір і в ньому викладалися вільнолюбні думки, зокрема проти російського уряду. Чи можлива така ситуація? По-моєму, цілком, але фактів на її підкріплення поки що нема та й навряд чи вони знайдуться. Повністю ж таємниця авторства при тих даних, що їх маємо, залишається нерозгадана; відомо тільки одне: «Історія Русів» та історія Архипа Худорби між собою тісно зв'язані, і цього факту обійти увагою аж ніяк не можна.

На сьогодні маємо щодо пошуків автора «Історії Русів» таку статистику. З авторством Г. Кониського покінчено після виступів М. Максимовича. Думку про авторство Г. Полетики підтримали В. Іконников ¹⁸, Д. Дорошенко ¹⁹, М. Горбань ²⁰. В. Горленка в тому, що твір написав В. Полетика, підтримали М. Драгоманов ²¹, А. Єршов ²². М. Грушевський ²³, Д. Майков ²⁴, Є. Онацький ²⁵ висловилися за спільне авторство Григорія та Василя Полетик. Остаточо поклав край цій гіпотезі М. Возняк у книзі «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика». Гіпотезу про авторство О. Безбородька розробляли П. Клепацький ²⁶, А. Яковлів ²⁷, М. Слабченко та М. Возняк у вказаних працях. Додамо до цього, що автором «Історії Русів» називалися князь М. Рєпнін (М. Драгоманов), О. Лукашевич (М. Петровський), О. Лобисевич та інші.

«Історія Русів» — це найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII століття; не дивно, що він значною мірою вплинув на багатьох видатних митців, особливо в 30-х роках XIX століття, коли поширився рукописно. О. Бодяньський, видавець твору, писав: «При друкуванні я користувався майже десятьма списками різного типу, зробив усі важливі і напівважливі різнослів'я, а все інше надруковане без найменшого скорочення, навіть до коми, до архаїзму» ²⁸. Під впливом цього твору О. Пушкін написав свою «Полтаву» — вона вийшла в 1828 році. М. Возняк вважає, що поет дістав копію «Історії Русів» від С. Ширая, а В. Горленко — від М. Гоголя. Сам М. Гоголь користувався твором при створенні «Тараса Бульби». О. Пушкін високо оцінив «Історію Русів», зокрема він назвав Г. Кониського «великим живописцем» і припустив, що «серце дворянина б'ється в ньому під чернечою рясою», а з другого боку — «любов до батьківщини часто зваблює його за межі строгої справедливості». Це поет писав у статті «Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белоруссии» ²⁹. М. Возняк вважає, що до М. Гоголя «Історія Русів» потрапила таки від О. Пушкіна — перша редакція «Тараса Бульби» була закінчена

1834 року. Загалом М. Гоголь негативно ставився до українських літописів (не вказуючи, яких саме), зокрема писав у листі до І. Срезневського 18 березня 1834 року: «Добре ще, якщо траплялися між ними з різкою фізіономією, з характером, як, наприклад, Кониський, що вирвав хоч жменьку переказів і знав, що він пише»³⁰. На самого І. Срезневського «Історія Русів» так само сильно вплинула. «Фальсифікати «Запорожской старини» були головним наслідком знайомства з «Історією Русів», — пише М. Возняк, — яка викликала загальне захоплення гуртка Срезневського»³¹. Сліди читання «Історії Русів» помітно у віршах А. Метлинського, М. Костомарова (пізніше він ставився до неї критично) написав під її впливом загублену драму «Косинський» та ряд віршів; Є. Гребінки (поема «Богдан», повість «Ніжинський полковник Золотаренко»), а особливо Т. Шевченка. М. Драгоманов так про це писав: «Між 1840 і 1844 роками, видно, Шевченко потрапив на «Історію Русів», яку приписували Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом та козацьким республіканством часів декабристів. Шевченко брав з «Історії Русів» цілі картини і взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як «Історія Русів»³². До творів, у яких видно вплив «Історії Русів» на Т. Шевченка, М. Драгоманов зараховував «Сон» («Із города із Глухова»), «Великий льох», «Іржавець», «У неділеньку святую» та інше. М. Возняк добачає цей вплив раніше, в 1839 році — в «Тарасовій ночі»³³.

Згадує «Історію Русів» Т. Шевченко у «Близнецах», навіть повідомляє про її рукописний примірник з автографом Г. Кониського, що є явним художнім домислом, свідчить він про популярність твору на Україні. «Історія Русів», — писав той-таки М. Драгоманов у статті «На захист невідомого покійника автора «Історії Русів», — була безпосередньою предтечею «Кобзаря» Шевченка, на якого самого вона, очевидно, мала справжній вплив. І якщо, як це можна бачити, наприклад, із «Записок сенатора Соловйова» («Русская Старина», 1881, № 4, с. 748 — 749), чернігівське і полтавське дворянство було одним із небагатьох, яке в 1857 р. не висловлювалось хоч проти особистого визволення селян і якщо це дворянство дало декількох діячів партії, що більше сприяла селянам у редакційних комісіях, у цьому в значній мірі треба бачити вплив «Історії Русів»³⁴. М. Костомаров зазначив, що «Історія Русів» «вся просякнута духом напівдворянського малоруського патріотизму, який недавно ще був у моді в середовищі малоросійської публіки»³⁵, а П. Куліш зазначав: «Був на світі Кониський — і своєю «Історією Русів», мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітчину, аж поки Шевченко не розідрав тієї завіси»³⁶. Сам П. Куліш також піддався чарам цього твору, сліди користування «Історією Русів» знаходимо в повістях П. Куліша, зокрема, «Михайло Чернишенко» (Київ, 1843), де він на «Історію Русів» прямо посилається, а останнім документом захоплення «Історією Русів» була Кулішева «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького», повністю залежна від «Історії Русів». Але найбільше захоплений цим твором був М. Маркевич, який, як пише В. Горленко, «цілком обібрав це джерело» — текст його «Истории Малороссии» запозичено значною мірою з «Історії Русів»; сліди цього впливу помічаємо і в «Украинских мелодиях» того-таки М. Маркевича (1831). Вплинула також «Історія Русів» і на представників «української школи» в польській літературі, зокрема на М. Чайковського, М. Гліщинського та інших; захоплений був цим твором відомий польський учений В. Мацейовський, який навіть переклав деякі фрагменти «Історії Русів»; сліди впливу твору помітно в «Chopin-i» Г. Трентовського. Займалися польські вчені й критикою «Історії Русів» (Л. Яновський), але тенденційною.

Нарешті в пізнішому часі «Історія Русів» залишила свої сліди на історичних поемах С. Руданського, в трагедії Й. Барвінського «Павло Полуботок», в «Молодому віці Максима Одинця» Олександра Кониського тощо. С. Єфремов, оцінюючи загальне значення твору для української культури, зазначив: «Історія Руссов» була немов пророкуванням про близьке національне відродження України і оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося»³⁷.

Що ж собою являла «Історія Русів» як твір? Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 року. Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) — документами. Основна засада твору — натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення — головний зміст книги. Загалом автор не мав на меті писати історію України, а дав свою мисленну картину цієї історії. І. Борщак назвав «Історію Русів» «історичною легендою України, політичним трактатом, втіленим в історичну форму»³⁸. Г. Карпов жанр твору визначив як «політичний памфлет» і пояснив особливості цього жанру: «Автори таких творів дуже мало дбають про збирання солідних історичних джерел для своєї праці, але рівночасно для доказу вірогідності всього, що вони розповіли, добирають найбільш громоносні авторитети (нагадаємо, що це було в засадах історіографії, визначених курсами риторик Київської академії. — В. Ш.), так указують на участь у складанні подібного твору самих історичних осіб, у ньому описаних. Основна прикмета таких творів: зверхній лібералізм (він був якраз не зверхній, а глибокий. — В. Ш.), проповідь гуманних ідей, обвинувачення неприємних авторові осіб та народів у деспотизмі, неосвіченості, варварстві, схильності до підступу, лякливості (тут уже говорить у критикові ураза шовіністично налаштованого росіянина. — В. Ш.), дурноти, а тим, яких автор бере під свій захист, приписуються всі протилежні, цілком приємні, прикмети. Друга ознака — багатство анекдотів у них: прості звичайні події прикрашаються фантазією»³⁹; до речі, всі ці викладки — типова риса так званої романтичної історіографії. Цю думку, тобто те, що перед нами памфлет, підтримав В. Іконников: «В сутності, — писав він, — «Історія» має характер історичного памфлету, автор чи автори її не були особливо точні при виборі джерел (що і зрозуміло при тодішньому стані нашого історичного мислення взагалі), її виклад нагадує манеру древніх чи псевдодревеїх з твореними промовама історичних осіб; факти підганяються під тенденції, але в крайньому разі автори вигадували менше, ніж їх звинувачують, вони багато брали із давніх малоросійських літописів, але також багато брали з усних переказів, анекдотів, віршів, пісень, які ходили в українському дворянстві, серед козацької старшини і серед народу»⁴⁰. Приблизно те саме каже й Д. Дорошенко: «Історія Руссов» вийшла не науковим історичним твором, а політичним памфлетом, вона прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки; коротко кажучи, вона має інтерес як показник найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII ст., в її світлі стає зрозумілий для нас рух шляхти Ніжинського полку в обороні автономії в 1767 р. і таємна місія Капніста до Берліна в 1791 р.»⁴¹. Автор оглядає історію України з найдавніших часів, а історію княжих часів — як самостійне державне життя під управою київських князів. Загалом «Історія Русів», за авторським задумом, написана, як сам пише, «на два періоди»: до нашестя татар — «екстрактом», а після цього — «просторо й докладно». На Білорусію автор дивиться, як на країну «одноплемінну, сусідську», на Росію має свій погляд, до якого ми повернемося окремо. Автор «Історії Русів» гостро заперечує думку, ніби Україна постала в XIV — XVI століттях, доти це була порожня земля, козацтво заведене польськими королями (в цій полеміці заперечує навіть назву Україна), а вважає, що Київська Русь — це державне творення саме українського народу, що Русь — це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля. У цій своїй концепції автор ішов за традицією, яка фіксується досить чітко в протестації Йова Борецького, де було написано, що українські козаки — «того-то правого руського народу з Яфетового насіння, плем'я, яке Чорним морем і сушею воювало Грецьке царство»; зрештою, ми цю думку часто зустрічаємо в поетичних пам'ятках XVI — XVII століття, зокрема в «Роксоланії» С. Кленовича, де в Русь також вводиться тільки Новгородщина, а Московія мислиться як окрема держава; так бачить Русь і литовсько-руський історик М. Стрийковський чи автор поетичних «Дніпрових камен»

Іван Домбровський. Свій виклад про давні часи автор бере з історії «преподобного Нестора Печерського» і його наслідників та попередників, котрі ту історію писали, анахроністично вважаючи, що вони були членами чи академіками училища в Києві і що те училище ніби заснував грецький філософ Кирило. Через татарський напад та внутрішні незгоди Україна (Русь) утратила державну самостійність, але з Литвою та Польщею з'єдналася цілком добровільно, щоб спільно боротися з татарами, і мала в Литві та в Польщі рівноправне становище у федеративній державі. Цю рівноправність порушила Польща, відбираючи права та вольності українського народу і чинячи релігійний гніт (позиція живцем узята з літописної традиції). Коротко автор описує устрій України після з'єднання з Польщею, відзначає походження «лицарства», що походило від «боляр» з князівських родів, і про козаків як лицарський стан — духовенство походило з лицарства. Подальша історія України викладається за гетьманствами, автор зупиняється на важливих послугах гетьманів та козаків Польському королівству, докладно вичисляє військові подвиги козаків, оповідає про їхній устрій, звичай, біди, про ставлення до Самозванця і Москви, вважає, що могутність Польщі зумовлювалася союзом з Україною, перераховує гоніння поляків на Україну. Ця частина більш конспективна і охоплює небагато площі (48 сторінок).

Центральна постать «Історії Русів» — Богдан Хмельницький, в цій частині автор виявляє антишляхетську тенденцію, Богдана Хмельницького високо шанує, називає його досконалим політиком, уміщає віршовану епітафію йому, посилається на договірні статті. Богдан Хмельницький звільнив Україну і повернув їй незалежність, відтоді автор «Історії Русів» вводить Україну в коло європейських держав, акт 1654 року розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, бо від того надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство, воно з приєднанням України стало «серед царств могутніх і страшних». Через це європейські держави вимагали від Б. Хмельницького повернути Україну «в колишній натуральний стан». Оповідання про союз Б. Хмельницького зі Швецією проти Польщі, тодішнього союзника Росії, про міжнародні стосунки з іншими державами. В уста Б. Хмельницького автор вкладає відповідь на вимогу турків та Австрії порвати зі Швецією — покликується на «природне право» кожного народу в своєму самовизначенні і в обороні незалежності. Юрію Хмельницькому автор приписує ідею «неутральства», тобто самостійності, хоч ця ідея насправді належала П. Дорошенку. На думку автора, винними у заколотах та бідах України після Хмельницького були московські воєводи, військо і заведені на Україні порядки, також шляхетство — оповідається про змагання владолюбців. Далі автор докладно зупиняється на епосі Петра I і на ставленні царя до України; про образу Петром Мазепи на бенкеті у Меншикова і подає довгу промову Мазепи до всіх чинів про образи, причинені нації, про насилля російських військ на Україні. Мазепа, зокрема, говорить, що відбувається бій між «страшними деспотами, яких уся Азія і Африка навряд чи коли мали»; коли переможуть шведи, Україна буде передана Польщі, коли Петро I, то Україну пожере. Мазепа вимовив у шведів права для України, які вона мала за своїх природних князів і які належать кожній вільній нації. Мазепа, між іншим, заявив, що «уряд, першість і сама назва Русі від нас до них (росіян. — В. Ш.) перейшли» (с. 204). Загалом можна сказати, що автор «Історії Русів» дивиться на історію України XVII століття очима політичне грамотної людини XVIII століття, при тому прогресивно мислячої. Він оповідає про «морочне торжество прокляття Мазепи», тортури й кари його прихильникам, Полтавську битву, Прутський похід, насилля над українцями, каторжну роботу на каналах та лініях, торкається історії царевича Олексія, пише про пожежу в Києві 1718 року і про знищення бібліотеки в Печерському монастирі; саме цю бібліотеку він веде від Ярослава, «багату великими тисячами книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, написаних на різних мовах і багато поміж них на таких, які тодішнім ученим мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що стосуються історії правління слов'янських племен і царств і їхніх законів та укладів» (с. 225 — 226). Потім автор говорить про установлення Малоросійської колегії, указ про яку був «громовим ударом»; докладно оповідає про місію

Павла Полуботка, арешт старшини, подає промову Полуботка, в автентичності якої засумнівався свого часу О. Лазаревський, описав побачення Петра I з Полуботком. Прихильно говориться про правління Петра II як час «блаженства Малоросії після довголітніх гонінь» (с. 232), але він швидко закінчився. Царство Анни Іоаннівни зображається як темний час утисків, бід, тягот, котрі впали на Україну. Царювання Єлизавети Петрівни — час великих добродійностей, які автор шанує аж надмірно, докладно описує подорож цариці на Україну, її відвідання Києва і зазначає: «Імператриця Єлизавета закінчила собою знатний вік для Малоросії», — і з сумом оповідає про набір українців у Голштинські полки, а в часи Катерини II про набір пікінерів, про кари козакам, котрі не хотіли йти в пікінери, — вони були більші неронівських; розповідає про знищення гетьманства, про установлення в 1765 році Малоросійської колегії і про призначення П. Румянцева генерал-губернатором, якого оцінює позитивно, але й критично.

Ми навмисно так докладно переповіли всі теми, яких торкався автор «Історії Русів», щоб показати схему його історичного бачення. Не в усьому воно суголосне пізнішій історіографії, багато в його поглядах суб'єктивного, немало й незнання але є й гаряче бажання розібратися в історичних перипетіях свого народу. Основне оповідання взято із Самовидця та Граб'янки (С. Величком, очевидно, автор не користувався), але він поширює виклад, дає більш-менш широке тлумачення подій чи підганяє факти під своє розуміння. По-справжньому демократично настроєний, протестує проти кріпацтва, деспотизму, урядовців, що ставили себе вище законів (с. 165, 220, 229), проти насильства військ, релігійної нетолерантності, національної виключності і неоправданої погорди до чужинців, в тому числі і в українців (с. 145, 204, 209), зате він повний щирого співчуття до долі свого пригнобленого народу. «Яка винагорода належить за кров народу руського (тобто українського. — В.Ш.), пролиту від гетьмана Наливайка до сьогоднішнього дня і пролиту великими потоками за те, єдине, що шукав він свободи чи ліпшого життя у власній землі своїй і мав щодо того замисли, властиві всьому людству», (с. 213). Автор «Історії Русів» є ворогом тиранії, він вважав, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не буває міцне й довготривале, а обов'язково впаде як таке, що неуміщене згодою та взаємними інтересами, коли ж на скинення тиранії буде піднято народне обурення, то воно має вважатися за справедливе (с. 59). В уста Богдана Хмельницького автор укладає думку, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали і захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність, навіть тварини: плазуни, звірі, худоба, птахи захищають свої становиська, гнізда і дітей скільки мають сили, та й природа подала живим істотам за Божим велінням зняряддя для самооборони. Приводить автор і слова, нібито Б. Хмельницький сказав, що вимушені клятви не мають значення, і Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом і марно користався для того ім'ям його. Закони божественні, природні й цивільні завжди такі клятви знищують, і кожна людина має обов'язок перед Вітчизною, більший за природою від усіх клятв (с. 63 — 64). Український народ називає автор «Історії Русів» «нацією малоросійською». Він засвідчив, що Україна не має природного захисту, що робить її «гвалищем невідомої долі і сліпих випадків», через що Богдан Хмельницький і виводить потребу протекцій. Старі козаки хотіли московської протекції, бо то народ одновірний, а молоді заперечували, бо «з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я», та й духовенство перестерігало народ від того, бо «народ, що живе з ними (росіянами. — В. Ш.), доведений буде до такої бідності, що вбереться у рогожі і під рогожі» (с. 98). Автор, зрештою, застерігає, що віра українців та росіян не тотожна, бо «вся віра в них складається в розбиранні образів та хрестів, і який з них ліпший, той і достойніший до пошанування і сильніший до людської помочі» (с. 99). В уста татарського хана (до речі, прихильне до нього ставлення — ще одна ланка, що зв'язує «Історію Русів» з А. Худорбою, адже Худорбай — виразно татарське прізвище) автор укладає такі слова: «Війни з Московією є неминучі й безконечні для всіх народів, бо, незважаючи на те, що вона недавно вийшла з володіння татарського, і то єдино через міжусіб'я татарське, яким і тепер є данина, незважаючи на те,

що в ній всі чини і народ майже неграмотні і безліччю різновірств і дивних мольбищ єднаються з поганством, а лютістю перевищують диких, незважаючи, кажу, на невігластво і грубіянство, нагадати потрібно прив'язливість їхню до самих дрібниць і вигадок, за які вони вели безглузду і довголітню війну зі шведами та поляками (йдеться про помилки в титулуванні царя. — В. Ш.), відмітивши в переписці з ними дещо нескладне в словах, за що і між собою вони безперестанно б'ються і тирантують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось недогідне і не за правом кожного (йдеться про розкол у російській церкві. — В. Ш.). Згадати варто жадібність їхню до владолюбства і домагання, при яких присвоюють вони навіть самі царства, — імперії Грецьку і Римську, — вкравши до того державний герб царств тих, тобто двоголового орла, що є начебто по наслідству їхнього князя Володимира, що був зятем царя грецького Константина Мономаха і йому належав, хоч той Володимир насправді був князь руський київський, а не московський, від скіфів він походив. Згадаймо, нарешті, непостійне правління їхнє царське і знищення самих царів, яких кількох вони самі замучили по-зłodийському, а одного продали полякам на убій. А доказано, що там, де нема постійної релігії і добрих норівів, там і правління постійного бути не може, і русаки ваші (тобто українці. — В. Ш.) будуть плазувати між москалями, як вівці між вовків» (с. 134 — 135). Автор загалом вважає, що Московія порушила свої обіцянки щодо України, а Петро I українців «гнітить і озлобляє безсоромно» (с. 210).

Цю настроєність автора «Історії Русів» чудово, як на нашу думку, коментував М. Драгоманов: «Якщо автор не любив московських порядків, то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини (пор. промову, що він вкладає в уста Павла Полуботка перед Петром I на с. 229 — 230) і навичок новішої європейської культури — й замітка річ, що його виявлення московських порядків випереджають саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й «западники»⁴². І справді, ставлення до тиранії в автора «Історії Русів» послідовно негативне. Через це він докладно описує кари, яким піддано тих, кого підозрювали в симпатіях до Мазепи, зокрема в Лебедині; підкреслюється, що за участь у війні проти шведів українці лишилися «без винагороди і подяки». Він засуджує Таємну канцелярію, вважаючи, що вона була «єдина в своєму роді у світі і тільки подобала до священної римської інквізиції», а Полуботкові автор вкладає в уста слова: «Кидати народи у рабство і володіти рабами та невольниками є діло азійського тирана, а не християнського монарха, який має славитися і справді бути батьком народів» (с. 230). Міністерську канцелярію на Україні автор називає «вчином великої тої Санкт-Петербурзької Таємної канцелярії» (с. 238). Про українців (русів) він каже: «Відомо по історіях, що цей народ був самостійний і самодержавний із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діяннями та війнами. Та перше нашестя та спустошення татарське з ханом своїм Батием завело його в протекцію литовську, а потім у з'єднання з Польщею. Це з'єднання розрушили самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, та свободу і вольність народну відновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності» (с. 135 — 136).

Не можна оминати тут також ставлення автора «Історії Русів» до шляхетства (до речі, це виразно свідчить, що твір написав не шляхтич, — ще одне заперечення гіпотези про авторство О. Безбородька, який був князем, і свідчення на користь А. Худорби, який був з дрібної старшини і дворянство його рід отримав під кінець XVIII століття, коли «Історія Русів» уже була написана): «Те шляхетство, будши завжди в перших чинах та посадах у Малоросії і в її військах, підводило під уряд її численні міни своїми підступами, контрактами і частими зрадами, намисленими на користь Польщі, а народу дало випити найгіркішу чашу зрадами і введеннями їх у підозру, недовіру і в найбільш тиранські за те муки, які чинив над ним за недоглядом верховний уряд, адже в сій замішанині, неладу і побоїщах у Малоросії, що були після Хмельницького, вони-бо й були причиною; і хоч які ховані були їхні сітки і підступи від народу, але він знав винуватих, кількох знищив» (с. 120). Виходячи з цієї засади, автор писав проти І. Виговського, хоч виславлював вірного соратника І. Виговського

І. Богуна, — він, очевидно, заходів гетьмана звільнити Україну від нового ярма не знав (Гадяцький трактат); про І. Мазепу також писав, що той був «поляк», хоч до його акції союзу зі шведами ставився співчутливо. Цікаво, що невисокої думки автор і про запорожців, Івана Сірка, І. Брюховецького, зате свої думки вкладав у уста П. Дорошенка і розумів, чому той увійшов у союз із турками.

Після виходу «Історії Русів» у світ на О. Бодяньського почали чинити напади (скажемо, до речі, що в оригіналі твір друкували лише раз і ще раз в українському перекладі Б. Давиденка і зі вступною статтею О. Оглоблина в 1956 році — книга вийшла у Нью-Йорку). Захищаючись від нападок, Осип Бодяньський писав: «У цій порі раз по раз чулися розмови, як один, другий, третій пробував видати «Історію Русів», але надаремно, однак особливості цієї історії примушували всіх, кому траплялося читати її у списках, що ходили по руках, бажати її оголошення; виставлялися в такому оманливому світі особливо сміливість суджень автора про події, так само, як і мова його, зовсім не схожа на мову інших такого роду історій, то й природно було зважитися: чи не можна цей заказаний плід зробити доступним усім і кожному, а не тільки тим, кому випало щастя покуштувати його. До цього приєднувалася і страшна ціна за переписку цієї історії, яка водночас вимагалася за готові вже її списки людьми, що на тому заробляли... Видання «Історії Русів», видати яку даремно намагалися Устрялов, Пушкін, Гоголь, вдалося здійснити товариству, незважаючи на те, що з кожною книжкою «Чтений» все більше й більше страшили всілякими страхами. Так з'явилася «Історія Русів»⁴³. Додамо до того, що змогу видати твір дав О. Бодяньському граф С. Строганов, після чого історики здобули змогу зайнятися критичним аналізом твору. Кілька фактичних виправлень зробив ще Д. Бантиш-Каменський в 1830 році⁴⁴, загалом же Д. Бантиш-Каменський покликався на «Історію Русів» близько 90 разів у тексті та примітках. Досить точно з наукового погляду схарактеризував «Історію Русів» М. Максимович: «Історія Кониського, написана в 60-х роках минулого століття, з браку матеріалів і надміру будівельної сили — це тільки нарис такої дуже бажаної для нас мистецької історії українського народу, він пройнятий духом життя й означає свій предмет вірно тільки в загальних його обрисах і тільки в небагатьох деталях. У великій частині деталей підлягає він подальшому обробленню та переробці. А втім, деякі деталі цього нарису історії до сьогодні не втратили своєї ціни, і сьогоднішній історик не обійдеться без них, як це видно з нових творів Костомарова, що також зайво неприхильно поставився до Кониського»⁴⁵. У рецензії на збірку літописів М. Білозерського⁴⁶ М. Максимович написав, що «Історія Русів», «як народна історична думка», повна животрепетного мистецького захоплення і сторожкого, вірного розуміння істоти подій та значення осіб, а в багатьох випадках вона залишається і єдиним джерелом історичного знання». В інших статтях М. Максимович вказав на численні неправильні й бездоказні дані «Історії Русів» («Перші часи Київського богоявленського братства», «Історичні листи про козаків запорозьких»).

Критично виступив з аналізом «Історії Русів» С. Соловйов у статті «Нарис історії Малоросії до підкорення її цареві Олексію Михайловичу»⁴⁷, тут вказано багато історичних похибок «Історії Русів». У 1849 році з'явилася стаття Клеванова (в «Московитянині») «Про «Історію Русів» Георгія Кониського», в якій автор поглибив критику твору як історичного джерела, зробивши висновок, що він «ніяким чином не може бути джерелом для історика України, його автор дав твору занадто полемічний характер і тому допустив багато помилок. Критично почав ставитися до «Історії Русів» П. Куліш, який раніше так захоплювався нею. В листі до М. Погодіна 1846 року він писав: «Не розумію тільки, чому друкування історичних українських джерел почато від літопису Кониського, коли маємо джерела в строгішому смислі слова, себто історичні твори»⁴⁸, — і пропонував до друку літопис Самовидця, вважаючи, що той був би найкращим поясненням «Історії Русів». Далі свій критицизм П. Куліш поглибив в епілозі до «Чорної Ради», в якій говорить, що стара література послуговувалася тільки «Історією Русів», але тепер наступив «момент історичного розроблення» і що «новий погляд на історію козацької України почав проявлятися в

друкованих і рукописних творах», тобто визначив кінець романтичної історіографії і початок «здорових понять про історичні явища на Україні»⁴⁹.

Найбільш негативно й суб'єктивно поставився до «Історії Русів» цитований нами Г. Карпов, він обкидає твір лайкою: її писала людина без таланту, роздразнена, це фальшивий твір і так далі. Попри надмірну роздразненість, Г. Карпов проводить історичну критику фактів, уміщених в «Історії Русів», цілком забуваючи своє ж визначення, що це літературний твір і що саме так на нього треба дивитися, — зрештою, наукова критика художнього твору теж можлива. Інша справа, що критика Г. Карпова вживає ті ж полемічні перехльости, які помічаємо і в «Історії Русів», тільки з протилежних позицій творені. Г. Карпов назвав, зрештою, «Історію Русів» «найзлостивішим політичним пасквілем».

Згодом часткові виправлення «Історії Русів» зустрічаються в творах М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича. Дав аналіз твору і В. Іконников, який до очевидних вигадок «Історії Русів» відносить дані про гетьмана Свірговського, які викликали підробку дум у гуртку І. Срезневського, про смерть К. Косинського, відмітив суперечливі дані про Наливайка, в оповіданні про Тараса Трясила, Павлюка, Перець, тощо. Неточності є і в оповіданні про Сагайдачного, про виникнення Богоявленського братства, в списку козацьких полків, в розповіді про долю і смерть Д. Многогрішного і так далі⁵⁰.

Підвів ґрунтовно резюме під дискусіями щодо «Історії Русів» Михайло Драгоманов у згаданій статті «У захист невідомого покійника автора «Історії Русів, або Малої Росії»: «Справа в тому, що «Історія Русів», написана з гарячою любов'ю до України й у великоавтономічному та ліберальному дусі і при цьому дуже талановито, викликала у свій час, у 20 — 30-х роках, сильний вплив на публіку і на вчених, що писали про історію України, однак врешті вчені заперечили масу недоладностей у ній, признали її фальсифікатом і почали говорити про неї з погордою і навіть із деякою досадою. Та, здається, час би. вже з повним спокоєм поставитися до цієї в усякому разі замітної літературної пам'ятки і, вказавши її фактичні невірності, означити докладно її джерела (якими служили все-таки старовинні хроніки, а також і народна словесність), причому без сумніву осягнеться деяка кількість і вірних звісток, особливо не як наукового твору, але як політичного трактату». М. Драгоманов заперечив думку П. Куліша, що автор «Історії Русів» був прихильник «шляхетно-сепаристичного змагання», подавши докази про антишляхетську тенденцію «Історії Русів», і припустив, що це був «предтеча саме тієї теорії, науковим виразником якої став опісля й сам д. Костомаров».

«Історія Русів», як ми казали, написана російською мовою. Цьому не треба дивуватися, бо в другій половині XVIII століття, особливо з шістдесятих років, почався рішучий похід російського царизму супроти залишків української автономії та культури. Книжна українська мова, як літературна, була вигнана зі стін Київської академії, було заборонено театральні вистави — особливо тут старався київський митрополит С. Миславський. Отже, українська мова перестала бути мовою школи, і хоч традиційно російську мову українці нелегко засвоювали, але вони ставали продуктом освіченості, заснованої на російській мові, через що з більшим чи меншим успіхом нею користувалися як літературною, витворивши своєрідний суржик, який ми звемо зараз «мова, наближена до російської». Таким суржилом писали С. Дідович, Г. Максимович, інок Яків, І. Фальківський, Г. Сковорода, М. Базилевич, зрештою, згадуваний не раз на цих сторінках Георгій Кониський (частково) та інші — це була мова справді тільки наближена до російської, бо вона вбирала в себе часом значне число українізмів. Інша група культурних діячів, котрі жили довший час у Росії, там училися чи працювали, як К. Кондратович, В. Рубан, Г. Полетика, О. Безбородько, В. Капніст та інші, володіли російською мовою цілком досконало, але були зв'язані з батьківщиною, інколи дуже міцно, отже, російська мова, ставала об'єктивно однією з українських літературних мов; зазначимо, що багатомовність — традиційна риса української літератури XVI — XVIII століть. Народна українська мова виганялася на периферію літературного життя, вона культивувалася по рукописних збірниках, нею писалася поезія лірична, сатирична,

травестійна. Книжна українська мова твердо утримувалася хіба на Правобережній Україні (без Києва), особливо в Почаївському культурному осередку; до речі, саме тут дійшли до думки, що літературу певного типу (повчання молоді, як себе вести, господарчі поради) треба писати народною українською мовою, більше того, Ю. Добриловський спробував видавати народною мовою книги духовного змісту. Отже, на Лівобережжі народна мова, як літературна, вживалася стихійно, бо того вимагала жива практика, і це тривало аж до появи «Енеїди» І. Котляревського, яка вчинила тут справжній переворот, але до певної міри, бо і в першій половині XIX століття ще масово вживалася російська мова серед українців, як літературна, і це протяглося до кінця XIX століття, власне, до появи покоління Лесі Українки та М. Коцюбинського, які різко з цією традицією порвали. Автор «Історії Русів» належав до тих, хто російською мовою володів досконало, хоч і в нього трапляються численні українізми. На жаль, ім'я автора поки що тільки абстракція — ми не можемо дослідити, чому він писав саме такою мовою: чи вчився, чи жив у Росії, чи служив у війську, як А. Худорба; зрештою, те, що він писав російською мовою так вільно, зовсім не перешкоджало йому, як і Василеві Капністу чи Григорію Полетиці, лишатися палким українським патріотом.

І ще одне питання не можна оминати увагою: негативне ставлення автора «Історії Русів» до понять «Україна», «український». Цілком резонно вважаючи, що Русь — це питома назва саме України, а руси — споконвічні жителі української землі, і що це ім'я було штучно, через політичні, династичні посягнення, перейнято в Московії, і, чітко розрізняючи русів від росіян та білорусів, автор «Історії Русів» анахроністично вважає, що назву «Україна» накинули нашій землі поляки, зрештою, глибше не вникаючи в історію цього питання, бо не володів достатнім історичним знанням. Отже, він бажав затримати за українцями їхнє давнє історичне ім'я — руси, русняки, русаки, щоб не відривати історії своєї землі від історії Київської Русі й часів давніших, а те, що нашу самоназву перехопили для себе московити, росіяни, викликає в нього законний протест. Очевидно, стійкість його у цьому питанні й зумовлювалася тим, що за його даними «Україна» — назва нова, привнесена, отже, незаконна, хоч історично це було не так, принаймні знаємо, що назва «Україна» вживалася вже у Київському літописі, та й назва «анти» означає в перекладі із санскриту — люди, що живуть у краю, українці; ці, однак, факти, кажемо, були йому недоступні.

«Історія Русів» — великий, навіть епохальний твір, незважаючи на всі його історичні недолатності й неточності — одна з найвидатніших пам'яток української духовності, політичного й історичного мислення, і саме в цьому її головна цінність. Людина, яка її написала, і справді горіла великою любов'ю до своєї нещасливої і поневоленої землі, отож у часи, коли все українське по-варварському нівелювалося, спромоглася на подвиг кинути в обличчя своїм нерозумним і збайдужілим землякам, які рвалися, як писав Тарас Шевченко, до «цинових гудзиків», які «всі ходи знали», гризлися за маєтки і зі шкури вилазили, щоб здобути російське дворянство, не нехтуючи ніякими засобами, які вже й мову рідну позабували, оцей пристрасний памфлет — історичне нагадування, і хоча сам автор як людина сховавсь у прірві часу, але своє завдання виконати зумів, бо марно цією книгою зачитувалися (зачиняючи при цьому двері), її переписувано, плачено великі гроші за копії — не всі-бо із земляків наших самознищувалися духовно свідомо і з власного бажання, інколи вони були іграшками в руках могутньої імперської сили і не завжди свою темноту усвідомлювали, були отакими сумними «продуктами часу» через здобуту імперську освіту, через суспільну опінію, через неймовірний, одне слово, покладений на рідну землю гніт, їм затуляли очі, і вони, як отой кріт із байки Г. Сковороди, чесно вважали, що ніякого сонця і світла нема та й не може існувати. І треба було тільки творів-спалахів, як «Історія Русів» чи поезія Тараса Шевченка, щоб чесніші, кращі, розумніші, совісливіші з них збагнули нарешті елементарну істину, сказану тим-таки Г. Сковородою: «Сліпі очі, коли затулені зіниці», а щоб прозріти, не треба багато, треба прорубати в своїй темниці вікно, і світло поллеться в неї потоком. Однією із гострих сокир, що прорубувала вікно у темниці українського народу, й була славнозвісна «Історія Русів».

- ¹ Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 113.
- ² Возняк М, Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — Л., К., 1939. — С. 6.
- ³ Белей І. Причинок до питання про час появи «Історії Руссов». ЗНТШ. — Miscellanes, — Т. VII. — С. 12.
- ⁴ Исторические письма о козаках приднепровских. Сочинения. — Т. 1. — К., 1876. — С. 306.
- ⁵ Горленко В. Южно-русские очерки и портреты. — К., 1898. — С. 17 — 74.
- ⁶ Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Т. 1.
- ⁷ ЗНТШ, Львів, 1937. — Т. 154.
- ⁸ В. Шевчук: Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С. 194, де розглянуто історіографічні принципи, яких мали дотримуватися історики.
- ⁹ Сочинения. — Т. 1. — С. 306.
- ¹⁰ Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 147.
- ¹¹ Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1. — С. 104.
- ¹² Листування О. Безбородька з своїм батьком. — Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — Т. 1. — С. 280 — 285.
- ¹³ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С. 136, 144 — 146.
- ¹⁴ Яковлів А. Цитована праця. — С. 103 — 104.
- ¹⁵ Киевская старина. — 1881. — кн. 1.
- ¹⁶ О. Оглоблин. Люди старої України. — С. 18.
- ¹⁷ Там же. — С. 288.
- ¹⁸ Иконников В. Опыт русской историографии. — К., 1892. — С. 1230.
- ¹⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага. — 1923. — С. 49.
- ²⁰ Кілька уваг до питання про автора «Історії Русів» // Червоний шлях. — 1923, ч. 6 — 7. С. 150.
- ²¹ [Листи на Наддніпрянську Україну](#). — К., 1917.
- ²² До питання про час написання «Історії Руссов», а почасти про автора її. — Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. Т. 1, С. 286 — 281.
- ²³ Грушевський М. Рецензія на статтю Д. Майкова. ЗНТШ, 1894. — Т. IV. — С. 188 — 190.
- ²⁴ Майков Д. Рецензія на розвідку В. Горленка. — Журнал Министерства Народного просвещения, 1893. — Кн. V.
- ²⁵ Наше минуле. — 1918. — Кн. 1.
- ²⁶ Листування О. Безбородька з батьком як історичне джерело. — Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — Т. 1. — С. 280 — 285.
- ²⁷ Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів», ЗНТШ, Львів, 1937. — Т. 154.
- ²⁸ Иконников В. Опыт русской историографии. — К., Кн. 2. Т. 2. 1908. — С. 1634.
- ²⁹ Современник. — 1836. — Т. 1. — С. 85 — 110.
- ³⁰ Письма Н. Гоголя, СПб. — Т. 1. — С. 278.
- ³¹ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С. 26.
- ³² Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — Львів, 1906. — С. 57 — 58.
- ³³ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — С. 29.
- ³⁴ Порядок. — 1881. — № 128.
- ³⁵ Иконников В. Опыт русской историографии. — С. 1629.
- ³⁶ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика, — С. 30,
- ³⁷ С. Єфремов. Історія українського письменства. — К., 1911. — С. 117.
- ³⁸ І. Борщак. La legende histoque deL'Ukraine. Istorია Rosow. — Париж, 1949.
- ³⁹ Карпов Г. Критический обзор разработки главннх русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 — 30 мая 1672, 1871. — С. 44 — 45.
- ⁴⁰ Иконников В. Опыт русской историографии. — С. 1638.
- ⁴¹ Хліборобська Україна. — 1921. — № 3. — С. 189.
- ⁴² В защиту неизвестного покойника автора «Истории Руссов» // Порядок. — 1881. — № 128.
- ⁴³ Горленко В. Южно-русские очерки и портреты. — К., 1898.
- ⁴⁴ Бантьіш-Каменский Д. История Малороссии. — Т. 1, прим, до стор. 72, 316, 317.
- ⁴⁵ Максимович М. Собр. соч.~ К., 1876. — Т. 1. — С. 523 — 524.
- ⁴⁶ Русская беседа. — 1857. — № 3.

⁴⁷ Отечественные записки. — 1848. — № 11, 12; 1849. — № 2.

⁴⁸ Иконников В. Опыт русской историографии. — С. 1632 — 1633.

⁴⁹ Купиш П. Черная Рада. Хроника 1663 года. — М., 1857. — С. 239-241.

⁵⁰ Иконников В. Опыт русской историографии. — С. 1649.